

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 65

Засновано 1964 року

Харків 2024

УДК 93(082)

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 27.05.2024 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Головний редактор – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар – Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнар'єв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (Ph.D.), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашко С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04452 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15).

ISSN 2220-7929

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No. 65

Founded in 1964

Kharkiv 2024

УДК 93(082)

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 10 from 27.05.2024).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief – Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Górac A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Doctor of Historical Sciences, Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Naumov S. O., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Zelinskyi A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04452 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15).

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Литовченко С.</i> «Царські роки» Тиграна II Великого	10
<i>Токарев А.</i> Міф про Рема в I столітті до нашої ери	36
<i>Стюфляєв М., Стаднік М.</i> Довге мексиканське панування: новий погляд на відносини Теотівакана з Тікалем, Цібанче та іншими царствами майя від середини V до середини VI століть	51
<i>Наумов С.</i> «Нація, мова, кров»: (не)популярні теми української пропаганди імперської доби	84
<i>Сільванович С.</i> Міська ювілейна культура Катеринослава кінця XIX — початку XX століть	108
<i>Волосник Ю.</i> Ескалація процесу масового закриття церков і молитовень на Харківщині в першій половині — середині 1930-х років	133
<i>Яковлєв В.</i> Особливості воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині	156
<i>Проценко М.</i> Постать і науковий доробок історика А. Г. Слюсарського в оцінках колег та учнів	183
<i>Іващенко В., Кісельова Ю.</i> Усноісторичний проєкт «“Рух на Захід”: українські науковці в умовах вимушеної міграції (2014–2024)»: питання методології дослідження	199

Рачков Є. Нематеріальна культурна спадщина України під час війни: проблеми збереження, управління та популяризації228

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Березюк Н. Видано в найтяжчі часи (Рецензія на книгу: *Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie* / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici, Olga Vovk [et al.]; articol introductiv: O. Vovk; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.)258

Д'ячков С. «Нова українська школа». Підручник з історії для 6 класу: невдала спроба (Рецензія на підручник: Хлібовська, Г., Крижановська, М., Наумчук, О. *Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон, 2023. 288 с.: іл.) 263

Каплін О. Френсіс Фукуяма: від «кінця історії» і триумфу Заходу до «нашого постлюдського майбутнього» й «ідентичності»288

Куліков В. Рецензія на книгу: Link, Stefan J. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 328 pp. 296

IN MEMORIAM

Posokhov S. In Memoriam Julia Obertreis (1969–2023) 303

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2023 рік310

CONTENTS

ARTICLES

- Litovchenko S.* The ‘Regnal Years’ of Tigranes II the Great 10
- Tokarev A.* The Myth of Remus in the 1st Century BC 36
- Styuflyayev M., Stadnik M.* A Long Mexican Dominance: A New Look at the Relations of Teotihuacan with Tikal, Dzibanche, and Other Maya Kingdoms between Middle 5th and Middle 6th Centuries 51
- Naumov S.* ‘Nation, Language, Blood’: (Un)Popular Themes in the Ukrainian Propaganda of the Imperial Era 84
- Silvanovych S.* Urban Anniversary Culture in Katerynoslav, Late 19th and Early 20th Centuries 108
- Volosnyk Yu.* Intensification of the Process of Mass Closing of Churches and Houses of Prayer in the Kharkiv Region in the First Half and Middle of the 1930s 133
- Yakovliev V.* Wartime and Post-War Criminal Prosecution of Persons Involved in Nazi Crimes in the Kharkiv Region 156
- Protsenko M.* The Academic Stature and Achievement of the Historian A. H. Sliusarskyi in the Perception of His Colleagues and Students 183
- Ivashchenko V., Kiselyova Yu.* Oral History Project “‘Moving West’: Ukrainian Academics in Conditions of Forced Migration (2014–2024)”: Issues of Research Methodology 199
- Rachkov Ye.* Problems of the Preservation, Management, and Popularization of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine in Wartime 228

REVIEWS

Bereziuk N. Published in the Hardest Times (Book Review: *Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie* / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici, Olga Vovk [et al.]; articol introductiv: O. Vovk; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.)258

Dyachkov S. The ‘New Ukrainian School.’ A History Textbook for the 6th Grade: A Failed Attempt (Textbook Review: Khlibovs’ka, H., Kryzhanovs’ka, M., Naumchuk, O. *Istoriia Ukraïny. Vsesvitnia istoriia: pidruchnyk dlia 6 klasu zakladiv zahal’noi seredn’oi osvity*. Ternopil’: Aston, 2023. 288 s.: il.)263

Kaplin O. Francis Fukuyama: From ‘the End of History’ and Triumph of the West to ‘Our Posthuman Future’ and ‘Identity’ 288

Kulikov V. Book Review: Link, Stefan J. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 328 pp. 296

IN MEMORIAM

Posokhov S. In Memoriam Julia Obertreis (1969–2023)..... 303

CHRONICLE AND INFORMATION

Chronicle of Events at the Faculty of History for 2023310

CTATTI

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01>
УДК 929:94(395)-057.341Тигран2

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

«ЦАРСЬКІ РОКИ» ТИГРАНА II ВЕЛИКОГО

Статтю присвячено політиці царів з династії Арташесидів у сфері літочислення. В історіографії немає одностайної думки щодо поширення у Великій Вірменії елліністичних або власних ер літочислення. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що у II ст. до н. е., попри численні контакти з елліністичними державами, у Великій Вірменії не використовували еру Селевкідів або іншу азійську еру. Тигран II був, імовірно, єдиним царем династії Арташесидів, який проводив цілеспрямовану політику у сфері хронології. Аналіз монет вірменського царя показав, що в період розквіту Вірменської імперії Тигран II не бачив необхідності створення особливої ери літочислення. На монетах царя взагалі не вказували дати, за винятком монет дамаського карбування, датованих за ерою Селевкідів. Цифри з'являються тільки на монетах так званого імперського типу (з написом «цар царів»), які було викарбувано, вірогідно, в Арташаті. Попри те, що значна кількість сучасних учених продовжує відмовлятися визнавати цифри на монетах роками правління вірменського царя, можна впевнено стверджувати, що цифри від 33 до 39 позначають

Як цитувати: Литовченко, С. «Царські роки» Тиграна II Великого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 10–35.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01>

How to cite: Litovchenko, S. The 'Regnal Years' of Tigranes II the Great. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 10–35. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01> (In Ukrainian)

© Литовченко С., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

саме «царські роки» Тиграна II. Усі інші пояснення цих позначок на монетах, а саме: «ера Сідона» або «невідома вірменська ера» не мають фактичного підтвердження. Цілком вірогідно, що після поразки від Помпея у 66 р. до н. е. Тигран II почав вказувати на срібних монетах арташатського карбування роки свого правління. Це було спричинено тим, що правителю Великої Вірменії необхідно було продемонструвати підданам міцність і тривалість свого правління, авторитет якого похитнувся після капітуляції 66 р. до н. е. Проте ці роки не вказують на заснування нової ери літочислення, тому що на монетах наступника Тиграна II Артавазда II вказано менші роки, аніж ті, які вказував сам Тигран II.

Ключові слова: **Велика Вірменія, ера Селевкідів, Антіохія, Тигран II, Помпей, Рим, римські провінції.**

Специфіка політичного розвитку елліністичних держав змушувала багатьох монархів активно використовувати весь арсенал пропагандистських засобів. Не останнє місце в легітимізації влади елліністичного правителя посідало й заснування династичної ери. Те, що азійські царі усвідомлювали важливість проведення продуманої політики у сфері літочислення, підтверджує виникнення також ери Аршакідів, яка застосовувалася в межах Парфянського царства нарівні з набагато поширенішою селевкідською ерою та ерами деяких малоазійських держав (Leschhorn 1993, 417).

Створення незалежного царства Велика Вірменія на початку II ст. до н. е. не означало, що вірменські правителі, звільнившись від влади Селевкідів, втратили зв'язки з сусідніми елліністичними державами. Навіть більше, в епоху правління династії Арташесидів (II–I ст. до н. е.) Велика Вірменія поступово все активніше втягувалася в міжнародні відносини між елліністичними державами в малоазійському регіоні. Залишаючись, мабуть, переважно традиційною азійською монархією (Garsoïan 1987, 82; Mahé 1996, 1306–1307), Велика Вірменія у II–I ст. до н. е. зазнавала значного впливу сусідніх елліністичних держав, особливо в період формування Вірменської імперії Тиграна II Великого. Очевидно, що багаторічні контакти Великої Вірменії як із Селевкідською державою, так і з азійськими державами, еллінізація яких відбувалася в різних умовах і набувала різних форм

(Каппадокія, Понт, Парфянське царство), не могли не залишити сліду в історії давньовірменської держави. Про це свідчать і активна участь вірменських правителів у міжнародних відносинах у малоазійському регіоні, і знахідки грецьких написів II ст. до н. е. в Армавірі (Trever 1953, 119)¹, і заснування Селевкідами міст на території Південної Вірменії (Chaumont 1993, 431–441). Логічно припустити, що вірменські монархи, які адаптували до місцевих реалій численні елементи елліністичної культури, могли сприйняти і політику елліністичних монархій у сфері літочислення. Попри те, що на сьогоднішній день справді доведеним можна визнати існування лише «великої вірменської ери», яка бере початок у VI ст. н. е. (Badalyan 1963, 68–72; Muradyan 1976, 52) і не стосується епохи еллінізму, дані джерел дозволяють уточнити особливості розвитку літочислення у Великій Вірменії під час правління Арташесидів.

На прямий вплив традицій еллінізму на систему літочислення Великої Вірменії вказує згадка в написі № 5 з Армавіра дванадцяти місяців селевкідського календаря (Trever 1953, 137). На жаль, стислість тексту не дає можливості впевнено говорити про його практичне застосування². Сучасний стан джерел не дозволяє погодитися з твердженням, що у Вірменії вже у II ст. до н. е. було прийнято селевкідське літочислення (Boltunova 1942, 50; Boltunova 1963, 159)³.

¹ Коментатори написів припускають і більш раннє датування деяких з них (III ст. до н. е.), див.: (Manandyan 1946; Boltunova 1963, 159; Sargsyan 1960, 46; Sargsyan 1976, 52; Mahé 1996, 1296–1299).

² Припущення А. І. Болтунової про згадку в написі понтійського царя Фарнака (Boltunova 1942, 49) і гіпотеза Я. А. Манандяна про зв'язок тексту з благословенням царю Ерванду (Manandyan 1946, 50–51) дозволяють говорити, найімовірніше, про доволі екстраординарне використання у Вірменії селевкідського календаря. Трагування напису К. В. Тревер як тексту, призначеного для пророцтв, могло би бути підтвердженням частішого застосування елліністичного календаря у Вірменії, але сама дослідниця дуже обережно ставилася до свого припущення (Trever 1953, 140).

³ Схоже припущення висловив і Г. Х. Саркісян (Sargsyan 1960, 46).

Нам, на жаль, невідомі випадки згадування ери Селевкідів у Великій Вірменії аж до 70-х рр. I ст. до н. е.⁴

Не викликає сумнівів наявність самостійного вірменського календаря, який, попри очевидні самобутні риси (Badalyan 1963, 65–67), мав схожість з календарями інших народів (Gray 1907, 343; Bickerman 1983, 789; Gippert 1987, 63–7), причому не лише з давньоіранським календарем ахеменідської доби, але й із календарними системами Хорезма та Согдіани (Blois 1996, 46). Однак і тут відсутність достатньої кількості джерел, які б дозволяли чітко визначити специфіку хронології давньовірменської держави, не дає можливості абсолютно впевнено говорити про використання в давній Вірменії усталеної системи літочислення, основаної на статичній точці відліку. Традиція відносить початок вірменського літочислення до легендарної перемоги прабатька вірмен Хайка над царем Белом (Mos. Chor., I, 11), що спричинило припущення про існування давньовірменської ери, яка починалася приблизно 2 492 до н. е. (Badalyan 1963, 63). Однак у нас немає жодних свідчень про застосування подібного літочислення у Великій Вірменії у III–I ст. до н. е.

Ще одну згадку про можливе встановлення ери можна знайти у праці Мойсея Хоренаці (Mos. Chor., II, 59). У своєму оповіданні, що висвітлює політику царя Арташеса I, вірменський історик згадує про реформування багатьох сфер життя, зокрема описує літочислення стародавньої Вірменії. Повідомлення Хоренаці, з одного боку, рясніє неточностями та анахронізмами. Наприклад, Арташеса I, який жив у II ст. до н. е., автор «Історії Вірменії» перемістив у II ст. н. е., через що правитель виявився сучасником Траяна та Адріана. Описи багатьох діянь Арташеса мають явно апологетичний характер: легендарному цареві приписано як започаткування судноплавства й рибальства, так і запровадження термічного оброблення м'яса (Mos. Chor., II, 59).

⁴ Це твердження не означає, що у Вірменії ера Селевкідів була невідома. Очевидно, що численні контакти з сусідами надали вірменам можливість познайомитись із хронологічною системою Селевкідського царства. Наприклад, в Авроманських текстах ім'я Тиграна II сусідить з датою за ерою Селевкідів, див.: (Minns 1915, 37). Відсутні лише прямі докази використання такої системи літочислення у Вірменському царстві.

З другого боку, деякі твердження Мовсеса Хоренаці про правління Арташеса I мають історичне підтвердження. Це і заснування царем нової столиці Великої Вірменії — Арташата, і знаменита згадка про розмежування земель, підтверджена знахідкою межового каменя (D'yakov, Starkova 1955, 173–174). Тому можна припустити, що певною інформацією про царювання засновника династії Арташесидів вірменський історик (або його джерело) все ж таки володів. Цілком імовірно, що й інформація про календарну реформу Арташеса мала історичну основу, що частково підтверджується згадкою в джерелі царя Валаршака як зачинателя багатьох перетворень, продовжених Арташесом I. Валаршак же, виходячи з досить уривчастого опису Мовсеса Хоренаці, хронологічно розташований все ж таки ближче до справжньої епохи правління Арташеса I. Можна обережно припустити, що Мовсес Хоренаці приписав деякі реальні реформи Арташеса саме цьому легендарному цареві. Водночас, навіть погоджуючись з історичністю реформи Арташеса I, ми повинні звернути увагу на те, що вірменський історик говорить саме про календарну реформу, а не про заснування династичної ери. Отже, не оминаючи увагою повідомлення Мовсеса Хоренаці, не можна погодитися з тим, що за Арташеса I було запроваджено нову вірменську епоху. Принаймні відомими історичними джерелами існування «ери Арташеса» не підтверджується.

Стан джерел не дозволяє пропускати будь-які зміни в літочисленні у Великій Вірменії й за спадкоємців Арташеса I⁵. Значно більше

⁵ Необхідно згадати дві гіпотези щодо існування ери епохи Арташесидів, які начебто починалися у II ст. до н. е. Обидві гіпотези пов'язані з датами на монетах міського карбування Арташата початку I ст. н. е. М. Л. Шомон, коментуючи цифри на монетах (67 (ZE) та 69 (ΘE)), припустила, що вони можуть символізувати еру Арташата, яка мала початися від заснування міста (Chaumont 1984, 404–406). Проте передбачувана дата припадає на 50-ті рр. II ст. до н. е., що не збіглося з традиційним датуванням заснування вірменської столиці Арташесом I. Тому дослідниця припустила, що або Арташат був заснований пізніше, ніж передбачалося за наративними джерелами, та іншим Арташесом, або Арташат був проголошений столицею на кілька десятиліть пізніше заснування. Обидві версії здаються нам малоймовірними, оскільки базуються на значній кількості умоглядних припущень. Крім того, більшість дослідників датує міські монети Арташата початком I ст. н. е. (Vardanyan 1987, 203–204; 2007, 70; Amandry 2002, 174; Amela Valverde 2011, 71), що спростовує гіпотезу М. Л. Шомон. Ф. Ковач, характеризує те саме міське карбування, припустив, що числа символізують невідому досі «еру Тиграна I», яка мала починатися 121 р. до н. е. (Kovacs 2016, XV, 37–38, not. 213–217). Слід сказати, що ми нічого не знаємо про правління Тиграна I, зокрема, і про хронологію його царювання, тому виглядає надмірно сміливим припускати наявність літочислення, пов'язаного з його епохою. Крім того, як і в випадку з попередньою гіпотезою, переконливе датування монет початком I ст. н. е. взагалі не залишає місця для припущення дослідника.

інформації ми маємо про часи правління найвідомішого царя династії Арташесидів — Тиграна II Великого. Його стрімкий вихід на політичну арену вплинув на розвиток самої вірменської держави, яка тривалий час перебувала на периферії елліністичного світу. І хоча раптове виникнення і швидке згасання імперії Тиграна II дозволяє уявити вірменського царя деспотичним авантюристом, який, як і його попередники, переоцінив власні сили, не можна заперечувати, що біографія Тиграна II відрізняється від життєпису політичного «каліфа на годину». Специфічний стан джерел не дозволяє впевнено говорити про зовнішньополітичну стратегію та плани державного будівництва вірменського монарха, але історія сорокарічного правління свідчить про досить раціональні дії Тиграна II. Очевидно, що, створюючи свою імперію, Тигран II мав керуватися будь-якими логічними міркуваннями, вписуючи свою державу в систему елліністичних держав Азії (Asdourian 1911, 51).

На жаль, немає жодних прямих вказівок на політику Тиграна II у сфері літочислення. Більше того, багато важливих дат правління царя можна встановити лише за непрямими повідомленнями писемних джерел. Наприклад, початок правління Тиграна II, що традиційно датується 95 р. до н. е. (Manandyan 1943, 26; Lang 1983, 516; Manaseryan 2007, 30), точно не зафіксовано в жодному з наших джерел. Лише згадка Плутарха про те, що у 70 р. до н. е. Тигран царював уже 25 років, дозволяє встановити дату інтронізації вірменського царя (Plut. Luc., 21, 1–7).

Імовірно, лише аналіз легенд на монетах доби правління Тиграна II дозволить кинути світло на проблему літочислення у Великій Вірменії. Специфіка нумізматики свідчень дозволяє якщо не реконструювати задуми Тиграна II, то припустити, яку політику вірменський цар хотів продемонструвати своїм підданам та сусідам⁶.

Практично єдиним джерелом, що кидає світло на політику Тиграна II у сфері літочислення, можна вважати срібні монети

⁶ Деякі дослідники бачать у монетах Тиграна II символ еллінізації Вірменії (Traina 2005, 4).

вірменського царя⁷. Попри те, що на наймасовіших монетних випусках Тиграна II, які належать одному з найбільших монетних дворів Близького Сходу — антиохійському, дати відсутні, на деяких тетрадрахмах та драхмах, карбованих за наказом правителя Великої Вірменії, є символи, які можуть бути позначеннями якоїсь ери або років правління монарха.

У дослідників не викликають сумніву лише дати, вміщені на реверсі нечисленних монет Тиграна II, що були викарбовані монетним двором Дамаска (Bedoukian 1978, 48–49; Nercessian 2006, 149)⁸. Три комбінації трьох грецьких букв — АМΣ, ΒΜΣ, ΓΜΣ — практично всі автори вважають позначеннями років 241, 242, 243 за ерою Селевкідів, що відповідає 72/71 — 70/69 pp. до н. е. (Bedoukian 1978, 48–49; Foss 1986, 33–34; Nercessian 2006, 146). Ці дати дивовижно збігаються з часом правління Тиграна II у Дамаску, зафіксованим

⁷ Є припущення, що на бронзових монетах, які деякі дослідники приписують Тиграну II, також можна знайти позначення дат (Kovacs 2016, № 64, 98–100, 109–122). Найбільша кількість бронзи практично збігається за датуванням із царським сріблом і не вимагає виділення в окрему групу. Осібно стоїть лише одна бронзова монета з Нісібису, яку деякі дослідники датують 16 роком правління Тиграна II (Mousheghian, Depeyrot 1999, 157–158) або шостим роком царювання цього монарха (Kovacs 2016, 13). Однак, враховуючи, що будь-яке з читань легенди, що погано збереглася, не може бути переконливо доведено (дискусійною залишається також атрибуція монети (Bedoukian 1978, 3; Nercessian 1995, 56, № 025 — Тигран I; Mousheghian, Depeyrot 1999, 157–158; Kovacs 2016, 13, № 64 — Тигран II, Foss 1986, 49 — Тигран Молодший, Nurpetlian 2009, 136 — Тигран III; Vardanyan 2018, 40 — складно визначити, але не Тигран I), можна засумніватися, що на цій монеті взагалі зазначені якісь роки (Nurpetlian 2009, 136).

Також Ф. Ковач об'єднав в одну серію три бронзові монети різних номіналів із символами КН, які він інтерпретував як 28 рік правління Тиграна II (Kovacs 2016, № 98–100). Необхідно зазначити, що інші дослідники не розглядали ці дві літери як «царські роки», включаючи й першого видавця монети № 99 (Christianian 2005, 66–67), а монета № 98 приписувалася Тиграну IV (Mousheghian, Depeyrot 1999 № 155). Загалом можна сказати, що одиничні монети не можуть бути підставою для висновків про цілеспрямовану політику царя, принаймні до майбутніх знахідок, які б дозволили відновити саме серію монет з позначенням дат.

⁸ Нещодавно Ф. Ковач приписав ці монети Тиграну Молодшому, який, на думку дослідника, був співправителем Тиграна II (Kovacs 2016, 21–22). Однак доказова база для такого припущення ще недостатня, і, наскільки нам відомо, віднесення дамаського карбування до Тиграна Молодшого в історіографії ще не закріпилося (Vardanyan 2018, 44).

у наративних джерелах⁹, що не суперечить навіть «короткій хронології» правління Тиграна II в Сирії (Assar 2006, 74, not. 126; Hoover 2007, 296–298)¹⁰. Однак поява дат на цих монетах не свідчить, на нашу думку, про цілеспрямовану політику вірменського царя. Справа в тому, що дамаські монети виявляють багато спільного з карбуванням монет в основному монетному дворі Тиграна II — Антіохії¹¹. Численні тетрадрахми правителя Великої Вірменії, випущені в Антіохії, мають не тільки відомий аверс з профілем вірменського царя, а й не менш упізнаваний реверс із зображенням Тюхе Антіохійської, що символізує, імовірно, чудову скульптуру роботи Евтіхіда (Bellinger 1981, 1989; 1989; Shelton 1979, 30, not. 19). Здається, що Тигран II у такий спосіб демонстративно наголошував на повазі саме до міста, але не до його колишніх правителів. Якщо згадати досить цікаву теорію Р. Манасеряна про мирне царювання вірменського царя в Антіохії (Manaseryan 1982, 128–138; Manaseryan 2007, 70–78), оснований на повідомленні Юстина (Just., XL, 1, 3), то таке припущення є досить обґрунтованим¹². Імовірно, специфічне царювання Тиграна II в Сирії (принаймні версія про добровільне визнання Тиграна II антіохійцями була насправді, і сам вірменський цар міг її дотримуватися) вимагало від монарха досить дбайливого ставлення до почуттів громадян Антіохії, що яскраво проявлялося

⁹ Захоплення Тиграном Дамаска датується 72 р. до н. е. (Bellinger 1949, 81). Поразка військ Тиграна II у битві під Тигранокертом у 69 р. до н. е. призвела до втрати сирійських володінь вірменського царя.

¹⁰ Н. Райт, який прийняв «коротку хронологію», фактично прямо говорить про це (Wright 2009/10, 197–198).

¹¹ Ф. Ковач, усупереч думці абсолютної більшості дослідників, взагалі відмовився визнавати будь-які монети Тиграна II такими, що карбували в Антіохії, та переніс весь антіохійський чекан до Тигранакерту (Kovacs 2016, 14). Наскільки нам відомо, ця гіпотеза ще не отримала підтримки (Vardanyan 2018, 46) і все ще потребує переконливої доказової бази. Слід сказати, що на нашу гіпотезу припущення Ф. Ковача мало впливає, оскільки спричинює зміни відносної хронології випуску монет.

¹² Крім того, є більш обережна позиція: Downey 1961, 137.

в незвичному сюжеті реверсу (Foss 1986, 34), який навряд чи варто пов'язувати з вірменськими мотивами (Callataÿ 1997, 232; Foss 1986, 35, not. 51)¹³.

Необхідно врахувати, що саме Тигран II першим із володарів Антіохії помістив символ міста на своїх монетах (Lacroix 1949, 175; Downey 1961, 138; Stansbury–O'Donnell 1994, 55). Імовірно, що Тюхе стала «візитівкою» вірменського царя, якщо він продовжив карбувати зображення богині й тоді, коли втратив усі свої володіння в Сирії. Очевидно, що вірменський цар, утвердившись у Дамаску, зберіг реверс монет (які вже застосовували попередні правителі міста), на котрому також було зображено богиню Тюхе (Newell 1939, 95–100; Price 1973–1974, 70; Wright 2009/10, 198). Однак на монетах пізніх Селевкідів з дамаських майстерень карбували дати за селівкідською ерою¹⁴, тоді як антіохійський монетний двір втратив традицію датувати свою срібну продукцію задовго до завоювання Сирії вірменським царем (Newell 1918, 131; Bickerman 1985, 210). Поява дат на монетах Тиграна дамаських випусків пояснюється, отже, не змінами в політиці вірменського монарха, а природним продовженням прийомів карбування, які вже встигли прижитися в Дамаску (Foss 1986, 31).

Цілком імовірно, що до прямого зіткнення з Римом Тигран II Великий не відчував необхідності здійснення цілеспрямованої

¹³ Цілком імовірно, що саме прагненням застосувати звичний для населення елліністичної Сирії термін пояснюється використання Тиграном II на монетах антіохійських випусків титулу «цар», тоді як він уже мав титул «цар царів», див.: (Manasyan 2007, 77; Muccioli 2013, 408; Traina 2023, 441–442). Проте монети, випущені у Вірменії, носять вже змінену легенду — «цар царів» (Vardanyan 2018, 46), що, очевидно, пояснюється тим, що Тигран, втративши контроль над більшістю територій, що були еллінізовані, не побоювався зустріти нерозуміння підданих. Твердження, що Тигран згодом варваризувався і почав використовувати титул «цар царів» на монетах з антіохійського двору, оснований на застарілому уявленні, що всі монети Тиграна II карбували тільки в Сирії, див.: Downey 1961, 138. Також маловірогідним є припущення, що Тигран II не використовував титул «цар царів» до того часу, як це не визнали римляни, див.: Vardanyan 2011, 239–240.

¹⁴ На монетах Арети III, безпосереднього попередника вірменського царя у володінні Дамаском, дат немає, але вони наявні на монетах більшості селівкідських попередників набатейського царя, див.: Hoover 2005, 99, not. 12. Логічно, що Тигран II продовжував карбування за стандартами селівкідських правителів, а не тимчасового арабського підкорювача Дамаска.

політики у сфері хронології. В іншому випадку позначення років, нехай і за ерою Селевкідів, мали б з'явитися і на монетах, карбованих в Антіохії.

Дещо інші справи з трактуванням легенд на інших монетах Тиграна II. На реверсах нечисленних тетрадрахм і більш численних драхм, випущених, на думку більшості сучасних дослідників, монетними дворами вірменських столиць — Арташата і Тигранакерта (Bedoukian 1978, 21; Foss 1986, 27; 06, 133; Tiratsyan 1988, 116; Nurpetlian 2009, 143–144; Kovacs 2016, 14, Vardanyan 2018, 46), крім виразної легенди ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, трапляються поєднання двох грецьких літер — С(Γ?)Λ, ΔΛ, ΕΛ, ΣΛ, ΖΛ, ΗΛ, ΘΛ¹⁵. Цифрове значення цих символів відповідає числам 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39¹⁶. Попри висновок (який напрошується) щодо прямого зв'язку зазначених чисел з роками правління Тиграна II, багато дослідників не погоджується з твердженням, що поєднання двох грецьких літер позначає роки правління вірменського царя (MacDonald 1902, 198; Bedoukian 1978, 16–17; Mousheghian 1970, 74; Nercessian 2006, 149).

Спочатку відмова бачити в числах на монетах «царські роки» пояснювалася досить просто: учені вважали, що всі монети Тиграна II були викарбовані в Антіохії чи інших сирійських містах (Babelon 1890, ССІ–ССІІ; Downey 1961, 138). Через те що перша дата на монетах відповідала лише 63 р. до н. е., а Сирію вірмени втратили остаточно в 66 р. до н. е.¹⁷, позначення на монетах у жодний спосіб не могли

¹⁵ Згадка в роботі (Mousheghian, Deruyot 1999, 150) окремої лямбди без другої літери дозволяє встановити рік випуску 66/65 р. до н. е. (Λ=30), але це не підтверджено іншими дослідниками і може бути пояснено поганим станом монети або наявністю на деяких монетах одиничних літер, які можуть позначати не роки, а серії випусків, див.: Nercessian 2006, 150.

¹⁶ Ф. Ковач вказує на дві бронзові монети, які, на його думку, датовані 40 (M) роком правління Тиграна II (Kovacs 2016 № 114, 120). Навіть якщо це справді так, це зовсім не порушує нашу систему доказів, оскільки сороковий рік правління царя припадає на 56/55 р. до н. е., що збігається з останнім роком життя Тиграна II.

¹⁷ Можна припустити, що Тигран II, після фактичної втрати сирійських володінь у 69 р. до н. е., міг усе ще вважатися де-юре правителем Сирії, див.: (Seyrig 1950, 8). Принаймні наші джерела, говорячи про землі, які Помпей відібрав у вірменського царя, згадують і Сирію (App. Mithr., 105; Dio Cass., 36, 53, 2; Vell. Pat., 2, 37, 5). Проте після капітуляції 66 р. до н. е. навіть гіпотетичні права Тиграна II на володіння Селевкідів було втрачено.

вказувати на роки правління вірменського царя, який втратив володіння Сирії задовго до 63 р. до н. е. Прагнучи пояснити легенду монет, дослідники припустили, що літери позначають датування за будь-якої ери, прийнятої на Близькому Сході в цей період. Як найбільш вірогідна була запропонована так звана «ера Філіппа», яка існувала в деяких фінікійських містах, передусім у Сідоні, і починалася від 111 р. до н. е.¹⁸. Отже, дати на срібних монетах Тиграна II повинні були відповідати 78–72 рр. до н. е. (Nercessian 2006, 149).

Гіпотетичне припущення, що не мало вагомих аргументів на свою користь, мало бути повністю відкинуто після доказу того, що срібло вірменського царя карбувалося не тільки в Антіохії та Дамаску, а й у Арташаті та Тигранакерті (Foss 1986, 27, 29; Hoover 2008; Kovacs 2016, 14). Якщо монетні двори перебували у вірменських столицях, то втрата Сирії не могла призвести до припинення монетного карбування. Отже, монети з датами, імовірно, були викарбовані й після 63 р. до н. е. в Тигранакерті або Арташаті, і для пояснення цих дат не потрібно залучати «еру Сідона».

Однак позначення на монетах саме «царських років» здається деяким сучасним дослідникам настільки неймовірним, що вони продовжують розглядати можливість датувати драхми Тиграна II з легендою «цар царів» за сідонською ерою (Sullivan 1990, 103)¹⁹. Водночас складно пояснити, чому цар Великої Вірменії, якщо й збирався датувати свої монети, обрав незвичну для елліністичного Сходу селівкідську еру, до якої не відчував будь-якої антипатії, що підтверджує дамаське карбування, але маловідоме літочислення. Крім того, не зрозуміло, чому Тигран II датував за «ерою Сідона» саме монети, викарбовані у Вірменії, де ця ера була зовсім невідома.

¹⁸ На існування особливої ери, що починалася 111 р. до н. е., у деяких фінікійських містах (Сідон, Тріполіс), позначеної на монетах Філіппа I Філадельфа, вказував Е. Бабелон (Babelon 1890, CLXIX). Г. Макдональд припустив, що Тигран II міг використати саме еру, що застосовував попередник царя на антіохійському престолі (MacDonald 1902, 198; пор.: Seyrig 1950, 39–40).

¹⁹ Найбільш яскраво це виражено в недавній роботі про вірменські срібні монети (Nercessian 2006, 150).

Не доведено і прямий зв'язок вірменського царя та міст фінікійського узбережжя (Amela Valverde 2011, 73).

Проте навіть визнаючи безпідставність багатьох аргументів на користь датування монет Тиграна II за ерою, прийнятою лише в деяких містах Східного Середземномор'я, дослідники або взагалі відмовляються бачити в символах на реверсах будь-які дати, або пропонують інші варіанти, але не погоджуються визнати цифри на монетах «царськими роками» вірменського царя (Mousheghian 1970, 74; Bedoukian 1978, 16–17; Nakobyan 1979, 78). Найбільш серйозним запереченням проти «царських років» учені вважають незрозумілість того факту, що Тигран II вказував роки свого правління на монетах тільки в останній період царювання, коли велич Великої Вірменії минула, а ресурси уламків імперії Тиграна II не дозволяли здійснювати масовий випуск срібної монети (Bedoukian 1978, 16–17; Nercessian 2006, 148–149; Hoover 2008). На наш погляд, саме особливості датованих монет якраз свідчать про фінансові проблеми емітента. Справа в тому, що дати стоять, як правило, не на популярних в антиохійському монетному дворі тетрадрахмах, але на значно легших драхмах (Nercessian 2006, 138; Nurpetlian 2009, 125). Колосальні економічні втрати, велика контрибуція та зниження податкових надходжень якраз і мали призвести до зменшення номіналу монет, карбованих в останній період царювання Тиграна II²⁰. Тому посилання на економічні проблеми Великої Вірменії наприкінці 60-х — початку 50-х рр. I ст. до н. е. навряд чи може бути підставою для заперечення можливості позначення «царських років» Тиграном II на монетах в останній період його тривалого царювання.

Відомий фахівець з нумізматики Олівер Хувер у короткій рецензії на монографію Е. Нерсесяна «Срібні монети артаксїадської династії Вірменії» (Hoover 2008), погодившись з дослідником щодо недоцільного трактування символів на реверсі монет Тиграна II

²⁰ Цікавим є зауваження Ф. Дюйра: зменшення номіналу монет взагалі не пов'язане з економічним чинником, а пояснюється популярністю в регіоні саме драхм, а не тетрадрахм (Duyrat 2012). Якщо це було саме так, то і в такому разі зберігається можливість датувати більшість драхм останнім періодом правління Тиграна II.

як позначення «царських років», зазначив, що пояснення подвійних цифр автономною ерою Сідона непереконливо. Своєю чергою, дослідник припустив, що цифри на монетах вірменського царя позначають або датування за «невідомою вірменською ерою» (unknown Armenian era), або все-таки «царські роки», але такі, що мають точкою відліку не царювання Тиграна II, а початок його парфянського заручництва. На наш погляд, цікаві припущення О. Хувера не підтверджуються повідомленнями джерел та суперечать політиці вірменського царя. Імовірна вірменська ера мала починатися не раніше 20-х рр. II ст. до н. е., навіть якщо припустити, що монети карбували не у Вірменії, а в Антіохії від моменту переходу міста під владу вірменського царя. Проте немає жодних свідчень про застосування такого літочислення в епоху Тиграна II, відсутні навіть непрямі ознаки існування такої ери у Вірменії. Немає в нас і будь-яких достовірних даних про важливі події кінця II ст. до н. е., які могли би стати новою точкою відліку для історії Великої Вірменії. На наш погляд, найбільш вагомим аргументом проти припущення про невідому вірменську еру можна визнати монети спадкоємців Тиграна II, на яких не трапляється продовження передбачуваної ери. На монетах Артавазда II, безпосереднього наступника Тиграна II, наявні символи, які в числовому вираженні менше дат, зазначених на монетах батька (6, 7, 17, 18) (Mousheghian 1964, 322; Foss 1986, 27, not. 23)²¹, і, отже, не можуть бути продовженням будь-якої ери, що почалася до царювання Тиграна II²².

Тим більше немає жодних підстав стверджувати, що на монетах вказували не роки від початку царювання Тиграна II, а роки від початку його парфянського полону. Абсолютно не зрозуміло, навіщо творцю Вірменської імперії повідомляти своїм підданам,

²¹ Багато дослідників сумнівається, що цифри на монетах Артавазда II позначають дати, див.: Nercessian 2006, 155; Nurpetlian 2009, 128; Kovacs 2016, 25–26.

²² Цей же аргумент можна навести і для спростування припущення про можливість заснування самим Тиграном II нової ери, що починалася з першого року його царювання. Якби Тигран II насправді заснував нову еру, можна було б очікувати, що Артавазд II, який зберігав політичні традиції батька, мав би продовжити нове літочислення, проте ми можемо бачити, що цього не сталося.

причому, враховуючи грецьку мову легенд на монетах, нещодавно підкореним і зовсім не завжди дружнім, про досить складний період своєї біографії? Навряд чи нагадування про парфянське заручництво могло мати позитивний пропагандистський ефект.

На наш погляд, можна погодитися з тими дослідниками, які припускають, що цифри на срібних монетах Тиграна II з легендою ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ позначають роки правління вірменського царя (Foss 1986, 27, 33–34; Mousheghian, Depeyrot 1999, 41–42; Mousheghian, Mousheghian, Depeyrot 2000, 96–97; Nurpetlian 2009, 146–147; Shayegan 2011, 241, not. 768; Naco del Hoyo 2012, 53, not. 32; Amela Valverde 2011, 72–73; Callataÿ 1997, 231; Kovacs 2016, 14)²³. На жаль, у більшості таких робіт недостатньо аргументації на користь версії про «царські роки» на монетах вірменського царя, що, своєю чергою, і веде до збереження невизначеності в питанні про значення символів на монетах²⁴. Водночас, на нашу думку, є можливість підтвердити гіпотезу про «царські роки» вірменського царя.

Очевидно, що спочатку Тигран II не потребував пропаганди своєї влади на землях власне Великої Вірменії засобами, прийнятими в елліністичних державах. Коли ж під владу царя потрапили території з розвинутою елліністичною культурою, Тигран II продемонстрував незвичайне поєднання поваги до місцевих традицій і прагнення підкреслити власну відмінність від малоуспішних пізніх Селевкідів. Найяскравіше це демонструють антиохійські тетрадрахми — з абсолютно неелліністичним профілем царя на аверсі та символом елліністичної Антіохії на реверсі²⁵. При цьому Тигран II, як уже було

²³ Водночас Е. Нерсисян повідомляє, що Ф. Каллатай в усному повідомленні припустив, що грецькі літери на монетах у цьому випадку взагалі можуть не позначати цифри, див.: Nercessian 2006, 150.

²⁴ У недавніх роботах можна побачити обережний підхід до цієї проблеми (Tekin 1992, 46; Callataÿ, Lorber 2011, 438; Duyrat 2012, not. 82; Vardanyan 2018, 46–47).

²⁵ В обережній політиці вірменського царя немає нічого дивного. Багато років пробувши парфянським заручником, Тигран чудово знав, з якими труднощами стикалися парфяни під час управління недружно налаштованими елліністичними містами Месопотамії. Тому вибір вірменським царем саме Тюхе як символу Антіохії для карбування на своїх монетах був зовсім не випадковим. Про значення скульптури Свтіхіда для елліністичного поліса див.: Broucke 1994, 34 ff.

згадано, відмовився навіть від фіксації на монетах нетипового для елліністичних монархів титулу «цар царів», що вже належав йому. Логічно припустити, що було зовсім необов'язково демонструвати жителям Антіохії й роки правління вірменського царя, які почалися задовго до затвердження його влади в Сирії. Вказавши на монетах реальний термін сходження на престол Арташата, цар у такий спосіб постійно підкреслював, що він є царем не тільки і не стільки Сирії. Починаючи ж відлік років від дня захоплення Антіохії, Тигран II міг образити своїх вірменських підданих.

Зовсім іншою виявляється ситуація після капітуляції 66 р. до н. е. Попри те, що і сам автор цієї статті вважає, що підпорядкування Помпею можна віднести до дипломатичних успіхів царя Великої Вірменії (Litovchenko 2005, 43–45), не варто забувати, що капітуляція, навіть почесна, все ж таки залишається капітуляцією. Принизливе підпорядкування римському полководцю, остаточна втрата більшості завоювань, заколот Тиграна Молодшого — усе це мало завдати значної шкоди авторитету царя. Враховуючи ж, що у Тиграна II були досить складні стосунки не тільки з вірменською елітою, а й із власними родичами, не можна оминати увагою і можливість усунення монарха, який раптово втратив свою силу. Тому Тигран II потребував підтвердження міцності та непорушності своєї влади, чому могла служити і поява на монетах вказівки на багаторічне правління вірменського царя²⁶.

Дивовижний збіг дат, зазначених на монетах, з реальними роками правління Тиграна II можна визнати ще одним аргументом на користь припущення про царські роки царя в легендах так званих імперських драхм і тетрадрахм. Як ми вже казали раніше, початок правління Тиграна II датують 95 р. до н. е. (Manandyan 1943, 26; Manaseryan 2007, 30), спираючись на вказівку Плутарха про те, що у 70 р. до н. е. вірменський цар обіймав престол 25 років (Plut. Luc., 21, 1–7). Непрямим

²⁶ Видима слабкість нашої гіпотези — Тигран II звертається до нееллінізованого населення з елліністичним пропагандистським прийомом — не є очевидною в найближчому розгляді. Тигран II звертається передусім до еліти, яка його ж зусиллями була досить еллінізована.

підтвердженням цієї дати можна вважати згадку у вавилонських астрономічних щоденниках якогось Тиграна, сина царя Вірменії (*Astronomical Diaries* 1996, no. 95 D 11' (423). На думку дослідників, цей запис має бути датований весною 216 р. ери Селевкідів, тобто 96 р. до н. е. (*Astronomical Diaries* 1996, 423). Це твердження виглядає досить переконливим, попри відсутність точної вказівки року та інше датування і трактування подій, що було запропоновано раніше²⁷. Згадка в тексті щоденників Тиграна, який ще не мав царського титулу, найімовірніше, підтверджує, що у 96 р. до н. е. майбутній вірменський монарх досі залишався парфянським заручником. Проте вказівка на активні дії Тиграна може бути свідченням початку процесу повернення до Великої Вірменії. Це відповідно дозволяє визнати 95 р. до н. е. найбільш ранньою датою початку царювання вірменського царя²⁸. Повідомлення джерел та численні опосередковані дані свідчать про те, що вже 94 р. до н. е. Тигран II не тільки був царем Великої Вірменії, а й вів активну зовнішню політику — захопив сусіднє вірменське царство Софена (Manaseryan 2007, 35). Отже, 95 р. до н. е. справді бачиться найімовірнішим роком сходження на престол нового монарха.

Якщо погодитися з припущенням, що цифри на монетах символізують рік правління царя Великої Вірменії, то останнє число 39 має відповідати 57 р. до н. е. Навіть якщо початок «царського року» Тиграна II не збігався з початком календарного року, який був

²⁷ Академік Г. Х. Саркісян змушений був працювати тільки з однією рукописною копією частини клинописного тексту, що, ймовірно, призвело до прийняття ним пізнішого датування (230 р. за ерою Селевкідів). Тому Г. Х. Саркісян логічно припустив, виходячи з наявних у нього даних: якщо документ відноситься до 82 р. до н. е., то в ньому може йтися тільки про сина Тиграна II Тиграна Молодшого (Sargsyan 1991, 45–48). Зіставлення кількох уривків дозволяє стверджувати, що в тексті згадано саме Тиграна II.

²⁸ Той факт, що згадка про Тиграна II відноситься до 96 р. до н. е. не є приводом прив'язувати до цього року початок його царювання на вірменському престолі. Очевидно, що в тексті йдеться про сина царя, а не про царя. Тиграну був ще потрібен якийсь час, щоб утвердитися на престолі. Тому немає необхідності відкидати повідомлення Плутарха про коронацію вірменського царя за 25 років до 70 р. до н. е. (Schottky 2012, 337; пор.: Shayegan 2011, 144; Kovacs 2016, 12, not. 19). У недавній статті (Geller, Traina 2013, 447) 216 р. за ерою Селевкідів прив'язаний до 95 р. до н. е.

прийнятий у регіоні, пізнішою датою карбування монети може бути лише 56 р. до н. е. І саме до 56 р. до н. е. відноситься остання згадка в джерелах про Тиграна II (Cic., *Pro Ses.*, 59), а смерть царя традиційно датується 55 р. до н. е. (Manandyan 1943, 212; Garsoïan 1997, 59; Manaseryan 2007, 248)²⁹. Відсутність монет вірменського царя, які можна було б віднести до 54, 53, або 52 рр. І ст. до н. е., свідчить, на нашу думку, на користь того, що на драхмах і тетрадрахмах зазначені саме роки правління Тиграна II.

Найменше число на монетах Тиграна II — 33, що відповідає 63 р. до н. е. На наш погляд, є пояснення такого пізнього початку карбування років правління на срібних монетах вірменського царя. Капітуляція 66 р. до н. е. призвела до значного зменшення розмірів царства Тиграна і, що важливо, до виплати великої контрибуції Помпею (*App. Mithr.*, 104; *Plut. Pomp.*, 33, 3–4; *Strabo*, XI, 14, 10; *Eutrop.*, VI, 13) (Nercessian 2006, 148–149; Nurpetlian 2009, 125). У такій ситуації у вірменського царя навряд чи знайшлися б ресурси для негайного відновлення карбування срібних монет. Крім того, були, мабуть, і технічні складності налагодження виробництва в Арташаті після втрати Антіохійського монетного двору. Наприкінці ж 60-х рр. до н. е. становище Великої Вірменії стабілізувалося, принаймні в Римі збиралися відправити посольство на чолі з Публієм Клодієм до Тиграна II в 59 р. до н. е. (Cic., *Att.*, II, 4, 2; 5, 3; 7, 2). Тому логічно, що саме наприкінці 60-х рр. вірменський цар відновив карбування срібних монет.

Спадкоємець Тиграна II Артавазд II продовжив, імовірно, політику батька і також вказував на своїх монетах роки власного правління, як уже зазначено вище. Наступні ж правителі династії Арташесидів, які насилу охороняли свою владу від зазіхань римлян і парф'ян, не залишили відомостей про цілеспрямовану політику у сфері хронології³⁰.

²⁹ Тому бронзові монети, які містять, на думку Ф. Ковача, цифри 40 (M) (Kovacs 2016 № 114, 120), також вкладаються в розрахунки та припадають на останній рік царювання Тиграна II.

³⁰ Аналіз цікавого припущення Р. С. Варданяна про те, що нечисленні бронзові монети міського карбування Арташата датовані за «ерою Помпея», що починалася в 66 р. до н. е., виходить за рамки проблеми, що розглядається у статті. Ці монети, на думку дослідника, випускали в перші роки I ст. н. е. як своєрідну форму протесту міської громади Арташата проти панування у Великій Вірменії мідійської династії і, отже, вони не були продуктом цілеспрямованої політики царів династії Арташесидів (Vardanyan 1987, 3. 206). Останні дослідження показують, що дати на цих монетах, найімовірніше, відображають момент проголошення Арташата столицею близько 66 р. до н. е., але фіксувати цю подію на монетах почали набагато пізніше, на початку I ст. н. е. (Lytovchenko 2023).

Наявні в нашому розпорядженні джерела не дозволяють говорити про виникнення особливої вірменської ери у Великій Вірменії в період правління перших царів династії Арташесидів. Імовірно, ані засновник династії Арташес I, ані його безпосередні спадкоємці не бачили необхідності створення нової системи літочислення. Елементи цілеспрямованої політики у сфері хронології можна спостерігати лише в діях правителя Великої Вірменії епохи її найвищого розквіту — Тиграна II. Проте й він не став засновувати нову еру, тому що не відчував необхідності пропаганди законності і свого правління, і своєї династії. Спочатку вірменський монарх не надавав, імовірно, ваги проблемам літочислення, про що свідчить не тільки поява дат за ерою Селевкідів на монетах дамаського карбування, а й повна відсутність датувань на продукції антиохійського монетного двору. Не бачимо ми намагань встановити або династичної «ери Арташесидів», або «ери Тиграна». Не можна визнати доведеним і використання царем Великої Вірменії будь-якої локальної ери середземноморських міст, що могло би служити підтвердженням державної політики у сфері літочислення.

Однак поразка 66 р. до н. е. змусила Тиграна II фактично заново утверджувати свої права на престол, які були визнані римлянами, але, очевидно, ці права похитнулися, на думку власних підданих (імовірно, певну роль відіграв і конфлікт з Тиграном Молодшим, якого, очевидно, розглядали досить тривало як офіційного спадкоємця (Asdourian 1911, 42). Цим пояснюється поява «царських років» на тетрадрахмах і драхмах з титулом «цар царів». При цьому не можна говорити, що Тигран збирався заснувати нову еру, так чи так пов'язану з його царюванням: по-перше, Артавазд, спадкоємець свого батька, «еру Тиграна» не продовжив, по-друге, після арташатської капітуляції Тигран потребував не нового затвердження права своєї династії на престол, а маніфестації продовження саме свого правління, чому й слугували тривалі царські роки.

Отже, Тигран II спочатку не бачив необхідності проведення цілеспрямованої політики у сфері літочислення. Проте коли політична ситуація змінилася, цар досить ефективно використав звичай фіксації «царських років» на монетах як один з дієвих інструментів елліністичної пропаганди.

Список джерел та літератури / References

- Amandry, M. Du monnayage d'Artaxisata et des soi-disant monnaies d'Aegospotami. *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 57:1, 2002, pp. 173–177.
- Amela Valverde, L. Sobre la era pompeyana de Artaxata. Una nota. *Numisma*, 255, Año 61, 2011, pp. 65–76.
- Asdourian, P. *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Periode*. Venedig, 1911.
- Assar, Gh. F. A Revised Parthian Chronology of the Period 91–55 B.C. *Parthica – Incontri di culture nel mondo antico*, vol. 8, 2006, pp. 55–104.
- Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*. Ed. by A. Sachs, H. Hunger, vol. 3: Diaries from 164 B.C. to 61 B.C. Vienna, 1996.
- Babelon, E. *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*. Paris, 1890.
- Badalyan, G. S. About the Armenian Calendar. *Patma–Banasirakan Handes [Historical and Philological Journal]*, no. 4, 1963, pp. 63–74. (In Armenian)
Բադալյան, Հ. Ս. Հայոց տոմարի շուրջը. *Պատմա–բանասիրական հանդես*, no. 4, 1963, pp. 63–74.
- Bedoukian, P. Z. *Coinage of the Artaxiads of Armenia*. London, 1978.
- Bellinger, A. The End of the Seleucids. *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences*, vol. 38, June, 1949, pp. 51–102.
- Bickerman, E. Time-Reckoning. In: E. Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 3.2: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge, 1983, pp. 778–791.
- Bickerman, E. *Gosudarstvo Selevkidov*. Moskva, 1985. (In Russian)
Бикерман, Э. *Государство Селевкидов*. Москва, 1985.
- Blois, F. de. Persian Calendar. *Iran*, vol. 34, 1996, pp. 39–54.
- Boltunova, A. I. Antichnyye goroda Gruzii i Armenii. In: *Antichnyy gorod*. Moskva, 1963, s. 153–169. (In Russian)
Болтунова, А. И. Античные города Грузии и Армении. In: *Античный город*. Москва, 1963, с. 153–169.
- Boltunova, A. I. Grecheskiye nadpisi Armavira. *Izvestiya Armyanskogo filiala Akademii Nauk SSSR [News of the Armenian branch of the USSR Academy of Sciences]*, no. 1–2, 1942, s. 35–59. (In Russian)

Болтунова, А. И. Греческие надписи Армавира. *Известия Армянского филиала Академии Наук СССР*, № 1–2, 1942, с. 35–59.

Broucke, P. B. F. J. Tyche and the Fortune of Cities in the Greek and Roman. In: S. B. Matheson (ed.), *An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art*, Yale University Art Gallery. New Haven, 1994, pp. 34–49.

Callataÿ, F. de *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*. Louvain-la-Neuve, 1997.

Callataÿ, F. de, Lorber, C. C. The Pattern of Royal Epithets on Hellenistic Coinages. In: P. P. Iossif, A. S. Chankowski, C. C. Lorber (eds.), *More than Men, Less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens (November 1–2, 2007)*. Leuven–Paris–Walpole, 2011, pp. 417–456.

Chaumont, M.-L. À propos d'une ère d'Artaxata, capitale de la Grande Arménie. *Revue des études arméniens*, no. 18, 1984, pp. 397–409.

Chaumont, M.-L. Fondations séleucides en Arménie méridionale. *Syria*, tom. 70, Fasc. 3/4, 1993, pp. 431–441.

Christianian, J. A Copper Coin of Tigranes II with Unpublished Countermark and Rare Monogram. *Armenian Numismatic Journal*, vol. 1 (31)/3, 2005, pp. 65–67.

Downey, G. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. Princeton, 1961.

Duyrat, F. Tigrane en Syrie: un prince sans images. *Cahiers des études anciennes*, 2012, 49, <http://etudesanciennes.revues.org/491>. Accessed: 05 Dec. 2023.

D'yakonov, I. M., Starkova, K. B. Nadpisi Artaksiya (Artashesa I), tsarya Armenii. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, вып. 2, 1955, s. 161–174. (In Russian)
Дьяконов, И. М., Старкова, К. Б. Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. *Вестник древней истории*, вып. 2, 1955, с. 161–174.

Foss, C. The Coinage of Tigranes the Great: Problems, Suggestions and a New Find. *Numismatic Chronicle*, vol. 146, 1986, pp. 33–34.

Garsoïan, N. The Early-Medieval Armenian City – An Alien Element? *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 1984–85, no. 16–17, 1987, pp. 67–83.

Garsoïan, N. The Emergency of Armenia. In: R. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 1, New York, 1997, pp. 37–62.

Geller, M., Traina, G. «Tigrann, the Crown Prince of Armenia»: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries. *Klio*, 95 (2), 2013, pp. 447–454.

Gippert, J. Old Armenian and Caucasian Calendar Systems [1]. *Annual of Armenian Linguistics*, no. 8, 1987, pp. 63–72.

Gray, L. H. On Certain Persian and Armenian Month-Names as Influenced by the Avesta Calendar. *Journal of the American Oriental Society*, vol. 28, 1907, pp. 331–344.

Hakobyan, A. M. Monety Tigrana II Velikogo iz sobraniya GIM. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, вып. 2, 1979, с. 77–79. (In Russian)

Акопян, А. М. Монеты Тиграна II Великого из собрания ГИМ. *Вестник древней истории*, вып. 2, 1979, с. 77–79.

Hoover, O. D. A Revised Chronology for the Late Seleucids at Antioch (121/0–64 BC). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 56, no. 3, 2007, pp. 280–301.

Hoover, O. D. Dethroning Seleucus VII Philometor (Cybiosactes): Epigraphical Arguments Against a Late Seleucid Monarch. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 151, 2005, pp. 95–99.

Hoover, O. D. Book review: Y. T. Nercessian. Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia. Armenian Numismatic Society Special Publication 11. Los Angeles: Armenian Numismatic Society, 2006. 212 p. *American Numismatic Society Magazine*, vol. 7, no. 1, 2008, <http://ansmagazine.com/Spring08/Artaxiad>. Accessed: 10 Dec. 2021.

Kovacs, F. *Armenian Coinage in the Classical Period*. Lancaster, 2016.

Lacroix, L. Copies de statues sur les monnaies des Séleucides. *Bulletin de correspondance hellénique*, no. 73, 1949, pp. 158–176.

Lang, D. M. Iran, Armenia and Georgia. In: E. Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 3.2: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge, 1983, pp. 505–536.

Leschhorn, W. *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*. Stuttgart, 1993.

Litovchenko, S. D. Armyanskiy pokhod Gneya Pompeya. *Drevnosti 2005 [Antiquities 2005]*, вып. 6, 2005, с. 40–46. (In Russian)

Литовченко, С. Д. Армянский поход Гнея Помпея. *Древности 2005*, вып. 6, 2005, с. 40–46.

Lytovchenko, S. Numismatic Data on the Status of Artaxata during the Reign of the Artaxiad Dynasty of Armenia. In: *Proceedings of the XVI International Numismatic Congress in Warsaw*. Warsaw, 2023. (forthcoming)

MacDonald, G. The Coinage of Tigranes I. *Numismatic Chronicle*, vol. 2, 1902, pp. 193–201.

Mahé, J.-P. Le site arménien d'Armawir: d'Ourartou à l'époque hellénistique. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 140, no. 4, 1996, pp. 1279–1314.

Manandyan, Ya. A. *Armavirskiye grecheskiye nadpisi v novom osveshchenii*. Yerevan, 1946. (In Russian)

Манандян, Я. А. *Армавирские греческие надписи в новом освещении*. Ереван, 1946.

Manandyan, Ya. A. *Tigran II i Rim*. Yerevan, 1943. (In Russian)

Манандян, Я. А. *Тигран II и Рим*. Ереван, 1943.

Manaseryan, R. L. Protsess obrazovaniya derzhavy Tigrana II. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, вып. 2, 1982, pp. 122–140. (In Russian)

Манасерян, Р. Л. Процесс образования державы Тиграна II. *Вестник древней истории*, вып. 2, 1982, pp. 122–140.

Manaseryan, R. *Tigran the Great: The Armenian Struggle Against Rome and Parthia, 94–64 B.C.* Yerevan, 2007. (In Armenian)

Մանասերյան, Ռ. *Տիգրան Մեծ՝ Հայկական Պարթարի Հռոմի և Պարթևաստանի դեմ, մ.թ.ա. 94–64 թթ.* Երևան, 2007.

Minns, E. H. Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. *Journal of Hellenic Studies*, no. 35, 1915, pp. 22–65.

Mousheghian, A., Depeyrot, G. *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c.BC — 1st c. AD)*. Wetteren, 1999.

Mousheghian, Kh. A. From the History of Monetary Circulation in Ancient Armenia (End of the 5th Century BC – Beginning of the 3rd Century AD). *Historical and Philological Journal*, no. 3, 1970, pp. 65–94. (In Armenian)

Մուշեղյան, Խ. Ա. Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից (Մ. թ. ա. V դարի վերջերից մինչև մ. թ. III դարի սկիզբը). *Պատմա-քանասիրական հանդես*, no. 3, 1970, pp. 65–94.

Mousheghian, Kh. Tetradrachm of Artavazd II. *Historical and Philological Journal*, no. 2, 1964, pp. 317–323. (In Armenian)

Մուշեղյան, Խ. Արտավազդ II-ի չորեքդրամյանը. *Պատմա-քանասիրական հանդես*, no. 2, 1964, pp. 317–323.

Mousheghian, Kh., Mousheghian, A., Depeyrot, G. *History and coin finds in Armenia. Antiquity*. Wetteren, 2000.

Muccioli, F. *Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici*. Wiesbaden, 2013.

Muradyan, P. M. Khronologiya sistem letoschislenii po armyanskim istochnikam («Armyanskaya era»). *Vestnik obshchestvennykh nauk AN ArmSSR [Bulletin of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Armenian SSR]*, no. 1, 1976, s. 49–64. (In Russian)

Мурадян, П. М. Хронология систем летосчислений по армянским источникам («Армянская эра»). *Вестник общественных наук АН АрмССР*, № 1, 1976, с. 49–64.

Ñaco del Hoyo, T. Garrisons, Coins and War Stress (89–63 BCE) in Late Hellenistic Towns. In: F. L. Sánchez (ed.), *The City and the Coin in the Ancient and Early Medieval Worlds*. Oxford, 2012, pp. 49–60.

Nercessian, Y. T. *Armenian Coins and Their Values*. Los Angeles, 1995.

Nercessian, Y. T. *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*. Los Angeles, 2006.

Newell, E. T. Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus. *Numismatic Notes and Monographs*, no. 84, 1939, pp. 1–107.

Newell, E. T. *The Seleucid Mint of Antioch*. New York, 1918.

Nurpetlian, J. Ancient Armenian Coins: The Artaxiad Dynasty (189 B.C. — A.D. 6). *Beirut*, 51–52, 2009, pp. 117–168.

Price, M. J. Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum. *Archaeological Reports*, no. 20, 1973–1974, pp. 66–71.

Sargsyan, G. Kh. Cherty ellinizma v dukhovnoy kul'ture drevney Armenii. *Istoriko-filologicheskii zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 3, 1976, s. 51–62. (In Russian)
Саркисян, Г. Х. Черты эллинизма в духовной культуре древней Армении. *Историко-филологический журнал*, № 3, 1976, с. 51–62.

Sargsyan, G. Kh. Svidetel'stvo pozdneavilonskoy klinopisnoy khroniki ob Armenii vremen Tigrana II. *Istoriko-filologicheskii zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 2, 1991, s. 45–54. (In Russian)

Саркисян, Г. Х. Свидетельство позднеавилонской клинописной хроники об Армении времен Тиграна II. *Историко-филологический журнал*, № 2, 1991, с. 45–54.

Sargsyan, G. Kh. *Tigranakert: iz istorii drevnikh armyanskikh gorodskikh obshchin*. Moskva, 1960. (In Russian)

Саркисян, Г. Х. *Тигранакерт: из истории древнеармянских городских общин*. Москва, 1960.

Schottky, M. Book review: Quellen zur Geschichte des Partherreiches, by Ursula Hackl, Bruno Jacobs, Dieter Weber (eds.). *Anabasis. Studia Classica et Orientalia* 3, 2012, pp. 329–340.

Seyrig, H. Antiquités syriennes. *Syria*, tom. 27, Fasc. 1, 1950, pp. 5–56.

Shayegan, R. *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge, 2011.

Shelton, K. Imperial Tyches. *Gesta*, vol. 18, no. 1, 1979, pp. 27–38.

Stansbury–O'Donnell, M. Reflections of the Tyche of Antioch in Literary Sources and on Coins. In: S. B. Matheson (ed.), *An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art*, Yale University Art Gallery. New Haven, 1994, pp. 50–63.

Sullivan, R. *Near Eastern Royalty and Rome, 100–30 BC*. Toronto, 1990.

Tekin, O. The Coins from Üçtepe with a Problematic Emission of Tigranes the Younger. *Epigraphica Anatolica*, 20, 1992, pp. 43–53.

Tiratsyan, G. A. *Kul'tura drevney Armenii*. Yerevan, 1988. (In Russian)

Тирацян, Г. А. *Культура древней Армении*. Ереван, 1988.

Traina, G. Notes on Hellenism in the Iranian East (Classico-Oriental Notes, 6–8). *Iran & the Caucasus*, vol. 9, no. 1, 2005, pp. 1–14.

Traina, G. Tigran the Great and Mithradates Eupator: Two Parallel Kings of Kings? In: Y. Grekyan, A. Bobokhyan (eds.), *Systemizing the Past. Papers in Near Eastern and Caucasian Archaeology Dedicated to Pavel S. Avetisyan on the Occasion of His 65th Birthday*. Oxford, 2023, pp. 440–445.

Trever, K. V. *Oчерки по истории kul'tury drevney Armenii (II v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Moskva–Leningrad, 1953. (In Russian)

Тревер, К. В. *Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Москва–Ленинград, 1953.

Vardanyan, P. Bor'ba za titul «tsarya tsarey» v kontekste vostochnoy politiki Rima I veka do n. e. (po numizmaticheskim, epigraficheskim i narrativnym istochnikam). *Istoriko-filologicheskii zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 1, 2011, pp. 230–252. (In Russian)

Варданян, Р. Борьба за титул «царя царей» в контексте восточной политики Рима I века до н. э. (по нумизматическим, эпиграфическим и нарративным источникам). *Историко-филологический журнал*, no. 1, 2011, pp. 230–252.

Vardanyan, R. Regarding Civic Bronzes Struck in Armenia in AD 1–4. *Armenian Numismatic Journal*, vol. 3/2, 2007, pp. 69–77.

Vardanyan, R. Coinage in Armenia in the Hellenistic and Roman periods. In: R. Vardanyan (ed.), *History of monetary circulation in Armenia*. Yerevan, 2018, pp. 32–60. (In Armenian)

Վարդանյան, Ռ. Գրամաթողարկումը Հայաստանում հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում. In: Ռ. Վարդանյան (ed.), *Հայաստանի դրամատիկական պատմությունը*. Երևան, 2018, pp. 32–60.

Vardanyan, R. Ye. К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи. *Istoriko-filologicheskij zhurnal [Historical and Philological Journal]*, no. 2, 1987, pp. 195–207. (In Russian)

Варданян, Р. Е. К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи. *Историко-филологический журнал*, № 2, 1987, pp. 195–207.

Wright, N. Non-Greek Religious Imagery on the Coinage of Seleucid Syria. *Mediterranean Archaeology*, vol. 22/23, 2009/10, pp. 193–206.

Sergey Litovchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

THE ‘REGNAL YEARS’ OF TIGRANES II THE GREAT

The article discusses the policy of the kings of the Artashesid dynasty in the sphere of chronology. There is no unanimous view in historiography regarding the spread of Hellenistic or native eras of chronology in Greater Armenia. Analysis of the available sources leads the author to argue that, despite extensive contacts with Hellenistic states, the Seleucid era, or any other Asian era, was not used in Greater Armenia in the 2nd century BC. Tigranes II was probably the only king of the Artashesid dynasty who pursued a purposeful policy in the sphere of chronology. Analysis of the coinage of this Armenian king shows that during the heyday of the Armenian Empire Tigranes II did not see the need to introduce a special era of chronology. His coins bore no dates, with the exception of those minted in Damascus, which were dated according to the Seleucid era. Numerals appear only on coins of the so-called imperial type (bearing the legend “King of Kings”), which were probably struck in Artashat. While many modern scholars still refuse to recognize them as years of Tigranes II’s reign, it can be asserted with confidence that the numbers from 33 to 39 do signify the king’s ‘regnal years’. All other readings, such as the ‘Sidon era’ or an ‘unknown Armenian era’, entirely lack factual support. It is quite likely that after his defeat by Pompey in 66 BC Tigranes II began to put years of his reign

on silver coins minted in Artashat. This can be explained by the king's need to demonstrate to his subjects the strength and duration of his rule, whose prestige was gravely damaged by the capitulation of 66 BC. However, such placing of dates on coins does not indicate the establishment of a new era of chronology, because the coins of Tigranes II's successor Artavazdes II bear lower years than those marking the coins of Tigranes II himself.

Keywords: Greater Armenia, Seleucid era, Antioch, Tigranes II, Pompey, Rome, Roman provinces.

Текст надійшов до редакції 02.03.2024.

The text was received by the editors 02.03.2024.

Текст затверджено до друку 10.05.2024.

The text is recommended for printing 10.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-02>
УДК 94(37)«-00»:[316.75-042.3:398.22]

Андрій Токарев

кандидат історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: a.m.tokarev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1069-5291>

МІФ ПРО РЕМА В І СТОЛІТТІ ДО НАШОЇ ЕРИ

На нашу думку, постаті Рема, одного з божественних близнюків, засновників «вічного міста», несправедливо приділено мало уваги в сучасному антикознавстві, бо безпосередньо йому присвячено лише кілька наукових робіт. При цьому образ Рема використовували досить широко, особливо в I ст. до н. е. — у бурхливу добу громадянських війн, падіння Республіки та встановлення Принципату. Ба більше, його образ протягом цього сторіччя зазнавав значних змін. На громадянській війні перших десятиліть I ст. до н. е. позначилося протистояння двох ідеолого-політичних течій — оптиматів і популярів. Представники кожної з них активно використовували образ Рема на свою користь. Для оптиматів він був символом розбрату, одним з ініціаторів «першої громадянської війни», що протидіяв своєму однокровному братові — Ромулу, засновнику Рима, освяченому авгуральним та феціальним правом. Популяри сприймали Рема як героя і захисника, покровителя плебсу і взірць для себе. У цей час його постать поєднується з образом іншого плебейського героя — легендарним царем Авентином. Брати навіть були роз'єднані географічно: Ромула асоціювали

Як цитувати: Токарев, А. Міф про Рема в I столітті до нашої ери. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 36–50. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-02>

How to cite: Tokarev, A. The Myth of Remus in the 1st Century BC. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 36–50. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-02> (In Ukrainian)

© Токарев А., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

з Палатинським пагорбом, а Рема — з Авентинським. Встановлення монархії в Римі спричинило різку зміну ролі Рема. В августовській ідеології брати помирилися. Тепер Рем був соратником Ромула, символом та запорукою мирного життя. Легенда про заснування Міста ніби передувала появі другого conditor'a та настанню золотого століття. Образ Рема тепер став синонімом як Ромула, так самого Риму (в архітектурних образах він навіть «переїжджає» до Палатина, тепер і його ім'я також асоціювалося з Палатином). Водночас сприйняття образу Рема сучасниками Августа фактично спричинило династичну боротьбу в будинку першого принцепса. Август сам хотів здаватися Ромулом, а свого найближчого помічника і певною мірою співправителя Марка Агріппу зображував у вигляді Рема. Після смерті останнього він намагався продовжити династичну дуальність, використовуючи пасинків та прийомних синів, але ця політика провалилася зі смертю Августа та з приходом до влади Тіберія, який зовсім не збирався терпіти суперників та вітати нових «Ремів».

Ключові слова: **Рем, імператор Август, громадянські війни, I ст. до н. е., ідеологія.**

Рем — один із найвідоміших героїв римської міфології. При цьому в сучасній історіографії навколо його особистості склалася дивовижна ситуація: безпосередньо Рему присвячено лише три відносно невеликі наукові праці. Зокрема, Теодор Моммзен присвятив свою статтю ролі Рема в легенді про заснування міста (Mommsen 1881); Тімоті Вайзмен розглянув еволюцію поглядів на постать Рема в різні часи Римської республіки (Wiseman 1995); а французька дослідниця Марі Вер Екке проаналізувала зв'язок змін значення важливих топографічних пам'яток з легендою про Рема в період переходу від республіки до імперії (Ver Eecke 2006). Вочевидь, метаморфози уявлень про Рема в I ст. до н. е. висвітлені недостатньо, і це дає нам можливість звернутися до вивчення цього питання.

Таке парадоксальне ставлення до Рема серед сучасних науковців, можливо, пов'язане з тим, що в легенді про заснування Риму він завжди відігравав другу роль, поступаючись першістю своєму брату — Ромулу. Виникнувши у IV ст. до н. е. під впливом грецької літературної традиції та станового протистояння, міф насамперед оповідав про заснування Риму та в основному концентрувався на образі Ромула як засновника міста та найважливіших політичних

інституцій (Classen 1963, 447–457; Bremmer 1987, 25–48; Wiseman 1995, 126–128; Cornell 2000, 45–50).

Тим часом ситуація стала змінюватися в епоху Пізньої республіки, коли фігура Рема почала набувати особливого значення. Жорстоке ідеологічне протистояння на тлі громадянських війн, які тривали протягом практично всього I ст. до н. е., вплинуло на сприйняття як самого міфу про «божественних близнюків», так і на образ Рема. В цей час увага стала зосереджуватися не на авгурації Ромула та заснуванні міста, як це робив, наприклад, Енній¹, а на протистоянні братів (Gagé 1930, 138 sqq.; Alföldi 1951, 190 sqq.; Wagenvoort 1956, 169 sqq.; Schilling 1960, 182–189; Drossart 1972, 187–204).

Оптимати та популяри були ідеологічними спадкоємцями патриціансько-плебейського протистояння і також використовували подвійне суперництво — старовинне протиставлення Палатина та Авентина, про яке згадували й під час смерті Гая Гракха. Ворожнеча оптиматів та популярів накладала ще додаткові значення на образ Рема. По-перше, справа в тому, що його вже в період станової боротьби сприймали як плебейського героя (Wiseman 1995, 107–110; див. також: Tomažičič 2008, 11–13) і безпосередньо асоціювали з Авентинським пагорбом (Mommsen 1881, 15–17; Ver Eecke 2006, 76–82). Як відомо, Рем проводив свої ауспіції на цьому пагорбі (Liv., I, 7, 1; Schol. ad Cic. Bob. p. 119; Origo gentis Romanae, 23, 2). Він також хотів заснувати власне місто — Ремору², — яке деякі стародавні автори розміщали на Авентині³. Там же розташовувалася його гробниця, яка згодом і отримала назву «Ремори».

По-друге, у свідомості плебсу та популярів його образ переплівся з постаттю ще одного плебейського героя — легендарного царя Альба-

¹ Enn., Ann., 155 Skutsch: Augusto augurio postquam inclita condita Roma est (слідом за священним гаданням славетний засновано Рим). Тут і далі — переклад автора.

² Це гіпотетичне місто в античних авторів мало різноманітні назви: Remora (Enn., Ann. 78 Skutsch), Remona (Fest., 345 Remurinus ager Lindsay), Ῥεμωρία (Dionis. Hall., I, 85, 6), Ῥεμωρία (Plut., Rom. 11, 1), Ῥεμώριον або Ῥτυνάριον (Plut., Rom. 9, 4).

³ Plut., Rom. 9, 4; Fest. 345 Remurinus ager Lindsay. Своєю чергою Діонісій Галікарнаський вказує місце у 30 стадіях від Риму (Dionis. Hall., I, 85, 5), а псевдо-Аврелій Віктор говорить про п'ять миль (Origo gentis Romanae, 23, 1).

Лонги Авентина. На думку Марі Вер Екке, це сталося на початку I ст. до н. е. (Ver Eecke 2006, 80–81). Як відомо, гробниця останнього розташовувалась на тому самому пагорбі (Varr., L. L., V, 7, 43; Liv., I, 3, 9; Dionis. Hall., I, 87, 3; Ovid., Met., XIV, 621; Serv., ad Aen. VII, 657). Показово, що римляни намагалися етимологічно пояснити ім'я царя Авентина й виводили його від латинського avis (птаха). Зокрема Сервій Гонорат, коментатор Вергілія, надавав цьому імені негативного відтінку, оскільки пов'язував його з «remores aves (нещасливими птахами)», згаданими Вергілієм (Serv. ad Aen., VIII, 235, див. також: Fest., 345 Remores aves Lindsay), які не дали Рему заснувати своє місто.

Актуальною легенду про Ромула і Рема для римлян I ст. до н. е. робило те, що *fratricidium*, «перше братовбивство» фактично було «першою громадянською війною», як зазначає Юрген фон Унгерн-Штернберг (Ungern-Sternberg 2000, 43–44). Як відомо, у сутичці між братами загинув не лише Рем, але і його прийомний батько Фаустул і брат останнього Плістін (Dionis. Hall., I, 87; Plut., Rom., 10). Марі Вер Екке влучно вказує, що могила Рема на Авентині, яка існувала в Римі ще в I ст. до н. е. та в якій були поховані також його прийомні батьки, стала ніби «пам'ятником» першій громадянській війні в Римі (Ver Eecke 2006, 82).

Подібну інтерпретацію міфу широко експлуатував Луцій Корнелій Сулла після свого приходу до влади, однак в оригінальному ключі. Ромул міг вважатися ідеальним оптиматом як творець державної системи, за якої «найкращі громадяни» здійснювали в патріархальному дусі опіку над суспільством. Не дивно, що Сулла, який проводив консервативні реформи, у рамках ідеологічного протистояння прагнув зображувати себе як нового Ромула (див.: Badian 1968, 26–46). Відомо також, що ворог Сулли Марк Емілій Лепід називав свого опонента «горе-Ромулом» (*scaevus Romulus*) (Sall. Hist., I, 55, 5). Водночас Рема сприймали як *sacer*'а (відданого прокляттю) через те, що він зробив святотатство, перестрибнувши через померіум, і відповідно його вбивство Ромулом розглядалося як необхідне.

Ось чому Сулла у 81 р. до н. е. як авгур здійснив розширення померія (Badian 1968, 26–46), але при цьому не включив Авентин

до символічних рубежів міста, тим самим натякаючи на поразку популярів. Іншими словами, Сулла представляв себе в образі нового засновника міста перед своїми політичними опонентами, які були вигнані з Риму й віддані смерті, так само як і Рем був страчений своїм братом.

Марк Ліціній Макр, відомий історик-анналіст та політик-антисуланець, близький до популярів, чия кар'єра припала на 80–60-ті рр. до н. е., також використав міф про Ромула та Рема в політичному значенні. Наприклад, суперечку між братами він називає «згубною» (*perniciosum*), адже Рем та Фаустул були вбиті⁴. І Ліціній тут на боці останніх.

Про нехтування Ромулом *pietas* та *humanitas* пише Цицерон: «At in eo rege, qui urbem condidit, non item. Species enim utilitatis animum pepulit eius; cui cum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat... Peccavit igitur (Однак у випадку з царем, який заснував Місто, ситуація інша; бо його спонукала видимість користі: коли йому здалося, що одноосібно царювати більш корисно, ніж разом з іншою людиною, він убив брата. При цьому він зневажив і благочестя (стосовно брата), і людяність, щоб мати можливість здійснити те, що йому здавалося корисним, але таким не було... Отже, він зробив проступок)» (Cic., *De off.* III, 41).

Однак у завершеному вигляді ідея про те, що римляни розплачуються за гріхи їхнього першого царя, була відображена в одному з «Еподів» Горация: «Sic est: acerba fata Romanos agunt / Scelusque fraternae necis, / Ut inmerentis fluxit in terram Remi / Sacer nepotibus cruor (Так! Римлян переслідує доля люта / за злочинне вбивство брата, / відколи пролилася Рема неповинного на землю, / Кров, що нащадків закліяла)» (Hor., *Epod.* 7, 16–20). Тіт Лівій також називав протистояння братів не інакше як «відразливим розбратом (*foedum certamen*)» (Liv. I, 6, 4).

⁴ Lic. Mac. fr. 3 Walt = Origo gentis Romanae 23, 5: Licinius Macer libro primo docet contentione illius perniciosum exitum fuisse; namque ibidem obsistentes Remum et Faustulum interfectos (Марк Ліціній Макр у першій книзі вказує, що наслідок цієї суперечки був згубний, бо Рем та Фаустул, які опиралися Ромулу, були вбиті).

Тим часом за доби принципату Августа сприйняття легенди про заснування Риму значно змінюється. Октавіан після перемоги над Марком Антонієм прагнув стерти будь-які згадки про громадянські війни і, власне, про спосіб, яким він прийшов до влади. На це накладалася потужна пропаганда настання мирного життя (pax Augusti) та повернення Золотого століття (Aetas aurea). Як відомо, наступний рік після проведення Секулярних ігор й став першим роком загального благоденства.

Дуже яскраво ці уявлення виражені в «Енеїді» Вергілія:

«Aspera tum positis mitescent saecula bellis; /
Cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus /
Iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis /
Claudentur Belli portae

(Доба сурова тоді, позабувши про битви, зім'якне /
поштиві Вірність та Веста, й Рем зі братом Квіріном /
закони встановлять; залізними скобами міцно /

Війни будуть замкнені прокляті двері)» (Verg., Aen., I, 291–294).

У нових умовах легенда про Ромула та Рема вже не могла сприйматися як протистояння братів, та й це було б небезпечно, тепер її інтерпретували як мирне існування близнюків. Рем стає ніби співзасновником Риму, примиряється з братом. При цьому вина за вбивство Рема переноситься на якогось Целера (Ovid., Fasti, V, 469; Origo gentis Romanae, 23, 7).

Показово, що у «Фастах» Овідій, пояснюючи походження назви свята Лемурії, повідомляє, що спочатку це архаїчне святкування називалося Ремуріями на честь Рема, і дає свою інтерпретацію подій. Після сварки останній був убитий супутником його брата Целером, невтішний Ромул з повагою помістив померлого в гробницю. Вночі примара (lemur) Рема, з'явившись до прийомних батьків Фаустула та Акки Ларенції, повідомляє, що його занапастив Целер, а брат того не хотів, і взагалі вони взаємно любили один одного, ба більше, брат навіть проливав невтішні сльози над його могилою. Вражений розповіддю про нічну примару, молодий цар заснував свято на честь загиблого брата (Ovid., Fasti, V, 451–484).

Багато дослідників бачать у цьому вихвалянні Овідієм благочестя (*pietas*) першого царя альянсу на Августа, який віддав божественні почесті своєму прийомному батьку Цезарю (наприклад, див.: *Ver Eecke* 2008, 479 sqq.). Така прозора асоціація Августа з Ромулом, імовірно, була загальною тенденцією, а не лестощами окремого поета. Відомо, що Октавіану пропонували взяти нове ім'я Ромул, але він відмовився, хоча такі порівняння продовжували існувати. Піднесення друга і в майбутньому його зятя — Марка Агріппи, дозволило актуалізувати не лише примирення близнюків, а й нову роль Рема.

Трохи раніше ми вже цитували уривок з «Енеїди», де Вергілій говорить, що Рем та його брат Квірін встановлять нові закони. Це незрозуміле для нас місце пояснює коментатор поета Сервій Гонорат: «Справжнє тлумачення таке: Квірін — це Август, Рема вказано замість Марка Агріппи, який одружився з дочкою Августа й нарівні з ним командував на війні... Ромул був названий Квіріном тому, що він був завжди озброєний списом, який мовою сабінян називається “куріс” (*Serv., ad Aen., I, 292–293*)».

Ба більше, свою асоціацію з Ромулом та Ремом Август і Марк Агріппа всіляко підтримували особисто. Як відомо, останній був незнатного походження і, за повідомленням Касія Діона (*Cass. Dio, LIII, 31, 4; LIV, 29, 3–8*), мав популярність у плебса (порівн.: *Roddaz, J.-M.* 1980, 947–956). Для нас показово, що і Рема вважали плебейським героєм. Також Марк Агріппа був однолітком першого імператора, його найближчим другом, а в період 28–27 рр. до н. е. — колегою по консульству (*Cass. Dio, LIII, 1, 1*), 17 р. до н. е. разом із Августом провів Секулярні ігри (*RGdA, 22, 2; CIL, VI, № 32323*). Крім того, він був заступником Августа з проконсульським імперієм і трибунською владою (*Cass. Dio, LIV, 12, 4*). Агріппа одружився з дочкою Августа, і двоє його синів від неї були прийомними синами та спадкоємцями Августа (*Cass. Dio, LIV, 18, 1*).

Ще одна паралель: Рем і Ромул разом виростили в хатині Фаустула (*Val. Max., II, 2, 9*), Агріппа також жив в Августа після 25 р. до н. е., коли його домівку було знищено під час пожежі (*Cass. Dio, LIII, 27, 5*). Хатина Фаустула розташовувалася на вершині так званої «драбини Кака»

(Dion. Hall., I, 79; Plut., Romul., 20), і саме тут розміщувався будинок Августа (Solin., I, 18; Cass. Dio, LIII, 16, 5; порівн.: Carettoni 1983, 7–16; Zanker 1988, 51–52, 67–68). Зовсім не дивно, що Проперцій у своїх елегіях називає його «домом Рема», натякаючи тим самим на Марка Агріппу: «qua gradibus domus ista Remi se sustulit, olim / unus erat fratrum maxima regna focus (де здійснюється понад східцями цей Рема будинок, колись-то / для братів єдине вогнище було величнішим з царств)» (Propert. IV, 1, 9–10).

Правда, слід зазначити, що французькі дослідники Робер Люко та Жан Боже ототожнювали domus Remi з храмом Аполлона (який становив цілий комплекс, створений храмом Аполлона та резиденцією Августа), внаслідок цього самого бога — з Ремом, а Августа — з Ромулом. На думку вчених, сучасники Августа у віршах Проперція бачили передусім натяк на миротворчу аполлонівську політику першого принцепса (Lucot 1957, 66–70; Beaujeu 1974, 68–72). При цьому Марі Вер Екке справедливо зауважує, що в цьому пасажі Проперція потрібно вбачати щонайперше натяк на Марка Агріппу, якого сучасники ототожнювали з Ремом, та асоціацію domus Remi з casa Romuli, а через неї — з палацом першого принцепса, нового Ромула (Ver Eecke 2006, P. 87–91).

Показово, що поети-сучасники Августа використовували образ Рема для заміни Ромула, а також як символ самого Риму. Проперцій говорить про найдавніший Рим як про «царську першість Рема (regna prima Remi)» (Propert. II, 1, 23), а в іншому місці про те, що парфяни повинні повернути «прапори Рема (signa Remi)» (Propert. IV, 6, 80); в епіграмі якогось Діодора Сардійського молодий Тіберій повертається до «міста Рема (ἵστυ Ῥέμοτο)» (Anth. Pal., IX, 219, 3).

Мотив примирення братів спостерігається і в архітектурних формах. Нам дуже цікавий фронтон храму Квіріна, який перебудував Август у 16 р. до н. е. (RGdA, 19, 2; Cass. Dio LIV, 19, 4), оскільки попередню будівлю було втрачено в пожежі під час війни Цезаря з Помпеем. Його рельєф зберігся на одному з фрагментів декору доміціанського пам'ятника, знайденого поблизу терм Діоклетіана. Іконографія фронтона незвичайна, тому що замість зображення

бога центральне місце посідає гратчаста конструкція, яка, на думку першовідкривача Пауля Хартвіга (Hartwig 1904, 27–29), символізувала Квіріна. Над ним справа наліво пролітають три птахи як уособлення сцени гадання. Фігури, рівні за висотою, що сидять у крайньому лівому і крайньому правому кутах — це, поза сумнівом, Ромул і Рем (Hartwig 1904, 27–29; порівн.: Wiseman 1995, 146–148), які одночасно чекають на передвістя. Ромул, який колись стане Квіріном, розміщений зліва, і птахи летять до нього. Поруч із ним стоїть богиня Палес і підносить йому ріг достатку; потім іде Юпітер з орлом і скіпетром, Марс у шоломі та крилата Перемога. Водночас поряд із Ремом розміщені другорядні божества — Меркурій, Мурсія і Геракл. Отже, квірінський фронтон 16 р. до н. е. — яскраве свідчення значення августової інтерпретації міфу про Рема, коли близнюки показані однаковими за розміром і, отже, за статусом, хоча боги явно ласкавіші до одного з них (Wiseman 1995, 148).

Ще однією цікавою пам'яткою є сакральна споруда біля підніжжя Палатина, від якої до нас дійшли чотири надгробні колони (*cippi*). Можливо, вони підтримували рельєф або обмежували *area sacra* квадратної форми, як це припускає Паоло Тассіні (Tassinì 1993, 338). Колони зазвичай розглядають як копії старіших оригіналів, які мали бути зроблені за час правління Клавдія, але, мабуть, він сам копіював пам'ятник доби Августа. Велике значення мають архаїчні написи на цих циппах. Усього їх чотири (CIL XII, № 202, 969–971):

Anabestas

Marspiter

Remureine

Fert[or] Resius / rex Aequicolus. / Is preimus ius fetiale parauit / inde p(opolus) R(omanus) / disciplineinam excepit.

Перші три імені, на думку того самого Паоло Тассіні, — імена божеств-охоронців. Перше, за італійським вченим, ім'я архаїчного божества, яке охороняє доступ, тому що латинське *anabestas* подібне за значенням з грецьким дієсловом «ἀναβαίνω» (підніматися). Друге не спричиняє складнощів: це архаїчне ім'я Марса. Третє — Remureine, архаїчне написання *remurinus*, викликає асоціації з *Remus*, *Remora*

та *remurinus ager*, засвідчених Фестом (Fest., 345 *Remurinus ager* Lindsay); це могло бути ім'я божества, пов'язаного з Ремом, так само як Ромул міг бути пов'язаний з Руміною (Tassini 1993, 338). Четвертий напис пояснювальний, у ньому повідомляється про те, що «Фертор Резій, цар еквіколів, першим впровадив феціальне право, у нього римський народ запозичив це вчення». Виходячи з такого трактування, споруда була пов'язана з обрядом феціалів.

У цих написах цікаво спільне використання божества, пов'язаного з Ремом, та феціального права. Як ми пам'ятаємо, Рем перестрибнув через померій, що згідно з дисципліною феціалів є релігійним злочином, і це зобов'язувало Ромула вчинити справедливе покарання. І якщо це виправдовувало Ромула, то присутність божества-покровителя другого близнюка на цій пам'ятці водночас «реабілітовувала» Рема і ніби примиряла двох братів. Марі Вер Екке зазначає, що Ремора на Палатині доби громадянських війн, місце невдалого заснування або могила Рема, тепер замінювалася пам'яткою, присвяченою двом близнюкам, яка була символічно розташована біля підніжжя Палатина (Ver Eecke 2006, 87).

З цього логічно випливає ідея двох справедливих правителів-однодумців. Зокрема, уявлення про «подвійну владу» Августа та Марка Агріппи суголосне переказам про «сумісну монархію» Ромула та Рема ще до заснування Риму (Martin 2001, 258–259). Як відомо, Кассій Геміна (II ст. до н. е.) згадував, що божественні близнюки мали однакову владу: «*Pastorum vulgus sine contentione consentiendo praefecerunt aequaliter imperio Remum et Romulum, ita ut de regno pararent inter se* (Натовп пастухів одностайно вирішив наділити Рема та Ромула однаковою владою, так щоб вони домовилися між собою про царювання)» (HRF, Cass. Hem., frg. 11 Peter = Diomedes, ap. GL I, p. 384 Keil). Такі уявлення стали надзвичайно популярні за часів правління Августа, але тут ідеться не про запізніле підвищення Рема до звання співзасновника Риму, а про розширення його давнього образу рекса (Ver Eecke 2006, 90). Крім того, консенсус близнюків-засновників являв собою ідилічний образ, який відповідав елегійному міфу про первісне щастя (Martin 2001, 249): поети часів Августа одноголосно

повідомляють про цю угоду між двома братами та про спільне царювання до заснування Риму. Про царів, які були наділені однаковою владою, пише Проперцій: «*pares... reges*» (Proper., III, 9, 51; порівн.: IV, 1, 9–10); про те саме говорить Тібулл: «*Romulus aeternae nondum formaverat Urbis / moenia, consorti non habitenda Remo* (Ромул ще не зробив ті стіни вічного міста, / де ще не мешкав разом з ним брат його Рем)» (Tibull., II, 5, 23–24); їм втворює Овідій: «*et omne / pastorum gemino sub duce uulgu* *erat* (та загалом вся юрба пастухів близнюків вождями визнала)» (Ovid., Fasti, IV, 810; порівн.: III, 61–62).

Схожі мотиви трапляються в Тита Лівія: «*utrumque regem sua multitudo consalutaverat* (кожного [з братів] свій гурт вітав як царя)» (Liv., I, 7, 1; порівн.: Schol. ad Cic. Bob., p. 119). Так само, за словами Діонісія Галікарнаського, коли Амулій посилає двох братів заснувати місто, на його думку, їхнє правління над цим новим містом буде спільним (Dion. Hall., I, 85, 4–5). Невідомий автор «*Origo gentis Romanae*» вказує на ті самі наміри «*in qua ipsipariter regnarent*» (Origo gentis Romanae, 23, 1).

Династична подвійність, характерна для Августа та Марка Агріппи, поширювалася і на пасинків першого — Тіберія та Друза, і на синів Агріппи (і спадкоємців Августа) — Гая та Луція⁵ (Suet., Div. Aug., 64, 1; Tib., 15, 2; Vell. Pat., II, 104, 1). Після передчасних смертей Агріппи (12 р. до н. е.), Друза (9 р. до н. е.), Луція (2 р. н. е.) та Гая (4 р. н. е.) наступними двома спадкоємцями стали Тіберій і Агріппа Постум (Suet., Tib., 15, 2; Vell. Pat., II, 104, 1), проте душевна хвороба останнього (6 р. н. е.) не дозволила далі продовжувати ігри в асоціації нових правителів з божественними близнюками. Ба більше, убивство Агріппи Постума після смерті Августа, загроза громадянської війни і прихід до влади Тіберія дали істотний привід для того, щоб більше взагалі не згадувати Рема.

Отже, образ Рема протягом одного століття зазнавав значних змін. Для доби громадянських війн він символ розбрату, один

⁵ Слід зауважити, що ці дві пари також асоціювалися з божественною парою близнюків — Кастором і Поллуксом (наприклад, див.: Scott 1930; Poulsen 1991; Sumi 2009; Champlin 2011).

з каталізаторів «першої громадянської війни», при цьому частина населення сприймала Рема як героя і захисника, покровителя простого народу і взірець для популярів. Встановлення монархії в Римі спричинило різку зміну його ролі. В августовій ідеології брати помирилися. Тепер Рем був соратником Ромула, символом та запорукою мирного життя. Легенда про заснування Міста ніби передувала появі другого conditor'a та настанню золотого століття. Образ Рема тепер був синонімом як Ромула, так і самого Риму. Водночас його сприйняття сучасниками Августа мимоволі спричинило династичну боротьбу в будинку першого принцепса. Август сам хотів здаватися Ромулом, а свого найближчого помічника і в чомусь співправителя Марка Агріппу зображував у вигляді Рема. Після смерті останнього він намагався продовжити династичну дуальність, використовуючи пасинків та прийомних синів, але ця політика провалилася зі смертю Августа та приходом до влади Тіберія, який зовсім не збирався терпіти суперників та вітати нових «Ремів».

Список джерел та літератури / References

- Alföldi, A. Die Geburt der kaiserlichen Bildsymbolik, 2: Der neue Romulus. *Museum Helveticum*, Bd. 8, 1951, pp. 190–215.
- Badian, E. Sulla's Augurate. *Arethusa*, vol. 1, 1968, pp. 26–46.
- Beaujeu, J. Le frère de Quirinus (à propos de Virgile, *Enéide* I, 292 et de Properce IV, 1, 9). In: *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à Pierre Boyancé*. Rome, 1974, pp. 57–72.
- Bremmer, J. Romulus, Remus and the Foundation of Rome. In: J. N. Bremmer, N. M. Horsfall (eds.), *Roman Myth and Mythography*. London, 1987, pp. 25–48.
- Carettoni, G. *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*. Mainz, 1983.
- Champlin, E. Tiberius and the Heavenly Twins. *Journal of the Roman Studies*, vol. 101, 2011, pp. 73–99.
- Classen, C. J. Zur Herkunft der Sage von Romulus und Remus. *Historia*, Bd. 12, 1963, pp. 447–457.

Cornell, T. J. La leggenda della nascita di Roma. In: A. Carandini, R. Cappelli (eds.), *Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città*. Milan, 2000, pp. 45–50.

Drossart, P. La mort de Rémus chez Ovide. *Revue des études latines*, t. 50, 1972, pp. 187–204.

Gagé, J. Romulus-Augustus. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*, t. 47, 1930, pp. 138–181.

Hartwig, P. Ein römisches Monument der Kaiserzeit mit einer Darstellung des Tempels des Quirinus. *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, römische Abteilung*, Bd. 19, 1904, pp. 23–37.

Lucot, R. Domus Rémi (Properce IV, 1, 9-10). *Pallas*, t. 5, 1957, pp. 63–70.

Martin, P. M. La tradition de la double royauté dans la Rome des origines. In: V. Fromentin, S. Gotteland (éds.), *Origines gentium*. Bordeaux, 2001, pp. 241–262.

Mommsen, Th. Die Remuslegende. *Hermes*, Bd. 16, 1881, pp. 1–23.

Poulsen, B. The Dioscuri and ruler ideology. *Symbolae Osloenses*, Vol. 66, 1991, pp. 119–146.

Roddaz, J.-M. Un thème de la «propagande» augustéenne: l'image populaire d'Agrippa. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*, T. 92, 1980, pp. 947–956.

Schilling, R. Romulus l'élú et Rémus le réprouvé. *Revue des études latines*, t. 38, 1960, pp. 182–189.

Scott, K. Drusus, nicknamed «Castor». *Classical Philology*, vol. 25, 1930, pp. 155–161.

Sumi, G. S. Monuments and memory: the Aedes Castoris in the formation of Augustan ideology. *Classical Quarterly*, vol. 59, 2009, pp. 167–189.

Tassini, P. Una memoria di Remo alle pendici del Palatino. *Archeologia Classica*, vol. 45, 1993, pp. 333–350.

Tomažinič, Š. Remo Cum Fratre Quirinus: Preobrazbe mita o ustanovitvi Rima od začetkov do Horacija. *Kerita: Studia Latina et Graeca*, vol. 10, no. 1, 2008, pp. 7–31.

Ungern-Sternberg, J. Romulus – Versuche, mit einem Stadtgründer Staat zu machen. In: K.-J. Hölkamp; E. Stein-Hölkamp (Hg.), *Von Romulus zu Augustus. Große Gestalten der römischen Republik*. München, 2000, pp. 37–47.

Ver Eecke, M. De l'Aventin au Palatin: le nouvel ancrage topographique de Rémus au moment du passage de la République à l'Empire. *Dialogues d'histoire ancienne*, t. 32, 2, 2006, pp. 75–94.

Ver Eecke, M. *La République et le roi. Le mythe de Romulus à la fin de la République romaine*. Paris, 2008.

Wagenvoort, H. The Crime of Fratricide. The Figure of Romulus-Quirinus in the Political Struggle of the First Century B. C. In: Wagenvoort, H. *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*. Leiden, 1956, pp. 169–183.

Wiseman, T. P. *Remus. A Roman Myth*. Cambridge, 1995.

Zanker, P. *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor, 1988.

Список скорочень

CIL — Corpus inscriptionum Latinarum, vol. 1–, 1862–, Berolini.

GL — Grammatici Latini / Rec. H. Keil, vol. 1–8, 1857–1880, Leipzig.

HRF — Historicorum Romanorum fragmenta / Ed. H. Peter, vol. 1–2, 1906–1914, Leipzig.

RgdA — Res gestae divi Augusti.

Andrii Tokarev

Candidate of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.m.tokarev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1069-5291>

THE MYTH OF REMUS IN THE 1ST CENTURY BC

In the author's view, the figure of Remus, one of the divine twins and founders of the 'eternal city', is unjustly neglected in modern Greek and Roman studies; few academic works deal with him in any depth. In antiquity, however, the figure of Remus long remained quite prominent, especially in the 1st century BC – in the tumultuous era of civil wars,

the fall of the Republic, and the establishment of the Principate. Furthermore, his image underwent significant changes during that century. The civil war of the first decades of the 1st century BC was marked by an antagonism between two ideological and political currents — the optimates and populares. Both actively sought to use Remus to their advantage. For the optimates, he was a symbol of discord, one of the initiators of the 'first civil war', who opposed his blood brother Romulus, the founder of Rome sanctified by augural and feacial law. The populares perceived Remus as a hero and champion, a patron of the plebs and a model to be emulated. In this period, his image merged with that of another plebeian hero — the legendary king Aventinus. The brothers were even separated geographically: Romulus was associated with the Palatine Hill, and Remus with the Aventine. The establishment of monarchy in Rome caused a sharp change in the role of Remus. In the ideology of Augustus, the brothers were reconciled. Remus was now Romulus' companion, a symbol and guarantor of peace. The legend of the founding of the City as though prefigured the appearance of a second conditor and the onset of a golden age. The figure of Remus now became synonymous with both Romulus and Rome itself (and his name even came to be associated with the Palatine as well). At the same time, the way Remus was perceived by the contemporaries of Augustus in fact helped spark a dynastic struggle in the house of the first princeps. Augustus himself wanted to appear as Romulus, and portrayed his closest lieutenant and to some extent co-ruler Mark Agrippa as Remus. After Agrippa's death, Augustus tried to keep up such dynastic duality by using stepsons and adopted sons, but this policy failed with his death and the rise to power of Tiberius, who would not tolerate rivals or welcome new 'Remi'.

Keywords: Remus, Emperor Augustus, civil wars, 1st century BC, ideology.

Текст надійшов до редакції 12.03.2024.

The text was received by the editors 12.03.2024.

Текст затверджено до друку 05.05.2024.

The text is recommended for printing 05.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-03>
УДК 94(399.7)(=827)«045/055»

Максим Стюфляєв

магістр історії

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: stuflyaev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6690-8762>

Марія Стаднік

аспірантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Вул. Володимирська, 60, 01033, Київ, Україна

Email: st_marie@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4889-0965>

ДОВГЕ МЕКСИКАНСЬКЕ ПАНУВАННЯ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВІДНОСИНИ ТЕОТІВАКАНА З ТІКАЛЕМ, ЦІБАНЧЕ ТА ІНШИМИ ЦАРСТВАМИ МАЙЯ ВІД СЕРЕДИНИ V ДО СЕРЕДИНИ VI СТОЛІТЬ

Як цитувати: Стюфляєв, М., Стаднік, М. Довге мексиканське панування: новий погляд на відносини Теотівакана з Тікалем, Цібанче та іншими царствами майя від середини V до середини VI століть. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 51–83. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-03>

How to cite: Styuflyaev, M., Stadnik, M. A Long Mexican Dominance: A New Look at the Relations of Teotihuacan with Tikal, Dzibanche, and Other Maya Kingdoms between Middle 5th and Middle 6th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 51–83. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-03> (In Ukrainian)

© Стюфляєв М., Стаднік М., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У цій статті ми звернулися до проблеми, яка залишається однією з найбільш цікавих, дискусійних та складних при вивченні історії цивілізації Мезоамерики в ранню класичну добу. Представлені аргументи, на наш погляд, доводять, що зверхність Теотівакана над Тікалем та іншими містами майя була довшою і глибшою, аніж традиційно вважається. Написи з різних городищ Петену (стела 40 з Тікаля, стела 16 з Ель-Перу, стела 22 з Вашиактуна) та розписи Темітли дозволяють зробити висновок: популярна в історіографії теза про конфронтацію Тікаля з Теотіваканом у другій половині V ст. не має надійних підстав. Наш аналіз ієрогліфічних текстів на одвірку 37 з Йашчілана та на монументах з Педрас-Неграса й Тоніни показав, що принаймні до 508 р. царі Тікаля залишалися васалами або союзниками мексиканської імперії. Запропонована на підставі таких свідчень концепція довгого панування Теотівакана безпосередньо впливає на наше розуміння тих переломних подій, які в середині VI ст. визначили дальший хід історії майя класичної доби. Мається на увазі послаблення Тікаля та піднесення канульських царів. Деякі непрямі докази дозволяють припустити, що в епоху домінування Теотівакана Тікаль і Цібанче були союзниками та представляли інтереси мексиканської метрополії кожен у своєму регіоні. Проте в середині VI ст. Теотівакан зіткнувся зі значними внутрішніми труднощами і більше не міг контролювати далекую периферію. Як наслідок, у низинах майя виник вакуум верховної влади. Правителі як Тікаля, так і Цібанче спробували посісти вакантне тепер місце гегемона і майже одночасно прийняли найвищий у політичній ієрархії майя титул калоомте¹, котрий між 378 та 518 рр. належав виключно мексиканським чужинцям. Їхня конкуренція за лідерство зруйнувала стабільний політичний порядок і призвела до низки спустошливих війн.

Ключові слова: Мезоамерика, майя класичної доби, Теотівакан, ієрогліфічні тексти, іконографія, політична історія, історія мистецтв, історія стародавнього світу, історія Америки.

В історії Доколумбової Мезоамерики знайдеться небагато тем, що збуджували б настільки жвавий інтерес і спричинили до такої поляризації поглядів, як проблема контактів імперії Теотівакана з розташованими приблизно за 1 000 км на схід від неї царствами майя класичної доби¹. Суперечки стосовно ролі мексиканського

¹ Історію Мезоамерики від виникнення там перших цивілізацій і до завоювання регіону іспанськими колонізаторами прийнято ділити на три великі доби: докласичну, класичну та посткласичну. Класична доба відповідає приблизно 250–1000 рр. н. е. і, своєю чергою, поділяється на ранню (250–600 рр.), пізню (600–830 рр.) та термінальну (830–1000 рр.) фази.

чинника в становленні та розвитку цивілізації майя не вщухають десятиліттями (Stuart 2000, 467–490; Braswell 2003; Canuto, Auld-Thomas, Arredondo 2020; Stuart 2024)². Нещодавні археологічні відкриття підтвердили, що зв'язки між обома частинами Мезоамерики були двосторонніми й комплексними (Sugiyama et al. 2020; Houston et al. 2021). Водночас різні аспекти та етапи цих відносин дотепер вивчали вкрай нерівномірно. Увага дослідників здебільшого зосереджувалася на подіях, пов'язаних із війною 378 р., або подорожі першого царя Копана К'ініч-Йаш-К'ук'-Мо' до Центральної Мексики. У цій роботі ми натомість торкнемося інших важливих питань: як довго тривало політичне домінування Теотівакана в низинах майя³ і які наслідки мало його завершення?

Руїни міста Теотівакан лежать у долині Мехіко, неподалік від нинішньої мексиканської столиці. За часів найбільшого піднесення, приблизно в 350–550 рр., на його території, згідно з різними оцінками, мешкало від 100 до 200 тис. осіб (Cowgill 1997, 133). Сьогодні в цілому світі Теотівакан відомий насамперед завдяки своїм храмам — так званім «Піраміді сонця» і «Піраміді місяця». Перша сягала 75 м заввишки та майже 225 м завширшки і вважається найбільшою пірамідальною спорудою Нового світу. Окремо варто згадати також «Піраміду пернатого змія», зведену між 150 і 250 рр. На думку Карла Таубе, вона була пов'язана з культом «Змія війни», відомого в землях майя під іменем Вашаклахуун-Убаах-Чана (Taube 2000a, 270–271).

Досить швидко Теотівакан утвердив свою владу над долиною Мехіко і навколишніми територіями сучасних мексиканських штатів Ідальго, Тласкала, Пуебла, Морелос. У цьому ядрі склалася особлива цивілізація, що її торговельний, ідеологічний та політичний вплив

² Під умовною назвою «мексиканці» в історичній літературі прийнято об'єднувати численні народи, що мешкали на території теперішньої Центральної Мексики і в різний час визнавали політичну зверхність Теотівакана, держави тольтеків та Ацтекської імперії.

³ Територія розселення майя поділяється на Тихоокеанське узбережжя, гірську і низинну зони. Розквіт класичної цивілізації був пов'язаний насамперед із низинами (див. детальніше: Styuflyayev 2023, 34–35).

відчувався на всьому обширі Мезоамерики від північних районів Мексики до гватемальських гір і від узбережжя Тихого океану до Мексиканської затоки. Економічна міць Теотівакана значною мірою ґрунтувалася на мережі торговельних контактів, однак його вплив поширювався не тільки мирними засобами.

Хоча «місто богів» лишило глибокий слід в історії Мезоамерики, воно досі приховує від дослідників чимало своїх таємниць⁴. Тривають, наприклад, дискусії щодо того, належала верховна влада у Теотівакані одному монарху чи групі осіб (Cowgill 1997, 151–156). Майже нічого невідомо про перебіг внутрішньої політичної боротьби. Наші уявлення про відносини мексиканської метрополії із залежними територіями також здебільшого надто загальні. Головна причина браку конкретної інформації криється в тому, що писемність Теотівакана поки не дешифровано і взагалі від цієї культури лишилося дуже мало текстів (Taube 2000b). Тож нині епіграфісти покладають великі надії на царські написи майя, адже в цих джерелах неодноразово згадуються Теотівакан та його правителі.

Дебати про природу контактів майя класичної доби із Центральною Мексикою почалися ще в першій половині ХХ ст. Важливою подією стало відкриття типових елементів культури Теотівакана в різних городищах, розташованих у регіоні Петен і за його межами⁵. Наприклад, у Вашактуні, Тікалі, Копані та інших містах було знайдено мексиканську за формою і стилем ранньокласичну елітну кераміку. Вплив Теотівакана помітний також в архітектурі, але найбільш виразних форм набув у монументальній скульптурі майя. Численні царські пам'ятки (стела 32 з Тікаля, стела 11 із Йашхи тощо) містять портрети осіб, вбраних і озброєних на мексиканський лад. Окрім того, майя використовували зелений та сірий обсидіан, видобутий

⁴ У перекладі з мови науа (ацтеків) назва Теотівакан означає «Місце, де народилися боги».

⁵ Петен — історична область, яка охоплює територію однойменного департаменту в Гватемалі, а також південний схід мексиканського штату Кампече, південно-західну частину Кінтана-Роо, схід Табаско та Західний Беліз. Ядро цивілізації майя класичної доби.

на родовищах, розташованих у Центральній Мексиці (Beliaev 2003). З другого боку, в самому Теотівакані археологи виявили уламки парадної кераміки майя, а також рештки різнокольорових розписів, в яких було поєднано місцеві та майяські мистецькі елементи (Sugiyama et al. 2020).

Які саме відносини пов'язували Тікаль чи Копан з далеким Теотіваканом? На це питання археологи й дослідники писемних джерел давали свого часу дуже різні відповіді. Ще у 1960-х рр. епіграфістка Тетяна Проскуракова, проаналізувавши написи на монументах із Тікаля, дійшла висновку, що 378 р. туди прибула армія чужинців, яка скинула з престолу попереднього *мутульського* царя і замінила його своїм ставленцем (Proskouriakoff 1993, 7–10)⁶. Однак численні опоненти Проскуракової поставили під сумнів імовірність військового вторгнення Теотівакана в Петен. Вони шукали інше пояснення появи мексиканських елементів в архітектурі й мистецтві майя. Андреа Стоун, наприклад, вважала, що майяська еліта, прагнучи зміцнити свою владу і дистанціюватися від підданих, пристосувала до власних потреб символи престижної чужинницької ідеології (Stone 1989). За такої інтерпретації вплив Теотівакана проявився не у підкоренні чи політичному домінуванні, а в створенні культурних зразків, адаптованих правителями майя.

Палка полеміка між прихильниками двох протилежних підходів триває навіть сьогодні, проте поступово більшість фахівців відходить від негнучких моделей і пошуку простих відповідей. Наразі очевидно, що відносини майя з Теотіваканом не зводилися лише до завоювання або ідеологічних запозичень. Це були складні двосторонні контакти, в межах яких можна розрізнити і торговельно-економічний, і політичний, і культурний аспекти. Якщо вести мову про ідеологію, то численні царські династії майя пам'ятали про своє походження з Теотівакана в часи, коли сама метрополія вже давно занепала, і справді використовували мексиканську символіку задля

⁶ Царі майя відрізнялися один від одного особливими династичними титулами, що їх у науковій літературі прийнято називати «емблемними ієрогліфами». Зокрема, у Тікалі панували «Священні Мутульські Владарі» (див. детальніше: Styuflyayev 2023, 38–41).

обґрунтування власної легітимності (Stuart 2000, 498–501). Водночас ієрогліфічні тексти з Тікаля, Копана, П'єдрас-Неграса та інших міст свідчать, що від кінця IV до початку VI ст. Теотівакан відігравав провідну роль у політичному житті низки царств низинної зони.

Активні контакти майя із Центральною Мексикою розпочалися задовго перед 378 р. і набували різних форм залежно від конкретних обставин (Canuto, Auld-Thomas, Arredondo 2020, 376–384). Є підстави вважати, що принаймні деякі царства Петену опинилися у сфері впливу могутньої мексиканської імперії ще в першій половині IV ст. Правитель Теотівакана Хац'оом-Куї був одружений із царівною з Тікаля, а династичними шлюбами у Мезоамериці часто закріплювали політичне домінування (Martin 2020, 183–190). Однак невдовзі відносини між колишніми союзниками зіпсувалися. Після 350 р. в Теотівакані було зумисне знищено фрески, що містили елементи майяського мистецтва. Приблизно тоді ж кількох вельмож майя, імовірно, принесли у жертву богам Теотівакана — їхні тіла археологи виявили під «Пірамідою місяця» (Sugiyama, López Luján 2007, 132–138; Sugiyama et al. 2020, 165).

Причини конфронтації наразі невідомі, але вона змінила хід історії майя. Наприкінці літа 377 р. Хац'оом-Куї відправив на підкорення царств Петену сильне військо, очолюване полководцем Сіхйах-К'ахк'ом — імовірно, близьким родичем мексиканського імператора. 17 січня 378 р. завойовники прибули до Тікаля і того ж дня тамтешній цар Чак-Ток-Іч'аак II помер. Напевно, його вбили чужинці. Прибуттю Сіхйах-К'ахк'а сучасники надавали величезного значення: цю подію згадано одразу на двох монументах з Тікаля і сусіднього Вашактуна, а також на фресках Ла-Суфрікаї. Дієсловом *huli*, 'прибув', у цьому разі лаконічно позначили не звичайний візит, а переворот (Stuart 2000, 477–480; Martin, Grube 2008, 29–30).

Прягих нащадків Чак-Ток-Іч'аака II, якщо такі були, усунули від влади, а на трон посадили обранця переможців. 14 вересня 379 р. новим царем Тікаля став Йаш-Нуун-Ахіін I, малолітній син Хац'оом-Куїя і *мутульської* царівни Іш-Унен-К'авііль. Сіхйах-К'ахк' здобув натомість верховну владу над значною частиною Петену.

На «Маркадорі» з Тікаля⁷ він названий «правою та лівою рукою Хац'оом-Куйя», отже, напевно, представляв в області майя інтереси цього мексиканського владаря і здійснював опіку над Йаш-Нуун-Ахіном I (Stuart 2000, 479, 487; Biro 2011, 77–78; Beliaev, Galeev, Vepretskii 2016, 167–170).

Головним наслідком війни 378 р. стала трансформація політичного режиму в Петені. В останній чверті IV ст. в багатьох містах регіону відбулася зміна династій. Певно, завойовники повсюди утвердили лояльних до себе царів, як це сталося в Тікалі. Сіхйах-К'ахк' і Хац'оом-Куй фігурують у сучасних тим подіям написах як сюзерени владарів майя. Перший іменувався *калоомте'* або «західним К'авіілем», а другий «західним *калоомте'*»⁸. Титул *калоомте'* вважався найвищим у політичній ієрархії майя і за значенням може порівнюватися із європейським відповідником «імператор» (див. далі). Сіхйах-К'ахк' став особливо помітною постаттю — його ім'я наявне на монументах із багатьох городищ у Петені та за межами цієї області. Втім, про будь-яких спадкоємців видатного воєначальника ми нічого не знаємо. У текстах він не має жодного «емблемного ієрогліфа», а отже, так і не заснував власної династії. Після смерті Сіхйах-К'ахк'а провідними союзниками Теотівакана, напевно, стали правителі Тікаля, пов'язані із Хац'оом-Куйем та його нащадками родинними узами (Martin 2003, 11–17; Beliaev 2003). Так чи так, Теотівакан розташовувався надто далеко від земель майя, тому не міг безпосередньо управляти ними (Canuto, Auld-Thomas, Arredondo 2020, 394). Імперії довелося спиратися на місцевих владарів, котрі сплачували чужоземному зверхнику данину та виконували інші повинності.

⁷ «Маркадор» — умовна назва незвичайного монумента, який за формою являє собою кам'яну копію увінчаної пір'ям бойової корогви. Майже ідентична пам'ятка відома в Теотівакані, проте від мексиканських аналогів «Маркадор» з Тікаля відрізняється вирізьбленим на ньому довгим ієрогліфічним написом майя (Grube, Martin 2000, 74).

⁸ На різьбленій кістці МТ34 Сіхйах-К'ахк' названий «західним *калоомте'*», тобто носить титул, який зазвичай належав Хац'оом-Куйю. Втім, у цьому разі ми маємо справу з пізнім ретроспективним текстом VIII ст., коли ієрархічні відмінності між двома чужинцями могли вже не мати такого великого значення.

Важливою формою демонстрації лояльності до нового режиму стали тривалі подорожі царів майя у Центральну Мексика. Там васали «західних *калоомте*» отримували символи влади, що легітимізували їхній статус як законних правителів. На нашу думку, цю практику започаткували коронацією Йаш-Нуун-Ахііна I, яка, згідно з текстом стели 31 із Тікаля (блоки F14-E15), сталася в місцевості *Війнте'наах*. Топонім *Війнте'наах* був одним із позначень Теотівакана в написах майя (Fash, Tokovinine, Fash 2009, 212–220; Estrada-Belli, Tokovinine 2016, 159–161). На «Маркадорі» Сіхйах-К'ахк' названий «особою з *Війнте'нааха*», тобто він походив із цього місця (Beliaev, Galeev, Verpretskii 2016, 169). Там же до переселення в Тікаль перебував і Йаш-Нуун-Ахіін I.

На кістці MT35 із поховання *мутульського* владаря Хасав-Чан-К'авііла I сказано, що 27 грудня 378 р. Йаш-Нуун-Ахіін I «спустився з *Війнте'нааха*». Зазвичай вважається, що того дня мексиканський царевич вирушив із Теотівакана в Тікаль (Stuart 2000, 508, п. 9; Martin 2020, 407, п. 18; Stuart 2024, 36)⁹. Якщо так, то його коронація мала відбутися уже в низинах майя, хоча на стелі 31 місцем дійства названо *Війнте'наах*. Бажаючи пояснити очевидні суперечності, Саймон Мартін припустив, що у випадку стели 31 під *Війнте'наахом* мали на увазі храм Тікаля, який копіював однойменну споруду-прототип із Теотівакана (Martin 2020, 241–242). На наш погляд, така плутанина малоімовірна. Деякі пізньокласичні храми майя справді імітували символіку Теотівакана, але на той час від колишньої слави великого міста лишився тільки спогад (Stuart 2000, 495–498; Taube 2004). За ранньої класики згадки про *Війнте'наах* зазвичай безпосередньо стосувалися Центральної Мексики. До того ж написи не дають підстав ототожнювати «спуск» Йаш-Нуун-Ахііна I із початком його мандрівки в Тікаль. Як син мексиканського імператора Хац'оом-Куйя, хлопчик, вочевидь, народився у Теотівакані. 27 грудня 378 р. він залишив рідне місто, але у вересні наступного року повернувся. Залишається з'ясувати, куди й навіщо подорожував Йаш-Нуун-Ахіін I?

⁹ У мові ієрогліфічної писемності майя «спуститися звідкись» часто означало залишити названу місцевість, а «піднятися кудись» — прийти на нове місце.

Ми поділяємо точку зору Олександра Токовініна, що «спуск» Йаш-Нуун-Ахііна I з *Вінте'наах* і зафіксоване на стелі 31 «підняття» туди ж — це докоронаційні обряди, які виконав юний царевич (Tokovinine 2020, 264–265), проте можемо запропонувати власне бачення деталей процесу. Найкращою аналогією до випадку, котрий нас цікавить, є ритуали ініціації принців майя, докладно описані в текстах VII ст. із Паленке та Ла-Корони (Stuart 2006, 130; Polyukhovych 2012, 136; Davletshin, Vepretskii 2023). Їхня суть зводилася до того, що спадкоємці престолу вирушали в певне захищене й огорожене стіною місце, де залишалися на довгий час в ізоляції. Тривалість ініціації різнилася, але зазвичай прив'язувалася до календаря: важливих позицій Довгого рахунку або 260-денних циклів *цольк'іна*. У Ла-Короні обряд тривав 520 днів, тобто рівно два 260-денні цикли (Davletshin, Vepretskii 2023, 58–66). Під цим оглядом важливо зауважити, що між «спуском» Йаш-Нуун-Ахііна I та його коронацією минув 261 день, приблизно один *цольк'ін*. Дата «підняття» царевича назад у *Вінте'наах*, імовірно, записана на стелі 31 з помилкою. Ми вважаємо, що він повернувся до «міста богів» за два дні перед коронаційною церемонією. Отже, воцаріння нового правителя Тікаля відбулося у Центральній Мексиці, а в область майя його відправили дещо пізніше, дочекавшись стабілізації становища в Петені.

Коронація Йаш-Нуун-Ахііна I у Теотівакані створила прецедент, який намагалися наслідувати інші царі майя. Приблизно на пів століття пізніше, 7 вересня 426 р., засновник династії Копана К'ініч-Йаш-К'ук'-Мо' «взяв К'авііля» у *Вінте'нааху* (Schele 1992; Stuart 2004, 227–240). Взяття скіпетра із зображенням бога блискавки К'авііля традиційно було одним з етапів церемонії воцаріння владарів майя (Martin 2020, 110–111). К'ініч-Йаш-К'ук'-Мо' походив із Караколя, проте, отримавши легітимацію у Теотівакані, не повернувся на батьківщину. Замість цього він оселився в Копані, де й почав правити (Stuart 2007a). Імовірно, вагому роль у його переселенні на південно-східну периферію низин майя відіграв Тікаль. Правителі Караколя в той час були васалами та, напевно, родичами *мутульських* царів

(Looper, Polyukhovych 2016, 4–5). Отже, посприявши утвердженню в Копані свого союзника, Тікаль значно розширив межі власного впливу.

В історії відносин майя із мексиканською імперією дослідникам ще належить прояснити чимало темних місць. Зокрема немає єдиної думки стосовно того, як довго Тікаль залишався в орбіті впливу Теотівакана. Популярним є уявлення, відповідно до якого домінування чужинців було порівняно коротким і тривало близько шістдесяти років (Biro 2011, 81; Stuart 2024, 121). Такі висновки базуються на поступовому зменшенні ознак прямої мексиканської присутності в Тікалі. У перші десятиліття після завоювання загарбники діяли жорстоко й агресивно, як це властиво окупаційним режимам: пам'ять про минуле намагалися знищити, давні монументи розбивали або переносили на околиці (Martin 2000, 57–59). На стелі 4 з Тікаля Йаш-Нуун-Ахііна I зображено як типового чужинця, вбраного на мексиканський лад (див. іл. 1). Проте вже за правління наступного царя Сіхйах-Чан-К'авііля II (411–456) було взято курс на примирення обох традицій. Найкращим втіленням нової політики вважається датована 445 р. стела 31 з Тікаля — монумент, на якому місцевого царя показано, з одного боку, нащадком Хац'оом-Куйя, а з другого, — законним спадкоємцем старої династії, що правила перед прибуттям Сіхйах-К'ахк'а (Martin, Grube 2008, 34–35) (див. іл. 2 та 3).

У роки панування Сіхйах-Чан-К'авііля II та його сина й наступника К'ан-Кітама (458–485) Тікаль перебував на піднесенні. Свідченням цього є активне будівництво нових храмів і створення таких шедеврів монументальної скульптури, як стели 31 та 40 (Martin, Grube 2008, 35–37; Guenter 2002, 26–27). Політичний вплив *мутульських* владарів, зміцнений завдяки династичним шлюбом, поширювався на більшу частину Центрального й Східного Петену та інші області. Зростання могутності Тікаля вело до досягнення ним більшої самостійності і позначилося на відносинах із Теотіваканом. Зменшення чужоземного впливу помітне у рештках матеріальної культури, іконографії стел та змісті написів. Наприклад, хоча гробниця Сіхйах-Чан-К'авііля II, відома нині як «Поховання 48», має багато спільних рис із усипальнею

його батька Йаш-Нуун-Ахііна I, там лишили значно менше предметів, виконаних у мексиканському стилі (Martin, Grube 2008, 35). Тенденція продовжилася і посилилася за часів К'ан-Кітама. На стелі 40, встановленій у 468 р., він ще вдягає мексиканського мозаїчного шолома, але на пізнішій стелі 9 показаний уже як типовий владар майя (порівн. іл. 4 і 5). З ієрогліфічних текстів, створених наступниками Сіхйах-Чан-К'авіля II, також зникають явні згадки про Теотівакан чи підлеглий статус *мутульських* царів.

Як інтерпретувати ці зміни? В літературі поширена точка зору, що у другій половині V ст. Тікаль здобув незалежність від Теотівакана. Стенлі Гюнтер навіть припустив, що близько 470 р. К'ан-Кітам став ворогом мексиканської імперії. Такий поворот дослідник спробував пов'язати із внутрішньою боротьбою у самому Теотівакані (Guenter 2002, 24–26). Дмитро Беляєв також говорить про «остаточний розрив» Тікаля з Теотіваканом і в різних своїх дослідженнях датує цю подію правлінням К'ан-Кітама або його сина і спадкоємця Чак-Ток-Іч'аака III (485–508) (Beliaev 2003; Beliaev 2019). Подібні висновки, на нашу думку, є надто категоричними. По-перше, коли ми оцінюємо свідчення зв'язку із Теотіваканом у монументальному мистецтві майя, неправильно розглядати Тікаль ізольовано від інших міст Петену. Відомо, наприклад, що стелу 16 з Ель-Перу, прикрашену зображенням вбраного помексиканськи воїна (можливо, посмертним портретом самого Сіхйах-К'ахк'а), було встановлено у 465 або 470 р. (Freidel, Escobedo, Guenter 2007, 197–203; Guenter 2014, 151–154; Stuart 2024, 28–29). Правителі Вашактуна зберігали пам'ять про чужинців ще довше: події, пов'язані з їхнім прибуттям, ретроспективно описуються на місцевій стелі 22, датованій 504 р. (Proskouriakoff 1993, 8). Вочевидь, для царів Ель-Перу та Вашактуна пам'ять про Сіхйах-К'ахк'а залишалася джерелом легітимності навіть через понад сто років після завоювання. У такому контексті дуже мало ймовірно, що К'ан-Кітам або Чак-Ток-Іч'аак III ризикнули би піти на розрив із Теотіваканом, маючи на заході та півночі лояльних до мексиканського гегемона сусідів.

Важливим свідченням тривалості культурних і політичних контактів Тікаля з Центральною Мексикою є розписи Тетітли —

одного із житлових комплексів у Теотівакані. Вони являють собою суміш мексиканських і майяських мотивів (Taube 2003; Helmke, Nielsen 2013). Розписи виконав художник із Теотівакана чи команда митців, добре обізнана з писемністю, мистецтвом та міфологією майя. Серед іншого на стіни скопіювали ієрогліфічний текст майя, котрий первинно міг походити з Тікаля. На жаль, нині від напису збереглися лише дрібні фрагменти, але Крістоферу Хелмке вдалося розпізнати в ньому ім'я Сак-Хіш-Муута — божественного предка і протектора «Священних *Мутульських* Владарів» (Stuart 2007c; Helmke, Nielsen 2013). Ми не знаємо, як саме майстри із Теотівакана отримали зразки для своєї роботи. Теоретично вони могли самотужки відтворити якийсь відомий їм текст. За іншою версією, прототип напису Тетітли було створено писарем з Тікаля, що тоді перебував у Центральній Мексиці. Так чи так, текст оповідав аудиторії в Теотівакані про події, які були важливими з погляду *мутульських* царів (Helmke, Nielsen 2013). На підставі палеографічного аналізу розписи датуються приблизно 472–539 рр., і їхня поява означає, що в той час між Теотіваканом та Тікалем зберігалися дружні відносини.

Отже, наявні джерела не свідчать про конфронтацію Тікаля із Теотіваканом у V ст. На нашу думку, зникнення мексиканських мотивів з монументального мистецтва в Тікалі — це наслідок культурної асиміляції чужинців, їхнього розчинення у середовищі майя. То був тривалий і поступовий процес. Спочатку *мутульські* владарі намагалися органічно поєднати мексиканську традицію з місцевою, а згодом зробили вибір на користь останньої. Теотівакан розташований надто далеко від Петену, тож представники чужої еліти не могли довго покладатися лише на грубу силу. Щоб втримати владу, вони мусили шукати порозуміння з місцевим населенням. Проте сама собою асиміляція вихідців із Теотівакана зовсім не вказує на їхню ворожість до колишньої батьківщини. Навпаки, навіть у VIII ст. царі Тікаля пам'ятали про своє походження від Хац'оом-Куйя та пишалися ним (Stuart 2000, 490; Martin, Grube 2008, 45).

Найбільш вагомими докази активної участі Теотівакана в політичному житті майя на початку VI ст. походять з регіону Усумасінти, що лежить

на захід від Петену. Там уже не одне десятиліття тривала ворожнеча між двома сусідніми царствами: Йашчіланом та П'єдрас-Неграсом. Зокрема у другій половині V ст. сьомий *па'чанський* владар (правитель Йашчілана) Хац'оом-Холь і його наступник Йашуун-Бахлам II здобували перемоги над *йокібським* царем П'єдрас-Неграса Іцам-К'ан-Ахком I та воєначальником останнього (Martin, Grube 2008, 140; Styuflyayev 2023, 44–48). У наступному поколінні регіональний конфлікт на Усумасінті набув ще більшого масштабу. Про це свідчить текст одвірка 37 з Йашчілана, де названо воєнні здобутки дев'ятого місцевого царя “Knot-eye”-Бахлама I (про умовне читання його імені див.: Martin 2004, 4, п. 10) (див. іл. 6). Спочатку перед 508 р. “Knot-eye”-Бахлам I полонив Чак-Мат-Йаш-Укуума — воєначальника, підпорядкованого владарю *Ак'е'* (точне розташування ранньої столиці невідоме). Наступною жертвою царя Йашчілана став К'ан-Ток-Лакам-Ішіім?-Вайааб — воєначальник, який служив правителю на ім'я Йат-Ахк. Останній не має на одвірку 37 «емблемного ієрогліфа», тому в літературі висловлювалися різні припущення стосовно того, де він правив. Лінда Шіле та Пітер Метьюз уважали Йат-Ахка царем *Ак'е'* (Schele, Mathews 1991, 239; Biro 2011, 87), але така інтерпретація не є переконливою. В ієрогліфічному тексті бранця з *Ак'е'* чітко відмежовано від наступного полоненого, тобто Йат-Ахк мав панувати у якомусь іншому місці. Відомо, що приблизно в той самий час у П'єдрас-Неграсі правив цар Йат-Ахк II. Майже безсумнівно, що на одвірку 37 з Йашчілана згадано саме його. Отже, “Knot-eye”-Бахлам I здобув перемогу над коаліцією *Ак'е'* і П'єдрас-Неграса (Martin, Grube 2008, 120). Після цих перших тріумфів він досяг ще більшого успіху та 10 серпня 508 р. полонив Ах-Бахлам-К'охбааль-О'хліс-К'уха — воєначальника царя Тікаля Чак-Ток-Іч'аака III. Цікаво, що сам Чак-Ток-Іч'аак III помер лише за два тижні перед тим — як показав Девід Стюарт, про його смерть згадано на монументі 160 із Тоніни (Martin 2003, 17; Graham et al. 2006, 95–101; Tokovinine 2013, 96). Навряд чи ми маємо тут збіг обставин. Найімовірніше, Чак-Ток-Іч'аак III прийшов із військом на Усумасінту як союзник П'єдрас-Неграса і *Ак'е'*, проте зазнав поразки та загинув в одній із битв.

Поразка Тікаля, напевно, створила загрозу для позицій Теотівакана в низинах майя і спонукала мексиканського гегемона до активнішої підтримки своїх союзників. Як повідомляється на панелі 2 з П'єдрас-Неграса (блоки O1-V2), 14 листопада 510 р. Йат-Ахк II взяв мозаїчний шолом *ко'хав* у присутності «західного *калоомте'*» Тахоом-Ук'аб-Тууна (Stuart 2000, 499). На монументах майя такі головні убори, виготовлені з оброблених мушель, є одним із елементів спорядження мексиканських воїнів (Taube 2000a, 271–273). Крім панелі 2, про взяття шолома Йат-Ахком II сказано на дерев'яному ящику, знайденому в одній з печер Табаско. Ключові фрагменти цього другого тексту втрачено, але в ньому Тахоом-Ук'аб-Тууна названо «владарем *Вінте'нааха*», а ритуалу взяття *ко'хава* передусє інтервальне число у 155 днів (Zender 2007). Логічно припустити, що, як і К'ініч-Йаш-К'ук'-Мо' перед ним, цар П'єдрас-Неграса здійснив довгу 155-денну подорож до Теотівакана, де одержав важливий символ військової влади (Martin 2020, 243–245). Він узяв не скіпетр, а шолом, оскільки цього разу йшлося не про коронацію, а про початок приготувань до походу.

Ми не знаємо, як саме Тахоом-Ук'аб-Туун допоміг Йат-Ахку II, але втручання Теотівакана цілковито змінило перебіг протистояння. Уже невдовзі *йокібський* владар здобув велику перемогу. На панелі 12 із П'єдрас-Неграса зображено чотирьох зв'язаних бранців. Троє з них стоять на колінах перед ворогом-тріумфатором, що згаданий у тексті як «васал західного *калоомте'*» (див. іл. 7). Із підписів до постатей випливає, що в полоні у П'єдрас-Неграсі опинився, зокрема, правитель Йашчілана “Knot-eye”-Бахлам I (Schele, Mathews 1991, 229; Stuart 2007b; Martin, Grube 2008, 141; Beliaev, Galeev, Vepretskii 2016, 144–147). Отже, Йат-Ахк II чи його наступник сповна помстився супротивникам і взяв реванш за невдачі попередніх років¹⁰. Точна дата нової війни невідома. Панель 12 створили у 518 р., але її ретроспективний текст починається з викладу подій за 514 р., тому битва могла відбутися в цьому проміжку. Хай там як, монумент яскраво демонструє перевагу

¹⁰ Текст панелі 12 із П'єдрас-Неграса місцями погано зберігся, тому немає цілковитої певності, який саме цар переміг ворогів: Йат-Ахк II чи його спадкоємець (порівн.: Martin, Grube 2008, 141 і Beliaev, Galeev, Vepretskii 2016, 144–147).

йокібських владарів над сусідами. Завдяки підтримці «західного калоомте», П'єдрас-Неграс став регіональним гегемоном і якийсь час домінував на Верхній Усумасінті.

Таким чином, на початку VI ст. Теотівакан залишався достатньо могутнім, щоб втручатися в сутички між царствами майя і допомагати своїм васалам. Піднесення П'єдрас-Неграса дослідники інтерпретували по-різному. За версією С. Гюнтера, Тікаль на той час уже здобув незалежність від Теотівакана, тому Йат-Ахк II став новим захисником інтересів мексиканської імперії в низинах майя (Guenther 2002, 47–49). Розвиваючи ці ідеї, Д. Беляєв припустив, що цар П'єдрас-Неграс під час першої війни проти Йашчілана діяв як васал Чак-Ток-Іч'аак III, але після його смерті перейшов до табору противників Тікаля, завдяки чому й отримав мозаїчний шолом у Теотівакані (Beliaev 2003). Подібні інтерпретації є, як нам здається, дуже сумнівними. Судячи з джерел, правителі Тікаля, П'єдрас-Неграса і Теотівакана у 508–518 рр. діяли як союзники в боротьбі проти спільних ворогів, насамперед царя Йашчілана “K'not-eye”-Бахлама I. На нашу думку, це означає, що очолювана Тікалем широка коаліція царств майя, котрі визнавали верховенство Теотівакана, станом на 508 р. продовжувала існувати (див. також Bigo 2017, 49). Імовірно, зазнавши поразки у війні з Йашчіланом, Йат-Ахк II спочатку звернувся по підтримку до Тікаля. Чак-Ток-Іч'аак III спробував допомогти союзнику, але також був переможений і загинув. Після цього в Тікалі почався період внутрішньої турбулентності й на троні опинилася малолітня дівчинка (Martin, Grube 2008, 38–39). Йат-Ахк II не мав тепер іншого вибору, аніж шукати допомоги в Центральній Мексиці. Його подорож до Теотівакана скінчилася успішно — Тахоом-Ук'аб-Туун посприяв перемозі над ворогами. У відповідь вдячний цар П'єдрас-Неграса на тріумфальній панелі 12 особливо наголосив, що є васалом «західного калоомте».

Отже, на нашу думку, зверхність Теотівакана над Тікалем та іншими царствами низин майя була більш тривалою, аніж традиційно вважають (див. також Bigo 2017, 48–49; Martin 2020, 80–81). Дослідники помилково розцінили розквіт Тікаля у V ст. як ознаку його

звільнення з-під опіки «західних *калоомте*». Ми поки не до кінця розуміємо характер відносин залежних царів із мексиканським гегемоном після 378 р. Однак було би неприпустимим спрощенням уявляти епоху домінування Теотівакана лише як час пригноблення царств майя могутньою імперією, одностороннього вилучення ресурсів із багатого на цінні речі регіону Південно-Східної Мезоамерики. Очевидно, Сіхйах-К'ахк' спирався на підтримку широкого кола еліти майя. Не слід забувати, що Йаш-Нуун-Ахіін I був чужинцем лише наполовину: як випливає із тексту стели 1 з Тікаля, його мати, імовірно, належала до старої *мутульської* династії (Martin 2020, 417, п. 8). Правителі майя не приховували своєї політичної залежності. Для деяких династій, наприклад царів Копана, пам'ять про Сіхйах-К'ахк'а чи Теотівакана навпаки залишалася джерелом легітимності упродовж століть. Показово також, що розквіт багатьох держав майя припав саме на V ст., тобто на час активних контактів із Центральною Мексикою. Розкішні поховання у Ріо-Асулі, вишукана кераміка з Ель-Соца, масивні скульптури з Ель-Перу й такі мистецькі шедеври, як «Маркадор» чи стела 31 з Тікаля, беззаперечно свідчать про багатство та вплив підлеглих владарів. Відносини еліти майя з Теотіваканом були взаємовигідні для обох сторін.

Здавалося б, завдяки перемогам *йокібських* владарів панування Теотівакана мало зміцнитися, але панель 12 із П'єдрас-Неграса — це останній відомий нам приклад прямої участі мексиканської імперії у політичних подіях в області майя. Після 518 р. західні гегемони раптово зникли зі сцени. Причини цього, імовірно, слід шукати в подіях, що відбувалися у самому серці їхніх володінь. За археологічними даними, приблизно у 550–575 рр. невідомий ворог спалив піраміди і храми в центральній частині Теотівакана (Beramendi-Orosco et al. 2021, 1082). Дослідження показали, що як винуватці атаки, так і переможені належали до однієї культури, тобто можна припускати внутрішній політичний конфлікт або повстання сусідніх спільнот, невдоволених владою метрополії (López Luján et al. 2006, 28–32). Найбільше місто Доколумбової Америки вже ніколи остаточно не отямалося після завданого йому удару. Подробиці кризи наразі

невідомі, але якщо послаблення Теотівакана відбувалося поступово, то контроль над такими віддаленими периферіями, як низини майя, міг бути втрачений задовго перед спаленням самого міста.

Дуже правдоподібно, що саме фатальні зміни в Центральній Мексиці стали тим каталізатором, який розхитав підвалини політичної системи майя (див. також Willey 1974, 422–423). Відхід Теотівакана із низин послаблював позиції його головних союзників, насамперед «Священних *Мутульських* Владарів». Після смерті Чак-Ток-Іч'аака III Тікаль на три десятиліття поринув у темну перехідну епоху, пов'язану із внутрішньою нестабільністю та боротьбою за владу різних груп всередині панівної династії. П'єдрас-Неграс так само переживав тоді тяжкі часи: ми майже нічого не знаємо про його історію у другій половині VI ст., але археологічні розкопки свідчать, що близько 550 р. палац та інші споруди в місті було спустошено і спалено (Houston et al. 2000, 101–102). Нещодавні дослідження текстів з Копана показали, що й там середина VI ст. стала добою глибокої кризи (Tokovinine 2017; Biro 2017). Маємо, отже, достатньо підстав констатувати втрату правителями Теотівакана становища гегемонів і розпад великої коаліції, створеної під їхньою зверхністю.

Нестабільність в одних царствах збіглася в часі із піднесенням нової могутньої сили — «Священних *Канульських* Владарів», резиденція яких тоді розташовувалася на території Цібанче (Martin, Velasquez 2016). Паралельно із поглибленням кризи в Тікалі вони після 520 р. розгорнули у Петені масштабну експансію. Впродовж наступних десятиліть головні союзники або васали Тікаля (Ель-Перу, Наранхо, Караколь та інші) один за одним перейшли під егіду *канульських* царів. Зрештою, 562 р. правитель Тікаля Вак-Чан-К'авііль зазнав нищівної поразки у війні проти Цібанче (Martin 2020, 245–248; Vepretskii 2021). Усі ці події добре відомі. Менш зрозуміло, як піднесення *канульських* владарів було пов'язано із завершенням епохи домінування Теотівакана.

С. Гюнтер свого часу представив *Кануль* і Теотівакан як непримиренних антагоністів (Guenter 2002). Такий погляд справді не позбавлений певних підстав. Правителі Цібанче явно скористалися

послабленням мексиканської імперії і посіли вакантне тепер місце гегемона в низинах майя (Martin 2020, 245). Однак ми не маємо надійних доказів їхньої ворожості до Теотівакана. Навпаки, *канульські* владарі, подібно до інших царів майя, використовували мексиканську символіку і спадщину задля власної легітимації (Stuart 2024, 107–108). На накривці вази невідомого походження, яка нині зберігається у *Museum zu Allerheiligen* (Шаффгаузен, Швейцарія), один із представників цієї династії посмертно носить титул «особа з *Війнте'нааха*» (Prager 2004, 36–38; Tokovinine 2013, 78–79). Ба більше, *Війнте'наах* згадується як топонім у написі на фрагменті 7 з Цібанче (Stuart 2024, 4–5). Крім того, найбільшу споруду Цібанче, «Піраміду бакланів», було збудовано з мексиканськими архітектурними елементами, а її фасад декоровано як майяськими, так і теотіваканськими символами (Nalda 2003; Estrada-Belli 2011, 138). Також на стелі 1 та елементі 33 з Ла-Корони імені *канульського* владаря Йукноом-Йіч'аак-К'ахк'а передує додатковий епітет Вашаклахуун-Убаах-Чан («Вісімнадцять образів змія»). Саме так звали теотіваканське божество «змія війни», культ якого було після 378 р. привнесено на землі майя з Центральної Мексики (Taube 2000a; Stuart 2012). Нарешті, О. Токовінін нещодавно виявив згадку про Сіхйах-К'ахк'а на ієрогліфічних сходах з Ель-Ресбалона — міста, яке розташоване лише за 12 км на північ від Цібанче та перебувало в сфері його впливу у ранню класику (Tokovinine, Balanzario 2023). Ці факти змушують поставити питання: чи не були *канульські* царі в IV–VI ст. васалами Теотівакана і відповідно союзниками свого майбутнього ворога — Тікаля?

На жаль, наразі нам бракує доказів, щоб впевнено відповісти на це питання. Проте цікаво звернути увагу на текст одвірка 35 з Йашчілана (іл. 8). На цьому монументі увічнено здобутки десятого місцевого правителя К'ініч-Татбу'-Холя II. За уважного розгляду можна помітити, що вони схожі на дзеркальне відображення перемог “Кпот-еуе”-Бахлама I. В обох випадках у полоні опинилися воєначальники владарів *Ак'е'*, а кульмінацією оповіді виявляється точно датований триумф над більш могутнім противником. Однак є й важлива

відмінність: цього разу в ролі головного ворога виступає не Тікаль, а *канульський* цар Туун-К'аб-Хіш (Mathews 1988, 73–78; Martin, Grube 2008, 121). Втручання останнього в сутички на Верхній Усумасінті могло бути одним з епізодів *канульської* експансії, яка тоді набирала обертів, але може також свідчити, що між 508 та 537 рр. Тікаль і Цібанче мали спільні цілі та спільних ворогів. У цьому контексті важливо згадати, що на монументі 160 з Тоніни в одному ряду згадано про смерть *канульського* владаря в 505 р. та Чак-Ток-Іч'аака III у 508 р. (див. також Verpretskii 2021).

Імовірно, саме із занепадом влади Теотівакана можна пов'язати майже одночасне прийняття правителями Тікаля і Цібанче титулу *калоомте'* (більше про нього див.: Stuart, Grube, Schele 1989; Martin 2020, 77–83). Сам цей титул дуже давній і був пов'язаний із уявленнями майя про будову космосу та сторони світу (Tokovinine 2013, 94–95; Martin 2020, 79–80). За структурою епітет *калоомте'* вельми подібний на військові звання *йахаомте'* і *баахте'* (Lacadena 2010), тож первинно, мабуть, уславлював найвизначніших владарів як успішних воєначальників. Його носили стародавні легендарні правителі: так званий «Листяний ягуар» (Foliated Jaguar) на стелі 31 з Тікаля і другий цар на *канульських* династичних вазах (Martin 2003, 6–7; Martin 1997, 856). Якийсь *калоомте'* незадовго перед 378 р. згадувався також на вівтарі 8 з Наачтуна (Nondédéo et al. 2023, 20). Проте в епоху домінування Теотівакана (кінець IV — початок VI ст.) право називатися *калоомте'* належало виключно мексиканським чужинцям: Сіхйах-К'ах'у, Хац'оом-Куйю і Тахоом-Ук'аб-Тууну. Популярною є навіть точка зору, нібито титул має мексиканське походження й був принесений завойовниками після 378 р. (див. огляд різних версій у: Kováč, Varrois 2012, 117–120). На нашу думку, це не так. Автори текстів майя просто показали зверхність Теотівакана через надання його правителям свого традиційного найвищого рангу. Саме тому згадки про мексиканських імператорів («західних *калоомте'»*) вимагали додавання сторони світу, яка вказувала на географічне походження могутніх гегемонів із заходу, тобто з Теотівакана.

Дуже важливо, що жоден із видатних царів Тікаля, які правили між 379 та 508 рр., не титулювався на монументах як *калоомте*'. Така показна «скромність» зумовлювалася їхнім підлеглим статусом щодо Теотівакана (Martin 2020, 80). На стелі 40 з Тікаля, датованій 468 р., К'ан-Кітама натомість названо «західним К'авіілем» (блок D17). Чак-Ток-Іч'аак III теж був посмертно згаданий як «західний К'авііль» на більш пізній стелі 17 з Тікаля, встановленій його сином Вак-Чан-К'авіілем (блоки G8-H8) (Beliaev et al. 2013, 84–89, 552). Д. Беляєв вважає появу цього титулу свідченням виходу Тікаля з-під влади Теотівакана (Beliaev 2019). Таке тлумачення ми вважаємо сумнівним. Стела 40 з Тікаля містить мексиканську символіку й дуже схожа на більш ранню стелу 31 (порівн. іл. 2 та 4). Навряд чи подібний монумент могли створити задля демонстрації розриву із колишніми протекторами.

Ми поки не зовсім добре розуміємо значення титулу «західний К'авііль», але важливо, що на стелі 31 з Тікаля та стелі 22 з Вашактуна його носив Сіхйах-К'ахк' (Stuart 2000, 480; Grube, Martin 2000, 70–71, 90–91). Якщо К'авііль має тут широке метафоричне значення «влада» (див. Helmke, Awe 2016, 11–16; Martin 2020, 128–129), то титул, імовірно, позначав носія влади, санкціонованої на Заході, в Теотівакані. Ми пов'язуємо його із практикою «взяття К'авііля», тобто вручення правителям майя царських скіпетрів у мексиканській метрополії. В цьому контексті цікаво, що прибуття К'ініч-Йаш-К'ук'-Мо' із Теотівакана в Копан описане на місцевому вівтарі Q як «зупинка К'авііля» (Stuart 2004, 238). Щоправда, жодних згадок про інавгураційні подорожі царів Тікаля V ст. до Центральної Мексики наразі не виявлено, але вони були нащадками Йаш-Нуун-Ахііна I, коронованого у Теотівакані, тож цілком могли успадкувати його легітимність за правом народження. На наш погляд, використання К'ан-Кітамом і Чак-Ток-Іч'ааком III титулу «західний К'авііль» означає, що *мутульські* царі перебрали тоді на себе роль, яку раніше виконував Сіхйах-К'ахк', тобто здійснювали верховну владу в Петені від імені мексиканської імперії як її намісники.

Мірою послаблення Теотівакана статус правителів майя змінився. В Тікалі діти Чак-Ток-Іч'аака III вже не називалися «західними К'авіілями» і першими після мексиканського завоювання повернули собі високий ранг *калоомте'*. На стелі 12, датованій 527 р., його донька носить жіночу версію цього титулу «пані *калоомте'*» (блок C5). Її брат Вак-Чан-К'авііль названий «західним *калоомте'*» на розписній тарілці K8121 у зв'язку із церемонією завершення двадцятиліття в 554 р. (Grube, Martin 2000, 157, 171)¹¹. Приблизно тоді ж у Цібанче першим *канульським калоомте'* нової епохи, імовірно, став К'ахк'-Гі'-Ч'іч', який «сів на владарювання» в 550 р. (Martin, Beliaev 2017, 5–6). Навряд чи цей хронологічний збіг випадковий. У попередній період Тікаль і Цібанче, імовірно, залишалися васалами мексиканських *калоомте'*, хоча відігравали провідну роль кожен у своєму регіоні. Чітка ієрархія сприяла політичній стабільності та встановленню тривалого миру. Ми майже не маємо свідчень про війни в Петені упродовж V ст. Перші ознаки внутрішніх конфліктів з'являються лише на початку правління Чак-Ток-Іч'аака III (Martin, Grube 2008, 37). Однак після занепаду Теотівакана в низинах майя виник вакуум верховної влади. І Тікаль, і Цібанче заявили про свої претензії на статус нового гегемона, виявом чого стало прийняття обома сторонами титулу *калоомте'*. Конкуренція за лідерство між ними вилася в низку спустошливих війн і визначила дальший хід історії майя.

Список джерел та літератури / References

Beliaev, D. D. Gosudarstva maya v sisteme mezhdunarodnyh otnoshenij Mezoameriki klassicheskogo perioda. V sb.: D. D. Beliaev, G. G. Ershova (otv. red.), *Drevnie civilizacii Starogo i Novogo Sveta: kul'turnoe svoeobrazie i dialog interpretacij*. Moskva, 2003, s. 40–52. (In Russian)

Беляев, Д. Д. Государства майя в системе международных отношений Мезоамерики классического периода. В сб.: Д. Д. Беляев, Г. Г. Ершова (отв. ред.), *Древние цивилизации Старого и Нового Света: культурное своеобразие и диалог интерпретаций*. Москва, 2003, с. 40–52.

¹¹ Розписну кераміку майя прийнято позначати за номером кожного виробу в базі американського колекціонера і фотографа Джастіна Керра.

Beliaev, D. *In the Shadow of Entrada: Maya and Teotihuacan in the 5th Century*. Paper presented at the 24th European Maya Conference. Cracow, 2019.

Beliaev, D., Galeev, P., Vepretskii, S. Las inscripciones jeroglificas monumentales en la exposición permanente del Museo Nacional de Arqueología y Etnología. En: D. Beliaev y M. de León (editado), *Proyecto Atlas Epigráfico de Petén, Fase III*. Ciudad de Guatemala, 2016, pp. 62–180.

Beliaev, D., Tokovinine, A., Vepretskii, S., Luín, C. Los Monumentos de Tikal. En: D. Beliaev y M. de León (editado), *Proyecto Atlas Epigráfico de Petén, Fase I*. Ciudad de Guatemala, 2013, pp. 37–170.

Beramendi-Orosco, L., Gonzalez-Hernandez, G., Soler-Arechalde, A., Manzanilla, L. A High-Resolution Chronology for the Palatial Complex of Xalla in Teotihuacan, Mexico, Combining Radiocarbon Ages and Archaeomagnetic Dates in a Bayesian Model. *Radiocarbon*, vol. 63, issue 4, 2021, pp. 1073-1084.

Biro, P. *The Classic Maya Western Region: A History*. Oxford, 2011.

Biro, P. A New Teotihuacan Lord of the South: K'ahk' Uti' Chan Yopat (578-628 C.E.) and the Renaissance of Copan. *Glyph Dwellers, Report 57*, 2017, <http://glyphdwellers.com/pdf/R57.pdf>. Accessed: 25 Dec. 2023.

Braswell, G. Introduction: Reinterpreting Early Classic Interaction. In: G. Braswell (ed.), *The Maya and Teotihuacan: Reinterpreting Early Classic Interaction*. Austin, 2003, pp. 1–43.

Canuto, M., Auld-Thomas, L., Arredondo, E. Teotihuacan and Lowland Maya Interactions: Characterizing a Mesoamerican Hegemony. In: K. Hirth, D. Carballo, B. Arroyo (eds.), *Teotihuacan: The World Beyond the City*. Washington D.C., 2020, pp. 371–408.

Cowgill, G. State and Society at Teotihuacan, Mexico. *Annual Review of Anthropology*, vol. 26, 1997, pp. 129–161.

Davletshin, A. I., Vepretskii, S. V. Ritual zatochenija carevichej u drevnih maya. *Stratum plus*, no. 6, 2023, s. 53–72. (In Russian)

Давлетшин, А. И., Вепрецкий, С. В. Ритуал заточения царевичей у древних майя. *Stratum plus*, № 6, 2023, с. 53–72.

Estrada-Belli, F. *The First Maya Civilization: Ritual and Power before the Classic Period*. London and New York, 2011.

Estrada-Belli, F., Tokovinine, A. A King's Apotheosis: Iconography, Text, and Politics from a Classic Maya Temple at Holmul. *Latin American Antiquity*, vol. 27, issue 2, 2016, pp. 149–168.

Fash, W., Tokovinine, A., Fash, B. The House of New Fire at Teotihuacan and its Legacy in Mesoamerica. In: W. Fash, L. López Luján (eds.), *The Art of Urbanism: How Mesoamerican Cities Represented Themselves in Architecture and Imagery*. Washington D.C., 2009, pp. 201–229.

Freidel, D., Escobedo, H., Guenter, S. A Crossroads of Conquerors: Waka' and Gordon Willey's "Rehearsal for the Collapse" Hypothesis. In: J. Sabloff, W. Fash (eds.), *Gordon R. Willey and American Archaeology: Contemporary Perspectives*. Norman, 2007, pp. 187–208.

Graham, I., Henderson, L., Mathews, P., Stuart, D. *Corpus of Maya Hieroglyphic Inscriptions, Volume 9, Part 2: Tonina*. Cambridge, MA, 2006.

Grube, N., Martin, S. *Proceedings of the Maya Hieroglyphic Workshop: Tikal and its Neighbors, March 11–12*. Transcribed and edited by P. Wanyerka. Austin, 2000.

Guenter, S. *Under a Falling Star: The Hiatus at Tikal*. M.A. thesis. La Trobe University, Melbourne, 2002.

Guenter, S. The Epigraphy of El Perú-Waka'. In: O. Navarro-Farr, M. Rich (eds.), *Archaeology at El Perú-Waka': Ancient Maya Performances of Ritual, Memory, and Power*. Tucson, 2014, pp. 147–166.

Helmke, C., Awe, J. Sharper than a Serpent's Tooth: A Tale of the Snake-head Dynasty as Recounted on Xunantunich Panel 4. *The PARI Journal*, vol. 17, no. 2, 2016, pp. 1–22.

Helmke, C., Nielsen, J. The Writing on the Wall: A Paleographic Analysis of the Maya Texts of Tetitla, Teotihuacan. In: J. Nielsen, C. Helmke (eds.), *The Maya in a Mesoamerican Context: Comparative Approaches to Maya Studies. Acta Mesoamericana, Vol. 26*. Markt Schwaben, 2013, pp. 123–166.

Houston, S., Escobedo, H., Child, M., Golden, Ch., Terry, R., Webster, D. In the Land of the Turtle Lords: Archaeological Investigations at Piedras Negras, Guatemala, 2000. *Mexicon*, vol. 22, no. 5, 2000, pp. 97–110.

Houston, S., Román, E., Garrison, T., Stuart, D., Escobedo, H., Rosales, P. A Teotihuacan Complex at the Classic Maya City of Tikal, Guatemala. *Antiquity*, vol. 95, issue 384, 2021, pp. 1–9.

Kováč, M., Barrois, R. El papel de Siyaj K'ahk' en Uaxactun y el Petén Central. *Contributions in New World Archaeology*, vol. 4, 2012, pp. 113–126.

Lacadena, A. *Titulos militares en los textos jeroglíficos mayas del periodo clásico*. Ponencia presentada en 8 Congreso internacional de mayistas. Ciudad de Mexico, 2010.

Looper, M., Polyukhovych Y. A New Drawing of the Denver Plaque. *Glyph Dwellers, Report 40*, 2016, <http://glyphdwellers.com/pdf/R40.pdf>. Accessed: 28 Dec. 2023.

López Luján, L., Filloy Nadal, L., Fash, B., Fash, W., Hernández P. The Destruction of Images in Teotihuacan: Anthropomorphic Sculpture, Elite Cults, and the End of a Civilization. *Res: Anthropology and Aesthetics*, vol. 49–50, 2006, pp. 12–39.

Martin, S. The Painted King List: A Commentary on Codex-Style Dynastic Vases. In: B. Kerr, J. Kerr (eds.), *The Maya Vase Book: A Corpus of Rollout Photographs of Maya Vases*, vol. 5. New York, 1997, pp. 846–867.

Martin, S. At the Periphery: The Movement, Modification and Re-use of Early Monuments in the Environs of Tikal. In: P. R. Colas, K. Delvendahl, M. Kuhnert, A. Schubart (eds.), *The Sacred and the Profane: Architecture and Identity in the Maya Lowlands. Acta Mesoamericana*, vol. 10. Markt Schwaben, 2000, pp. 51–61.

Martin, S. In Line of the Founder: A View of Dynastic Politics at Tikal. In: J. Sabloff (ed.), *Tikal: Dynasties, Foreigners, and Affairs of State*. Santa Fe and Oxford, 2003, pp. 3–45.

Martin, S. A Broken Sky: The Ancient Name of Yaxchilan as Pa' Chan. *The PARI Journal*, vol. 5, no. 1, 2004, pp. 1–7.

Martin, S. *Ancient Maya Politics: A Political Anthropology of the Classic Period 150–900 CE*. Cambridge, 2020.

Martin S., Beliaev, D. K'ahk' Ti' Ch'ich': A New Snake King from the Early Classic Period. *The PARI Journal*, vol. 17, no. 3, 2017, pp. 1–7.

Martin, S., Grube, N. *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya*. London and New York, 2008.

Martin S., Velasquez, E. Politics and Places: Tracing the Toponyms of the Snake Dynasty. *The PARI Journal*, Vol. 17 № 2, 2016, pp. 23–33.

- Mathews, P. *The Sculpture of Yaxchilan*. Ph.D. dissertation. Yale University, New Haven, 1988.
- Nalda, E. Prácticas funerarias en Dzibanché, Quintana Roo: los entierros en el Edificio de los Cormoranes. *Arqueologia*, vol. 31, 2003, pp. 25–37.
- Nondédéo, P., Hiquet, J., Goudiaby, H., Patrois, J., Grube, N. Naachtun Altar 8: New Data from an Early Classic Monument. *Mexicon*, vol. 45, no. 1, 2023, pp. 18–23.
- Polyukhovych, Yu. Yu. *Polityko-dynastychna istoriia derzhavy maya Baakal' za materialamy korpusu epihrafichnykh dzherel Palenque (Lakamha)*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)
- Полюхович, Ю. Ю. *Політико-династична історія держави майя Баакаль за матеріалами корпусу епіграфічних джерел Паленке (Лакамха)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2012.
- Prager, C. A Classic Maya Ceramic Vessel from the Calakmul Region in the Museum zu Allerheiligen, Schaffhausen, Switzerland. *Human Mosaic*, vol. 35, no. 1, 2004, pp. 31–40.
- Proskouriakoff, T. *Maya History*. Austin, 1993.
- Schele, L. The Founders of Lineages at Copan and other Maya Sites. *Ancient Mesoamerica*, vol. 3, issue 1, 1992, pp. 135–144.
- Schele, L., Mathews, P. Royal Visits and Other Intersite Relationships among the Classic Maya. In: P. Culbert (ed.), *Classic Maya Political History: Hieroglyphic and Archaeological Evidence*. Cambridge, 1991, pp. 226–252.
- Stone, A. Disconnection, Foreign Insignia, and Political Expansion: Teotihuacan and the Warrior Stelae of Piedras Negras. In: R. Diehl, J. C. Berlo (eds.), *Mesoamerica After the Decline of Teotihuacan, A.D. 700–900*. Washington D.C., 1989, pp. 153–172.
- Stuart, D. “The Arrival of Strangers”: Teotihuacan and Tollan in Classic Maya History. In: D. Carrasco, L. Jones, S. Sessions (eds.), *Mesoamerica's Classic Heritage: From Teotihuacan to the Aztecs*. Boulder, 2000, pp. 465–513.
- Stuart, D. The Beginnings of the Copan Dynasty: A Review of the Hieroglyphic and Historical Evidence. In: E. Bell, M. Canuto, R. Sharer (eds.), *Understanding Early Classic Copan*. Philadelphia, 2004, pp. 215–247.
- Stuart, D. *The Palenque Mythology*. Sourcebook for the XXX Maya Meetings. Austin, 2006.

Stuart, D. The Origin of Copan's Founder. *Maya Decipherment: Ideas on Maya Writing and Iconography*, June 25, 2007a, <http://decipherment.wordpress.com/2007/06/25/the-origin-of-copans-founder/>. Accessed: 28 Dec. 2023.

Stuart, D. The Captives on Piedras Negras, Panel 12. *Maya Decipherment: Ideas on Maya Writing and Iconography*, August 18, 2007b, <https://mayadecipherment.com/2007/08/18/the-captives-on-piedras-negras-panel-12/>. Accessed: 28 Dec. 2023.

Stuart, D. “White Owl Jaguar”: A Tikal Royal Ancestor. *Maya Decipherment: Ideas on Maya Writing and Iconography*, November 4, 2007c, <https://mayadecipherment.com/2007/11/04/white-owl-jaguar-a-tikal-royal-ancestor/>. Accessed: 28 Dec. 2023.

Stuart, D. Notes on a New Text from La Corona. *Maya Decipherment: Ideas on Maya Writing and Iconography*, June 30, 2012, <https://mayadecipherment.com/2012/06/30/notes-on-a-new-text-from-la-corona/>. Accessed: 28 Dec. 2023.

Stuart, D. *Spearthrower Owl: A Teotihuacan Ruler in Maya History*. Washington D.C., 2024.

Stuart, D., Grube, N., Schele, L. A Substitution Set for the “Macuch/Batab” Title. *Copán Note* 58. Copán, 1989.

Стюфляєв, М. Одне ім'я — одна особа: проблема реконструкції списку раних царів Piedras-Negrasa за ієрогліфічним текстом з Яхшчилана. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 63, 2023, с. 30–61. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-02> (In Ukrainian)

Стюфляєв, М. Одне ім'я — одна особа: проблема реконструкції списку раних царів П'єдрас-Неграса за ієрогліфічними текстами з Яшчилана. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 30–61. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-02>

Sugiyama, N., Fash, W., Fash, B., Sugiyama, S. The Maya at Teotihuacan? New Insights into Teotihuacan-Maya Interactions from the Plaza of the Columns Complex. In: K. Hirth, D. Carballo, B. Arroyo (eds.), *Teotihuacan: The World Beyond the City*. Washington D.C., 2020, pp. 139–171.

Sugiyama, S., López Luján, L. Dedicatory Burial/Offering Complexes at the Moon Pyramid, Teotihuacan: A Preliminary Report of 1998–2004 Explorations. *Ancient Mesoamerica*, vol. 18, issue 1, 2007, pp. 127–146.

Taube, K. The Turquoise Hearth: Fire, Self-Sacrifice, and the Central Mexican Cult of War. In: D. Carrasco, L. Jones, S. Sessions (eds.), *Mesoamerica's Classic Heritage: From Teotihuacan to the Aztecs*. Boulder, 2000a, pp. 269–340.

Taube, K. *The Writing System of Ancient Teotihuacan*. Barnardsville, 2000b.

Taube, K. Tetitla and the Maya Presence at Teotihuacan. In: G. Braswell (ed.), *The Maya and Teotihuacan: Reinterpreting Early Classic Interaction*. Austin, 2003, pp. 273–314.

Taube, K. Structure 10L-16 and Its Early Classic Antecedents: Fire and the Evocation and Resurrection of K'inich Yax K'uk' Mo'. In: E. Bell, M. Canuto, R. Sharer (eds.), *Understanding Early Classic Copan*. Philadelphia, 2004, pp. 265–295.

Tokovinine, A. *Place and Identity in Classic Maya Narratives*. Washington D.C., 2013.

Tokovinine, A. *Copan Reloaded: A New Look at the Ante Step and its Context*. Paper presented at the 81st Annual Meeting of the Society for American Archaeology. Vancouver, 2017.

Tokovinine, A. Distance and Power in Classic Maya Texts. In: A. Díaz (ed.), *Reshaping the World: Debates on Mesoamerican Cosmologies*. Louisville, 2020, pp. 251–281.

Tokovinine, A., Balanzario, S. *Los reyes de las estrellas: las escaleras jeroglificas de El Resbalón, Quintana Roo, México*. Ponencia presentada en 12 Congreso internacional de mayistas. Ciudad de Mexico, 2023.

Vepretskii, S. *The Force Awakens: History and Politics of Early Kanu'l*. Paper presented at the 26th European Maya Conference. Bratislava, 2021.

Wiley, G. The Classic Maya Hiatus: A Rehearsal for the Collapse? In: N. Hammond (ed.), *Mesoamerican Archaeology: New Approaches*. Austin, 1974, pp. 417–430.

Zender, M. *Mexican Associations of the Early Classic Dynasty of Turtle Tooth I of Piedras Negras*. Paper presented at the 31st Annual Maya Meetings at Texas. Austin, 2007.

Іл. 1. Стела 4 з Тікаля. Портрет Йаш-Нуун-Ахііна I у мексиканському спорядженні. Фото Юрія Поллоховича.

Fig. 1. Tikal Stela 4. Portrait of Yax Nuun Ahiiin I in Central Mexican attire.

Photo by Yuriy Polyukhovych.

Іл. 2. Стела 31 з Тікаля. Лицьова сторона монумента з портретом Сіхйах-Чан-К'авііла II. Фото Юрія Поллоховича.
Fig. 2. Tikal Stela 31. Portrait of Sihyaj Chan K'awiil II on the front of the monument. Photo by Yuriy Polyukhovych.

Лл. 3. Стела 31 з Тікаля. Тильна сторона монумента з ієрогліфічним текстом. Фото Юрія Полоховича.

Fig. 3. Tikal Stela 31. Hieroglyphic text on the back of the monument. Photo by Yuriy Polyukhovych.

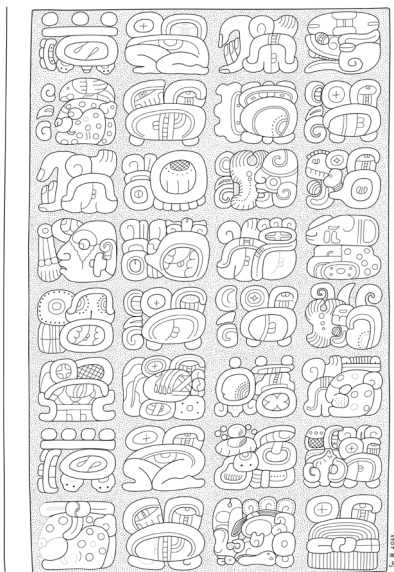

Лл. 4. Стела 40 з Тікаля. Портрет К'ан-Кітама у мексиканському головному уборі. Фото Юрія Полоховича.

Fig. 4. Tikal Stela 40. Portrait of K'an Kitam in Central Mexican headdress.

Лл. 5. Стела 9 з Тікаля. Портрет К'ан-Кітама як типового владаря майя. Фото Юрія Полуховича.
Fig. 5. Tikal Stela 9. Portrait of K'an Kitam as typical Maya lord. Photo by Yuriy Polyukhovych.

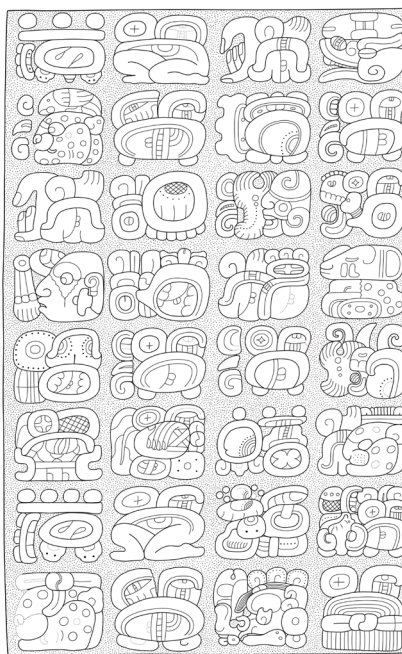

Лл. 6. Одвірок 37 з Йашчілана. Промальовка Марії Стаднік.
Fig. 6. Yaxchilan Lintel 37. Drawing by Marie Stadnik.

Іл. 7. Панель 12 із П'єдрас-Неграса. Фото Юрія Полоховича.

Fig. 7. Piedras Negras Panel 12. Photo by Yuriy Polyukhovych.

Іл. 8. Одвірок 35 з Йашчілана. Промальовка Марії Стаднік.

Fig. 8. Yaxchilan Lintel 35. Drawing by Marie Stadnik.

Maksym Styuflyayev

Master of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: stuflyayev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6690-8762>

Marie Stadnik

PhD student in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60 Volodymyrska Str., 01033, Kyiv, Ukraine

Email: st_marie@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4889-0965>

**A LONG MEXICAN DOMINANCE: A NEW LOOK
AT THE RELATIONS OF TEOTIHUACAN WITH TIKAL,
DZIBANCHE, AND OTHER MAYA KINGDOMS BETWEEN
MIDDLE 5th AND MIDDLE 6th CENTURIES**

The article addresses a problem that remains one of the most interesting, controversial, and difficult in the study of the history of Mesoamerican civilizations in the Early Classic Period. The authors argue that the supremacy of Teotihuacan over Tikal and other Maya cities lasted longer and was more thorough-going than traditionally believed. Inscriptions from different Peten sites (Tikal Stela 40, El Peru Stela 16, and Uaxactun Stela 22) and the testimony of Tetitla murals are at odds with the thesis, popular in historiography, about a confrontation between Tikal and Teotihuacan in the second half of the 5th century. Analysis of the hieroglyphic texts on Yaxchilan Lintel 37 and on monuments from Piedras Negras and Tonina shows that at least until 508 AD the kings of Tikal remained vassals or allies of the Mexican empire. The idea of a long Teotihuacan ascendancy, proposed on the basis of such evidence, directly affects our understanding of those turning-point developments that in the mid-6th century determined the further course of Classic Maya history — namely the weakening of Tikal and the rise of the Kanul kings. Circumstantial evidence suggests that during the era of Teotihuacan dominance Tikal and Dzibanche were allies and each represented the interests of the Mexican metropolis in its own region. However, in the mid-6th century Teotihuacan faced considerable internal

difficulties and apparently could no longer control the far periphery. As a result, a power vacuum developed in the Maya lowlands. The rulers of both Tikal and Dzibanche tried to seize the now vacant position of hegemon and almost simultaneously assumed the title of 'kaloome', the highest in the Maya political hierarchy, which between 378 and 518 had belonged exclusively to the Mexican foreigners. Their competition for leadership destroyed the hitherto stable political order and led to a series of devastating wars.

Keywords: Mesoamerica, Classic Maya, Teotihuacan, hieroglyphic texts, iconography, political history, art history, history of the ancient world, history of the Americas.

Текст надійшов до редакції 10.03.2024.

The text was received by the editors 10.03.2024.

Текст затверджено до друку 01.05.2024.

The text is recommended for printing 01.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-04>
УДК 930.2:070.18:329.17(477)«189/191»

Сергій Наумов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

«НАЦІЯ, МОВА, КРОВ»: (НЕ)ПОПУЛЯРНІ ТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено вивченню ідейного змісту української агітаційно-пропагандистської літератури на території Російської імперії в частині її наповнення національною / націоналістичною ідеологією. Дослідження здійснено на матеріалі найбільш масового й мобільного різновиду такої літератури — листівок, які через обставини того часу були одним з основних засобів комунікації політичних партій та організацій кінця XIX — початку XX ст. з населенням. Методологічно роботу виконано в площині студій націоналізму з застосуванням елементів дискурс-аналізу і контент-аналізу, де ключовими словами є категорії «нація», «мова», «кров», а їх повна комбінація (використання як «тріади») вважається маркером націонал-радикалізму. Спеціальна історіографія питання

Як цитувати: Наумов, С. «Нація, мова, кров»: (не)популярні теми української пропаганди імперської доби. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»,* вип. 65, 2024, с. 84–107. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-04>

How to cite: Naumov, S. 'Nation, Language, Blood': (Un)Popular Themes in the Ukrainian Propaganda of the Imperial Era. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History,* no. 65, 2024, pp. 84–107. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-04> (In Ukrainian)

© Наумов С., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

доволі бідна; те саме стосується і його джерельної, а тим більше археографічної основи (з зауваженням, що опрацьований автором масив листівок кратно більший за відомий раніше). З'ясовано, що в організаційному розрізі послідовно до «тріади» зверталась лише Українська народна партія, що підтверджує релевантність запропонованого маркування цією конструкцією націонал-радикальної ідеології. Елементи «тріади» вкрай рідко траплялись і у виданнях інших українських політичних структур, причому в випадку найбільш масової і популярної Революційної української партії (РУП-УСДРП) — на початковому етапі її існування та, як виняток, внаслідок ініціативи окремих місцевих осередків на підйомі революції 1905–1907 рр. На цій основі сформульовано висновок, що прищеплення ідеології українського націоналізму в той час цілеспрямовано, системно й масово не велось. Такі спроби послідовно робили лише представники маргінального праворадикального флангу національного руху, але їхні дії були вкрай слабкі й не мали помітного впливу на суспільство. Саме ці обставини стали однією з головних причин низького рівня національної ідентичності українського населення Наддніпрянщини імперської доби.

Ключові слова: **націоналізм, нація, мова, кров, українські партії та організації, Російська імперія, кінець XIX — початок XX ст.**

У реаліях політичної стадії українського руху імперської доби на Наддніпрянщині його репрезентанти мусили виступити з оновленою версією «українського проекту» — ідеологічною платформою, яка була їхнім баченням «українського питання» та позиціонувала їх стосовно неукраїнських політичних сил. Такий проект не міг не бути партійним, тобто диференційованим відповідно до ідейної специфіки його учасників. Через відомі обставини розгортання українського руху в попередні десятиліття пропаганду «українського проекту» в масах доводилося практично розпочинати з нуля. Для розгортання національної пропаганди мало значення й те, що українські політичні організації в Російській імперії на межі XIX–XX ст., по-перше, виступили на політичну арену з помітним відставанням від своїх конкурентів у часі й потужності, а по-друге, діяли за умов, коли в російських опозиційних колах значущість національних цінностей декларативно визнавалась, але боротьба за них (особливо з політичним складником) уважалась неактуальною або й шкідливою.

Унаслідок цього перед кожною українською партією чи політичною організацією поставала проблема: як донести до суспільства значущість нових, національних цінностей, поєднати їх з традиційними потребами і запитами та при цьому переконати в перевагах власного ідеологічного продукту. Варіанти відповідей, комбінації суто національних, загальнодемократичних та соціальних ідей були різні, як і реакція на них з боку суспільства. Остання змушувала політичні сили (не тільки національні) вдосконалювати й видозмінювати свою ідеологію, вдаватись до запозичень, мімікрії тощо. Через це ідеологічно близькі чи однотипні партії на рівні програмних декларацій часто уподібнювались одна одній, апелювали до тих самих чи схожих гасел. Однак, оскільки на рівні політичного повсякдення і боротьби за маси таке уподібнення становило й чималі загрози, набір пропонованих ідей на практиці мав бути хоч якоюсь мірою особливим, відображати специфіку, обличчя тієї чи іншої політичної сили.

Отже, щоб утвердитись у суспільному житті, кожен суб'єкт українського руху мав виробити власну привабливу модель у категоріях як виокремлення, так і запозичення та пристосування. Закономірно, що серед головних завдань було формулювання своєї позиції в національному питанні — водночас ключовому засадничо й непопулярному реально. Наслідком цього стала складна й динамічна комбінація ідей, причому її трансляція суспільству на рівні повсякденної пропаганди могла помітно відрізнятись від програмних декларацій.

Такий розлогий вступ покликаний переконати в тому, що ідейно-політична сутність українських організацій кінця XIX — початку XX ст., уявлення про яку традиційно переважно сформовано на основі їхніх програмних документів, потребує верифікації через аналіз практичної діяльності. Зокрема, є потреба у з'ясуванні «міри націоналізму» в цій діяльності, адже для дослідження процесу націєтворення важливо встановити, наскільки справді «національною» (в плані насиченості національним змістом) була пропаганда українських партій, якою мірою вона була спрямована на формування національної ідентичності в населення.

На реалізацію такого завдання спрямована ця розвідка. Визначити, наскільки українська пропаганда того часу актуалізувала національну тематику, запропоновано застосуванням елементів дискурс-аналізу і контент-аналізу, де ключовими словами будуть категорії, винесені в заголовок статті, — нація, мова, кров. Вони вже давно не лише наявні поодинокі в різних текстах, пов'язаних з національним (зокрема й українським) питанням, а й так чи так комбінуються, утворюючи в багатьох причетних авторів з минулого і сьогодення — учених, митців, політиків, публіцистів, блогерів та ін. — своєрідний каркас націєцентричних побудов різного масштабу, гатунку і призначення. Це характерно і для України, тут можна було б навести чимало релевантних висловлювань відомих людей з різних епох і сфер суспільного життя. У найбільш концентрованому вигляді ця «тріада», мабуть, представлена у відомому висловлюванні Ю. Дзеровича вікової давнини: «Мова — це кров, що оббігає тіло нації. Виточи кров — умре нація»¹.

У сучасній націології ставлення до означеної тріади неоднозначне, а представники панівної модерністсько-конструктивістської парадигми не схильні чітко детермінувати їх взаємозв'язок та наділяти мову і тим паче «кров» (як символ спільного походження і/або національної єдності, відданості, жертвності) атрибутивними ознаками, роллю неодмінного чи визначального ферменту націєтворення. Проте в час, про який ідеться в цій статті (межа ХІХ–ХХ ст.), у науці, зокрема й українській, було інше бачення. Як резонно зазначав Г. Касьянов (маркування курсивом наше — С. Н.), «німецьке значення слова *«нація»*, з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов'янських і центральноєвропейських народів. Слово *«нація»* тут здебільшого було синонімом слова «народ». Воно ототожнювалось

¹ Надзвичайно поширений у сучасних інтернет-ресурсах цей афористичний вислів в оригіналі, схоже, звучить дещо інакше: «Мова — це немов кров, що оббігає тіло нації. Виточи з людини кров, а втече життя; відбери народові його мову, а він помре» (Pastushenko 2011, 8).

передусім з культурно-мовними спільнотами... Загострення боротьби між «передовими» і «відсталими» націями, які також прагнули стати «передовими», поширення «соціального дарвінізму» і расових теорій в Європі наприкінці XIX ст. сприяли тому, що, як і тисячоліття тому, націю почали ототожнювати з «расою», з «кровними зв'язками» (Kas'ianov 1999, 36–37).

Показовою в цьому плані є книга «Українский вопрос» (1914 р.), яка була покликана репрезентувати імперському суспільству погляди тогочасного українства на національне питання, де елементи названої «тріади» пов'язані в нерозривне ціле. У ній «основні елементи української національної ідеї» (пер. з рос.)² (назва розділу), тобто розуміння того, що таке нація і які є підстави вважати українців окремою нацією, обґрунтовувалися матеріалами етнографії, мовознавства, фізичної антропології (антропометрії). Вони стосувалися передусім культурних і фізичних відмінностей «малоросійського» типу як результату спільного походження та історичного розвитку (тут якраз і представлені ті «кровні зв'язки» чи «раса», про які писав Г. Касьянов), а також української мови як «найбільш істотної та яскравої риси народної індивідуальності» (пер. з рос.) (Ukrainskij 1914, 5–31).

Виходячи зі сказаного, можна було б очікувати, що «нація», «мова», «кров» — поодинокі або в тій чи тій комбінації — мали бути ключовими поняттями в ідеології українського націєтворення того часу, репрезентантами і рушіями якого на межі XIX–XX ст. були насамперед українські політичні партії та організації. При цьому системне застосування їх у триєдиній комбінації, системно запропоновано вважати ознакою власне націоналістичної³ (націонал-радикальної)

² Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

³ У статті поняття «національний» і «націоналістичний» диференціюються як відмінні за змістом: перше більш широке, включає все, що стосується нації, друге стосується ідеології, базованої на пріоритетності, визначальності або й абсолютизації національного чинника. Автор свідомий того, що в націоналізмі існують різні підходи щодо цього питання, але залишає його на спеціальну дискусію, а за собою — можливість використовувати вказані терміни в запропонованому значенні ad hoc.

ідеології. Мається на увазі, що стійке апелювання до «тріади» як базису політичних надбудов, на нашу думку, свідчить про наявність націоналістичного дискурсу, де нація як політична цілість, скріплена біологічним і культурним зв'язком («кров'ю» і мовою), є основою і метою всього сущого. У такому вигляді ця «тріада» може слугувати маркером, релевантним інструментом дослідження присутності й «повноти» націоналізму.

Простежити використання цих категорій можна за різними напрямками (джерелами), досліджуючи теоретичні праці, програмні документи, періодику, мемуаристику тощо. Метою цієї статті є спроба з'ясувати, наскільки названі поняття як своєрідні маркери національного змісту політичної пропаганди знайшли відображення в її найбільш масовому і мобільному різновиді — листівках (відозвах, прокламаціях) українських організацій, які через обставини того часу були одним із основних засобів комунікації опозиції з населенням. Це важливо і само собою, оскільки реальні обсяги і зміст цього каналу впливу українського руху на населення досі не вивчено належно: дотична література (Hermajze 1926; Kalyta 1993; Kalyta 1994; Mukhal's'kyj 2003; Naumov 1999), базована на обмеженому джерельному матеріалі, — це розвідки або фрагменти праць більш широкої тематики. Крім того, відкриваються додаткові можливості для дослідження інших важливих питань: як теоретико-програмні ідеї трансформувалися в політичні практики, які національні ідеологеми трансливалися широким масам, які погляди на національне питання були властиві периферії українського руху тощо. Територіально емпіричний матеріал статті стосується переважно трьох лівобережних губерній Наддніпрянської України (Полтавської, Харківської та Чернігівської); проте він, як і побудовані на його основі висновки, релевантний і для загальноукраїнського контексту.

Листівки як джерело дослідження — і перспективний, і складний матеріал, який потребує спеціального скрупульозного вивчення. Не випадково відповідних праць обмаль, і сподіватися на поліпшення ситуації в найближчій перспективі, мабуть, не варто. Великою проблемою є їх виявлення: наприклад, автор першого спеціального

дослідження І. Михальський оперував даними про 31 листівку Революційної української партії (РУП) 1900–1904 рр. (Mukhal's'kuj 2003, 56), тоді як їх було, можливо, на порядок більше. Відповідно проблематичною є репрезентативність досліджень, оскільки про значну (невідомо, яку саме) частину листівок будь-які відомості втрачені, а тексти більшості відозв не збереглися, тож частіше маємо лише згадки про них чи якісь уривки інформації (назви, порядкові номери, час видання чи виявлення та ін.). Наявні тексти розпорошені по архівних фондах, нерідко вони вже згасаючі, опубліковано зовсім мало (Hermajze 1926, 293–367; Istoriiia 2003; Lystivky 1999), і підстав сподіватися на поліпшення ситуації немає. Слід також враховувати еволюцію українського руху впродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст., його організаційну та ідеологічну слабкість, істотні відмінності в поглядах і практиках, значні диспропорції в розподілі видань за часом і організаційною належністю тощо.

В українському русі листівки як комунікативно-агітаційний засіб регулярно стали застосовувати на межі ХІХ–ХХ ст. Це стало наслідком політизації національного руху: політичні ідеї, на відміну від культурницьких, неодмінно потребували індоктринації суспільству, а їхня опозиційність за відсутності демократичних свобод детермінувала пошук специфічних засобів поширення — лаконічних, технологічно нескладних, дешевих для видавця і доступних для адресата.

Перші слабкі епізодичні спроби зробили організації 1890-х рр. Вони стимулювались обставинами і причинами виникнення Братства тарасівців і Українських студентських громад, необхідністю критики суто культурницьких, лояльних практик громадівського українофільства та актуалізації нових національно-політичних орієнтирів. Відповідним був і зміст: національна проблематика посідала в ній помітне місце. На це, на нашу думку, вказує як назва єдиної відомої тарасівської (гіпотетично) відозви «Українці» 1892 р. (TsDIAK, f. 274, op. 1, spr. 331, ark. 115 zv.), так і зміст їхнього «Profession de foi молодих українців». Харківська Українська студентська громада (УСГ), яка певний час перебувала під впливом ідей тарасівців,

не пізніше 1898 р. випустила гектографовану відозву, зміст якої, за свідченням Ю. Колларда, був близьким до програмного документа Братства (Kollard 1972, 40). Виходячи з цього, у ній мали бути наявні ідеї цього документа про одвічний поділ людства на нації, серед яких і «Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією», «живою істотою», про віковічні «національні змагання» і мову, яка «єсть одною з найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний, що мова орган духу і виявляч психології народної»; у тексті є згадка і про кров, яка «обливає живе, наболіле серце» українського народу (Istoriia, 24–27). Утім, погляди громадівців швидко еволюціонували, зокрема і під впливом української, російської та європейської політичної літератури, яку вони намагались освоювати, а також інших сегментів студентського руху, в якому брали активну участь. Видрукувана за підсумками II з'їзду студентських громад листівка програмного змісту «Оповіщення 1899 року» (Kollard 1972, 68–70) була зосереджена вже на тактичних організаційних і культурницьких завданнях, а національна риторика в ній обмежувалась декларуванням боротьби проти «винародовлення» молоді та «національно-політичного рабства» як головних завдань. Імовірно, в такому самому напрямку еволюціонував і зміст кількох відозв Харківської УСГ, випущених нею до злиття з РУП у 1904 р. (Naumov 2006, 38).

Становлення українських партій, які, на відміну від попередніх організацій гурткового характеру, мали нести свої ідеї широким суспільним верствам, у період 1900–1904 рр. було пов'язане з якісними змінами у виданні листівок: кількість назв збільшилася принаймні на порядок, наклади й поширення вперше стали масовими. З українських політичних організацій того часу листівки випускали, крім згаданих студентських громад, тільки РУП і Українська народна партія (УНП). Загальна українська організація (ЗУО) та перші гуртки українських есерів з різних причин цим не займались.

Найбільшим продуцентом відозв була РУП, яка єдина з тогочасних українських партій змогла створити розгалужену структуру й реально працювала серед населення. Першою відозвою

РУП став «Відкритий лист до міністра внутрішніх справ Сіпягіна», надрукований за кордоном у 1900 р. У невеликому за обсягом тексті слова «нація», «національний» вжито 19 разів. Мовне питання було приводом для написання листівки та її загальним контекстом: заборона напису українською мовою на пам'ятнику І. Котляревському трактувалась як черговий прояв зневаги і знуцання над «душею нації». Текст фіналізувала тема крові: вона слугувала символом безмежної жертвності («хоч би пролилися ріки крові») і «народного прокляття» «на голови всіх гнобителів нашої нації» (Tysiacha 2001, 72–73). Листівка вдало репрезентує ставлення тогочасного ідеологічного націоналізму до досліджуваних категорій та їхнього взаємозв'язку. Проте для РУП вона не була характерною, ба більше — унікальною. Листівка відображала насамперед погляди її автора — М. Міхновського, який до партії не належав (засновники щойно створеної РУП, ще безпорадні в питаннях ідеології та пропаганди, мусили звернутися по допомогу до колишнього тарасівця, відомого своєю радикальною позицією в «українському питанні»). «Відкритий лист», як і брошура «Самостійна Україна» з подібною історією, на наш погляд, не випадково були створені в такий спосіб і з такими ідеями: новопостала партія потребувала чогось своєрідного, національно зорієнтованого й неодмінно атрактивного, виразного, рішучого, щоб вирізнитися з-поміж тогочасних опозиційних, зокрема і українських, організацій та повернути на свій бік молодь, на яку тоді було зроблено ставку. Ці твори могли з'явитися й були актуальними лише в перші два роки існування РУП, коли її ще вкрай невиразна ідеологія може бути охарактеризована як націонал-революціанізм. Надалі партія стрімко змінювала свої соціальні та ідеологічні орієнтири. З 1902 р. її зусилля спрямовувались на село для підготовки аграрних виступів, а ідеологія стала соціалістичною; з 1904 р. розгорнулася цілеспрямована робота серед міського пролетаріату, і партія всіляко підкреслювала свою відданість соціал-демократизму. Це супроводжувалось занедбанням національної проблематики: після «Відкритого листа» впродовж п'яти років серед майже сотні відомих нам листівок РУП на Лівобережжі не було жодної, спеціально присвяченої «українському питанню».

Єдиним відносним винятком можна вважати дві відозви, видані наприкінці 1902 р. від імені так званої «Другої вільної громади РУП» у Харкові, створеної Л. Мацієвичем та О. Коваленком на знак протесту проти забуття партією національного питання (Kollard 1972, 240; Naumov 2006, 51). Вони не збереглися, але обставини створення, співавторство М. Міхновського і самостійницьке гасло, про що згадував один з авторів (Kovalenko 1993, 238), не залишають сумнівів щодо їхнього радикального спрямування. Втім, ці відозви можна вважати партійними лише умовно, бо вони не належали жодній організації та й не вийшли за межі вузького кола харківських рупівців та членів УСГ.

Цілковиту недостатність національного складника у пропаганді РУП пізніше визнавали і її лідери. М. Порш, який став на чолі партії в 1904 р., наголошував, що така лінія закладалася «згори», попереднім партійним керівництвом, яке чимдуж тяглося за європейською і російською соціал-демократією: «Поза класовою ідеологією, чи вірніше фразеологією, ті проводирі майже не бачили великої проблеми українського нац. визволення: її не розроблялося в партії, нею не цікавилися, її навіть вважалося за “неіснуючу”» (Porsh 1936, 32). Проте тут слід взяти до уваги особистісний чинник: М. Порш прозоро натякає на свого попередника Д. Антоновича, з яким конкурував у боротьбі за лідерство в РУП і мав непроті стосунки. Крім того, не зайве нагадати, що до грудня 1902 р. РУП не мала керівних органів, та й після того місцеві осередки користувалися широкою автономією, тож за бажання могли заповнити цю лакуну. Проте, як і партія в цілому, вони не приділяли належної уваги національно-визвольній проблематиці. Проведене свого часу дослідження поширюваної чотирма лівобережними «вільними громадами» літератури виявило неприродно малу частку літератури з національно-визвольної тематики — 6 найменувань із 90, тобто в межах 7 % (Naumov 2006, 63). До того ж навіть такі скромні показники мимоволі прикрашають ситуацію, оскільки майже всі ці видання мають своєрідне походження, що великою мірою визначило їхнє нетипове спрямування: автором трьох із них був М. Міхновський, ще дві листівки видані від імені

ефемерної «Другої вільної громади» в Харкові як протест проти невиврадної лінії партії в національному питанні.

Тож більш відповідною для реального становища в партії на початку ХХ ст. є характеристика пізнішого лідера УСДРП Л. Юркевича: «Відомо, що в ті часи і гадки не було про боротьбу за якісь національні вимоги. Боролись за менший день, за більшу платню, в кращому разі за демократизацію царського ладу. А українізація партійної діяльності, яка знаходила свій вислів в артистичному зужиткові української мови та пристосованню до місцевих звичаїв і потреб, — до формулювання національних домагань все ж не приводила» (Rybalka 1908, 3). Цитата, між іншим, вдало підкреслює інструментальність звернення партії до мовного питання: українська мова використовувалась як ресурс, який полегшував комунікацію з населенням сіл і містечок (рупівські мемуаристи неодноразово наголошували на власній перевазі над іншими партіями в цьому аспекті). Варто звернути увагу також, що використання було «артистичним», тобто штучним, постановочним. Справді, вцілілі документи з партійного архіву засвідчують, що «робочою» мовою партійних активістів середнього і вищого рівня здебільшого була російська. Однак з огляду на національне позиціонування РУП та середовище, в якому вона працювала, всі відомі нам її листівки 1900–1904 рр. були видані українською мовою, з застосуванням різних способів правопису. В поодиноких відозвах, як-от «Панове громадяне! Радісна чутка...» «Вільної громади РУП на Полтавщині» 1903 р. (TsDIAK, f. 320, op. 1, spr. 138, ark. 7), містились і вимоги української мови в освіті, установах тощо. Проте їх не варто ототожнювати з націоналізмом, вони мали загальнодемократичний характер (право на освіту рідною мовою, національне самовизначення декларативно визнавалося чи не всіма опозиційними партіями Російської імперії) і губились на тлі домінантних політичних та соціально-економічних гасел рупівської пропаганди. Тож РУП була передусім партією революційною, соціалістичною, а національною — значною мірою номінально; її роль у формуванні української ідентичності була специфічною і мінімальною.

Така ситуація в контексті тогочасного революційного руху в Російській імперії не виглядає чимось унікальним. Ліворадикальні (соціалістичні, тим більше — соціал-демократичні) партії, якою себе позиціонувала й РУП, здебільшого засадничо з настороженістю ставилися до актуалізації національного питання, виходячи з відомого постулату про його вигідність передусім для національної буржуазії та загрозу для перспектив класової боротьби. За цією логікою, ідея нації з її неодмінним складником — національною солідарністю — суперечила інтересам трудового (експлуатованого народу), свою відданість яким ліві, зокрема й РУП, всіляко підкреслювали.

Показовою з точки зору презентації таких поглядів може вважатись відома відозва «Розлам Революційної української партії», видана 12 січня 1905 р. «групою бувших членів РУП», які залишили партію й невдовзі утворили організацію «Спілка» та влились до РСДРП (Tysiacha 2001, 119–124). На цьому активно спекулювали й найбільш потужні в соціалістичному сегменті суспільного руху загальноросійські партії. Протиставити себе панівним поглядам було вкрай складно, тим більше для РУП, яка, з одного боку, активно намагалася співпрацювати з російськими та єврейськими лівими (Партією соціалістів-революціонерів, РСДРП, Бундом), а з другого, не мала у своєму складі діячів, які б на рівних могли дискутувати зі своїми союзниками-конкурентами з теоретичних питань, зокрема запропонувати власну платформу в національному питанні. Тож повноцінний «лівий націоналізм» для партії навряд чи був можливий. Показово, що навіть описаний вище, так би мовити, «мінімальний націоналізм» у її практиці зрештою був кваліфікований у згаданій відозві вихідців з РУП як компроміс «з націоналістично зафарбленими елементами», який загрожував втягненням «українського пролетаріату в бік буржуазно-радикальної “Самостійної України”» та затемненням «класової свідомости українського пролетаріату» (Tysiacha 2001, 123). Не зайве підкреслити, що ця група включала, зокрема, так званих «закордонців», які утворювали другий (разом з Центральним комітетом) керівний орган РУП — Закордонний комітет, що займався в еміграції саме питаннями літератури і багато в чому визначав партійну лінію в цьому питанні.

Фактичне відсторонення РУП від національних гасел у рамках українського руху в перші роки ХХ ст. деякою мірою компенсувала Українська народна партія, яка сповідувала радикальний варіант націоналістичної ідеології. Проте ця констатація має сенс переважно в контексті української суспільної думки (як поява альтернативної течії). На рівні ж практичної роботи, зокрема пропагандистської, можливості й результати роботи цієї карликової партії були мізерні. Безпідставні заяви про велику кількість надрукованих брошур і відозв (Ukrains'ka 1920, 49) не витримують перевірки фактами: за 1902–1904 рр. їх можна назвати не більше десятка, та й ті в поліцейських повідомленнях майже не згадуються, тобто поширювались украй рідко й на обмеженій території. Відомо лише по одному факту поширення в Харкові прокламацій «Десять заповідей УНП», «Люди добрі! Що се воно в нас діється...», а також «Цієї ночі зривано...», виданої від імені фантомної групи «Оборона України» (TsDIAK, f. 336, op. 1, spr. 660, ark. 56; spr. 794, ark. 1–2). Навіть за умови, що частина видань нам не відома, є очевидною мінімальна комунікація УНП з суспільством.

Показово, що кожна з цих листівок так чи так торкалася проблематики «нація, мова, кров». «Десять заповідей УНП» (в оригіналі «заповідів»), видана в 1902 р., на популярному рівні окреслювала ключові параметри української нації, засоби її творення та історичну перспективу. Вона визначала засади національної солідарності, необхідної для досягнення «національного всеукраїнського ідеалу» — самостійної України. Серед них — українська мова як інструмент прищеплення національної ідентичності та її маркер, а через це й неприпустимість уживання мови «чужинців-гнобителів». «Кров» буквально в тексті не згадується, проте її присутність помітна в кількох «заповідях», де йдеться про етнічно «чисту» націю, отже, споріднену «українською кров'ю» по вертикалі, діахронно, спільним походженням («Україна для українців») і по горизонталі, синхронно, родинними зв'язками («не бери собі дружини з чужинців»). Отже, українська нація виступає як спільнота, об'єднана біологічно (спільною «кров'ю»), культурно (мовою) і політично (метою).

У травні 1904 р. УНП видала й поширювала в Харкові листівку «Люди добрі! Що се воно в нас діється...», в якій антивоєнні мотиви були використані для традиційного зображення національного гноблення з боку самодержавства й «москалів». Написана в період російсько-японської війни і спрямована проти участі українців у ній, відозва викриває імперську політику Росії, зміст якої характеризується як загарбання і поневолення народів. Передусім і переважно саме в національній, а не політичній чи класовій площині, які для УНП були похідними, визначена гнобительська сутність Російської держави (правопис збережено): «Що таке Росія? Се держава, де панують москалі (кацапи, або як вони себе звать, «русские») і де всі інші народи: поляки, татари, молдавани, фінни і між ними українці — (або як нас лають, «хохли») — се московські раби». Один із ключових вимірів гноблення українців — мовне питання: «Москалі силують нас усюди балакати по-московські — у школі, на почті, у суді і навіть у церкві». Українська нація знов постає як об'єднана кров'ю спільнота. Замість безглузлого пролиття української крові за московського царя листівка закликає принести її в жертву національному визволенню, щоб вигнати «чужинців-москалів» та самим порядкувати «у своїй хаті»: «Коли має наша кров пролитися, то пролиймо її за нашу волю, за наше визволення з неволі». Тема крові присутня в листівці ще в одному контексті — як «чужа», кров інших народів, пролита у війні українцями, несвідомими своєї справжньої ролі. Вона символізує прокляття й покарання за рабську причетність до злочинних дій: «... Нехай кров манчжурців і японців упаде й на вашу голову, бо ви йдете і віднімаєте їх життя...» (TsDIAK, f. 336, op. 1, spr. 660, ark. 62a).

Відозва «Цієї ночі зривано...» з нагоди підриву пам'ятника О. Пушкіну в Харкові (1904 р.) (Naumov 1998) побудована на антитезі двох націй («українці» і «москалі»), двох національних культур і «національних геніїв» — Т. Шевченка й О. Пушкіна. Замах умотивовувався непотрібністю і шкідливістю для українців імперської за своєю сутністю російської культури, неприйнятністю її символів на території України. Ширше це стосувалося нищення національних цінностей: «Українці, дивіться, у вас перед очима

становлять монумента тим москалям, що Вас в ніщо звернули!! Все Ваше осміяне, попсоване...». Серцевинним аргументом слугували утиски української мови: «Заборона нашої мови, літератури та преси покличуть за собою вчинки з нашого боку, подібні до цього. Коли Ви, панове москалі, не слухали наших благань, то послухаєте Бича!!!». З допомогою «мовної» аргументації мотивація конкретного харківського епізоду переростає в обґрунтування необхідності й неминучості визвольної боротьби українців загалом. Одне з центральних місць відведено темі крові, як української, так і ворожої, яка пролита в минулому чи буде пролита в майбутньому. Кров виступає символом справедливої відплати за гноблення, тяглості, жертвності, рішучості й безкомпромісності визвольної боротьби, а кровопролиття — необхідним складником цієї боротьби: «Чи мало лилося української крові за московські інтереси?! Згадайте всіх мучеників, що стратили собі жите від московських катів за Україну. Кров наших замордованих попередників і сучасних діячів, що тліють у тюрмах, кличе нас до помсти!! “Кров за кров!!!”». У такий спосіб інструменталізуючи тріаду «нація, мова, кров», автори відозви популяризували загальну «закономірну» перспективу української історії, як вона бачилася ідеологам УНП: національне гноблення → безкомпромісна боротьба → визволення; це шлях, який «освітляє... велика зоря — “Самостійна Україна”» (TsDIAK, f. 336, op. 1, spr. 794, ark. 21–22).

Загалом у листівках УНП «нація, мова, кров» виступають необхідним і органічним знаряддям як концептуалізації ідеї української нації, так і її індоктринування, прищеплення національної ідентичності, підкреслюючи принципову відмінність партійних ідеологем. Активне її використання цією і тільки цією партією може слугувати підтвердженням доречності запропонованого маркування ідеології як націонал-радикальної в разі систематичного апелювання до «тріади».

Револуція 1905–1907 рр. істотно змінила умови й характер діяльності українських партій. Масові революційні виступи і здобуті свободи створили сприятливий ґрунт для її інтенсифікації, зокрема

й у сегменті агітаційної літератури. Кожна партія намагалася скористатись сприятливою ситуацією, щоб зміцнитися, посилити свій вплив на населення, очолити боротьбу відповідно до власного розуміння її пріоритетів та суспільних настроїв.

РУП-УСДРП зосереджувалась на організації соціальних виступів та політичній боротьбі в нових реаліях. Помітно зросли масштаби роботи, зокрема й видавничої. Лівобережні організації, наприклад, випускали втричі більше відозв, аніж до революції. Розширилась географія: листівки випускали в 14 населених пунктах краю (Naumov 2006, 114). Виходячи з цього, можна було б очікувати більшого різноманіття висловлених у них думок, настроїв. Щодо нашої теми ці очікування певною мірою підтверджуються. Варто згадати приклад Глухівської організації, який ми свого часу описали спеціально (Naumov 2005). В її листівках 1905 р. неодноразово трапляється апелювання до національної проблематики з доволі радикальним трактуванням і відповідні заклики, включно з нетиповим «Хай живе незалежна (автономна) Україна!». У листівці 1906 р. маловідомої Конотопської групи УСДРП, крім іншого, містились заклики боротись за «рідну мову» в освіті й установах, за «долю і щастя рідної України», а завершувалась вона словами «Да здрастує (sic — С. Н.) Україна!» (TsDIAK, f. 1439, op. 1, spr. 559, ark. 107). Проте це радше виняток — як для місцевих видань, так і для партійної літератури загалом. У цілому ж РУП-УСДРП, за справедливим визначенням Ю. Колларда, «як партія національна, згубилася»; її література «була тільки соціалістичною, не будила в селянині національної свідомості, не доводила йому обов'язку національної єдності й боротьби за власну державу...» (Kollard 1972, 176, 196). Це підтверджував і А. Жук: «Ми ховалися з своїм українством, щоб не звинувачували в шовінізмі, національній виключності, роз'єднанні революційних сил...» (TsDAVO, f. 3807, op. 2, spr. 34, ark. 27).

Національний характер масової агітації РУП-УСДРП в роки революції забезпечувався хіба що мовою листівок: зі 123 відомих нам відозв 101 була виконана українською мовою, ще 2 були двомовні (Naumov 2006, 118). При цьому жодна з них не була спеціально

присвячена національній проблематиці. Вона фігурувала лише як другопланова в 11 листівках, причому 6 із них стосувались не українського, а єврейського питання, зокрема проблеми, котру можна окреслити як «євреї в революції». Українські вимоги траплялися вкрай рідко, здебільшого в периферійних виданнях, і жодних спроб застосування націоналістичної «тріади» не було та за тогочасної ідеології партії й не могло бути.

Щодо українських есерів, які в роки революції зробили спробу створити власну партію, то для вивчення їхніх тогочасних поглядів та їх репрезентації в агітаційній літературі практично нездоланною перешкодою є брак автентичних джерел, зокрема надто обмежена кількість і недостатня інформативність (відсутність текстів) відозв.

Українські центристські (ліберальні-демократичні) партії — демократична (УДП), радикальна (УРП) та створена після їх злиття демократично-радикальна (УДРП) — в роки революції теж активізували свою політичну агітацію. Після проголошення «свобод» у жовтні 1905 р. УДП-УДРП вперше почала видавати листівки, щоправда, зрідка (нам відомо лише 11 відозв), у зв'язку з найважливішими подіями. Здебільшого україномовні, вони транслювали пункти тогочасної партійної програми, зокрема й щодо функціонування української мови та автономії України. Тож наявність національної проблематики в тих нечисленних документах була постійна (що відрізняє їх від листівок РУП-УСДРП), але з погляду теми цієї статті вони нецікаві. На нашу думку, в цьому випадку варто говорити радше про ідеї, ближчі до націонал-лібералізму, ніж до націоналізму.

УНП в роки революції теж намагалася вийти на ширші політичні обрії, здійснивши (принаймні на рівні декларацій, програмних документів) з цією метою певну ідеологічну еволюцію в бік соціалізму, демократичних цінностей та поміркованості, далі від найбільш одіозних націонал-радикальних ідей. Була зроблена спроба посилити власні пропагандистські й комунікаційні можливості за допомогою партійної літератури. Проте наголос був зроблений на періодичні видання (журнал «Самостійна Україна», газети «Хлібороб»

«Слобожанщина», «Запорожже»). Ресурс листівок не тільки не збільшився, а й, очевидно, був мінімізований: в ті роки поліція практично не фіксувала відозв УНП.

Єдиний релевантний випадок стосувався не самої партії, а пов'язаної з нею молодіжної структури. Це майже невідоме (є поодинокі згадки в жандармських матеріалах та наших публікаціях; визначити реальний організаційний рівень неможливо) «Академічне товариство “Січ”» (у документах можна побачити кілька близьких варіантів назви) — свого роду молодіжна організація УНП (Наумов 2006, 170). Одному з відділень товариства належала листівка, видана, судячи з тексту, наприкінці 1905 р. від імені «Академічного жіночого товариства “Січ” (Слобідської України)». Розповідь про гноблення нації, домагання української мови в тексті поєднана з закликком «будувать родину українську», освідомлювати «сестер-українок». Тож нація тут виступає як родинне коло, об'єднане «рідною» кров'ю і мовою. Кров ворогів, яку доведеться пролити для визволення, очевидно, теж мається на увазі, коли йдеться про «страшний пожар, на попелищі котрого відродиться воля України» (ДАКхО, ф. 969, оп. 1, спр. 4, арк. 471). Це підтверджує недатована листівка «материнського» (?) «Академічного товариства “Січ” (на Україні)» з закликком до повстання: «Тільки воля фізична, тільки кров ворогів дадуть нам свободу!» (TsDIAK, f. 320, оп. 1, спр. 1103, арк. 18 зв.). Можна було б говорити навіть про логічну в умовах революції більшу актуалізацію теми крові порівняно з попереднім періодом, але стримує обмеженість джерельного матеріалу та специфічне походження листівок.

З невеликою ймовірністю помилки можна стверджувати, що аналіз матеріалу листівок у розрізі заявленої проблеми щодо пореволюційного періоду безперспективний. Самого матеріалу обмаль, що виглядає закономірно з огляду на стан українського руху та обставини його функціонування. Ми виявили всього 45 листівок, що їх випустили впродовж міжреволюційного десятиліття всі національні об'єднання, причому більшість їх (26) належала не партійним структурам, а молодіжним організаціям

і гурткам (Naumov 2006, 251). Листівки, зміст яких відомий, — це переважно видання інформаційного, програмного і тактичного характеру. В них, переважно в роки Першої світової війни, траплялися цікаві ідеї, радикальні політичні гасла, проте не було нічого схожого на триаду «нація, мова, кров».

Отже, результати пошуку національно-визвольних / націоналістичних ідей, проведеного в листівковому сегменті української агітаційної літератури імперської доби з допомогою маркера «нація, мова, кров», свідчать, що прищеплення ідеології українського націоналізму в той час цілеспрямовано, системно й масово не велось. Такі спроби послідовно робили лише представники маргінального праворадикального флангу національного руху, але вони були вкрай рідкісні та слабкі й не мали помітного впливу на суспільство. Деякі більш авторитетні об'єднання (УСГ, РУП) теж інколи звертались до подібної риторики, але тільки на початку своєї діяльності, а в подальшому зрікались своєї «дитячої хвороби» націоналізму.

Можна було б обмежитись цією констатацією, оскільки оцінювати тогочасний стан справ з позицій сьогодення в категоріях «добре – погано» немає сенсу. Проте вона дає підстави попередньо (бо для більш надійних висновків потрібне щонайменше залучення істотно ширшого кола джерел, а не тільки листівок) переглянути чи уточнити деякі характеристики українського націєтворення імперської доби. По-перше, виглядає так, що цей кейс не підпадає під відому характеристику «східних» націоналізмів Г. Кона (і тим самим, можливо, частково підважує цю типологізацію загалом); йому більш відповідне, на нашу думку, означення «націоналізму рісорджіменто» П. Альтера (Natsionalizm 2000, 629–633, 667–672).

По-друге, є потреба в більш аргументованій оцінці чи переоцінці тогочасного українського проводу — політичних партій та їхніх ідеологічних платформ. Наскільки вони були національними/ націоналістичними? Що вони несли масам: національну ідеологію (націоналізм) чи адаптовані до українських реалій і запитів, приправлені деякими національно-визвольними гаслами варіанти інших глобальних ідеологій — соціалізму, марксизму, лібералізму

тощо? Можливо, для когось ці питання виглядають надуманими, а відповіді на них — очевидними, але достатньо зазирнути до численних навчальних, а нерідко й наукових видань, щоб переконатися в протилежному. Непевність уявлень, невизначеність і розпливчатість оцінок породжують не тільки плутанину й неточності, а й неймовірне з позицій початку ХХ ст. зарахування до українського національного табору російських меншовиків («Спілка») і навіть монархістів-чорносотенців.

По-третє, потребує свіжої оптики й інший а́ктор — власне суспільство. Наприклад, чи може вважатися суспільна підтримка (зрозуміло, в обмежених масштабах) якоїсь української партії того часу достатнім свідченням національної ідентичності, чи варто говорити радше про ситуативну партійну атрактивність, дієвість ідеологічної подібності до загальноросійських політичних сил та перевагу мовної й територіальної близькості (особливо якщо згадати непоодинокі «кочування» партійців і симпатиків між українськими й неукраїнськими партіями)? Крім того, під цим кутом зору виглядає не зовсім коректним, наприклад, поширене твердження про непопулярність національної ідеології серед українського населення Наддніпрянщини. Воно загалом відображає реалії того часу, проте залишає поза полем зору одну з важливих причин цього явища, а саме вкрай недостатню поінформованість населення. Інакше кажучи, про (не)популярність націоналізму можна було би сміливо говорити, якби відповідна ідеологічна система набула поширення й суспільство отримало можливість на неї реагувати. Фактично цього не було: пропонувані ідеї стосувались передусім соціального й політичного визволення; національні вимоги були маргіналізовані і здебільшого помірковані, нерідко слугували лише засобом для вирізнення й популяризації українських осередків; нечисленні організації з яскраво вираженим національним спрямуванням не мали належної комунікації з населенням навіть за скромними вимірами українського руху імперської доби.

Список джерел та літератури / References

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 969. (In Ukrainian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 969.

Hermajze, O. *Narysy z istorii revoliutsijnoho rukhu na Ukraini. T. 1: Revoliutsijna Ukrains'ka partiia (RUP)*. B. m., 1926. (In Ukrainian)

Гермайзе, О. *Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1: Революційна Українська партія (РУП)*. Б. м., 1926.

Istoriia ukrains'kykh politychnykh partij. Kinets' XIX st. — 1917 r. Khrestomatiia-posibnyk. Ch. 1. Kyiv, 2003. (In Ukrainian)

Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. — 1917 р. Хрестоматія-посібник. Ч. 1. Київ, 2003.

Kalyta, L. V. Pytannia derzhavnoho ustroiu v lystivkakh ukrains'kykh politychnykh partij (1900–1904 rr.). U zb.: *Ukrains'ka derzhavnist': istoriia i suchasnist'*. Materialy nauk. konf. Kyiv, 1993, s. 164–166. (In Ukrainian)

Калита, Л. В. Питання державного устрою в листівках українських політичних партій (1900–1904 рр.). У зб.: *Українська державність: історія і сучасність*. Матеріали наук. конф. Київ, 1993, с. 164–166.

Kalyta, L. V. *Lystivky hromads'ko-politychnykh orhanizatsij iak dzhereło vuvchennia suspil'noho zhyttia v Ukraini: Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv, 1994. (In Ukrainian)

Калита, Л. В. *Листівки громадсько-політичних організацій як джерело вивчення суспільного життя в Україні: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Київ, 1994.

Kas'ianov, H. *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv, 1999. (In Ukrainian)

Касьянов, Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999.

Kollard, Yu. *Sphady iunats'kykh dniv. 1897–1906. Ukrains'ka students'ka hromada v Kharkovi i Revoliutsijna Ukrains'ka partiia (RUP)*. Toronto, 1972. (In Ukrainian)

Коллард, Ю. *Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП)*. Торонто, 1972.

Kovalenko, O. Na mezhi dvokh vikiv (Sphady pro Ukrains'ku Students'ku Hromadu v Kharkovi). *Vyzvol'nyj shliakh [Liberation path]*, no. 2, 1993, s. 235–243. (In Ukrainian)

Коваленко, О. На межі двох віків (Спогади про Українську Студентську Громаду в Харкові). *Визвольний шлях*, № 2, 1993, с. 235–243.

Lystivky ukrains'kykh politychnykh partij ta orhanizatsij mizh dvoma revoliutsiinyj (cherven' 1907 – poch. 1917 rr.): zb. dokumentiv ta materialiv. Uporiad. B. I. Korol'ov, I. S. Mykhal's'kyj. Luhans'k, 1999. (In Ukrainian)

Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 — поч. 1917 рр.): зб. документів та матеріалів. Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. Луганськ, 1999.

Mykhal's'kyj, I. S. *Dzherela z istorii ukrains'kykh politychnykh partij kintsia XIX — pochatku XX st.* Luhans'k, 2003. (In Ukrainian)

Михальський, І. С. *Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX — початку XX ст.* Луганськ, 2003.

Naumov, S. O. Hlukhivs'ka orhanizatsiia RUP-USDRP ta ii literatura. *Siverians'kyj litopys [Siverian chronicle]*, no. 2–3, 2005, s. 3–15. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Глухівська організація РУП-УСДРП та її література. *Сіверянський літопис*, № 2–3, 2005, с. 3–15.

Naumov, S. O. Nelehal'ni ukrains'ki vydannia pochatku XX st. na Livoberezhzhi (za zhandarms'kym dokumentom 1903 roku). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, vup. 31, 1999, s. 145–156. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Нелегальні українські видання початку XX ст. на Лівобережжі (за жандармським документом 1903 року). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 31, 1999, с. 145–156.

Naumov, S. O. *Ukrains'kyj politychnyj rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. — liutyj 1917 r.)*. Kharkiv, 2006. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.)*. Харків, 2006.

Naumov, S. O. «Zamakh» na pam'iatnyk O. S. Pushkinu v Kharkovi. *Skhid – Zakhid [East – West]*, vup. 1, 1998, s. 118–126. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. «Замах» на пам'ятник О. С. Пушкіну в Харкові. *Схід – Захід*, вип. 1, 1998, с. 118–126.

Natsionalizm. Antolohiia / Upor. O. Protsenko, V. Lisovyj. Kyiv, 2000. (In Ukrainian)

Националізм. Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2000.

Pastushenko, N. Nevychepne dzherelo pedahohichnoi mudrosti. *Pedahohichna dumka [Pedagogical thought]*, no. 1, 2011, s. 5–23. (In Ukrainian)

Пастушенко, Н. Невичерпне джерело педагогічної мудрості. *Педагогічна думка*, № 1, 2011, с. 5–23.

Porsh, M. Na spil'nomu shliakhu. U zb.: *Symon Petliura v molodosti*. L'viv, 1936, s. 31–61. (In Ukrainian)

Порш, М. На спільному шляху. У зб.: *Симон Петлюра в молодості*. Львів, 1936, с. 31–61.

Rybalka [Yurkevych], L. Nastia Hrinchenko (Spomyuny). *Meta*, ch. 17–18, 1908, s. 2–5. (In Ukrainian)

Рибалка [Юркевич], Л. Настя Грінченко (Спомини). *Мета*, ч. 17–18, 1908, с. 2–5.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 3807. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3807.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy), f. 274, 320, 336, 1439. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 274, 320, 336, 1439.

Tysiacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politychnoi dumky. U 9-ty t. T. 6. Kyiv, 2001. (In Ukrainian)

Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. 6. Київ, 2001.

Ukrains'ka partiia samostijnykiv-sotsialistiv (U.N.P.). Viden'; Kyiv, 1920. (In Ukrainian)

Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). Відень; Київ, 1920.

Ukrainskij vopros: izdaniye zhurnala «Ukrainskaja zhyzn'». Sankt-Peterburg, 1914. (In Russian)

Украинский вопрос: издание журнала «Украинская жизнь». Санкт-Петербург, 1914.

Serhii Naumov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

‘NATION, LANGUAGE, BLOOD’: (UN)POPULAR THEMES IN THE UKRAINIAN PROPAGANDA OF THE IMPERIAL ERA

The article considers the extent of the presence of national/nationalist ideology in the ideological content of Ukrainian propaganda literature in the Russian Empire. The study is based on the most widespread and dynamic type of such literature — leaflets, which in the late 19th and early 20th centuries represented for political parties and organizations one of the principal means of communication with the masses. Methodologically, the work positions itself in the field of nationalism studies and employs elements of discourse analysis and content analysis. The categories of ‘nation’, ‘language’, and ‘blood’ are chosen as keywords, and their use together as a ‘triad’ is considered a marker of national radicalism. The problem has not been studied in much depth, and its source base and archaeographical aspects remain poorly known (it may be noted that the corpus of leaflets analyzed by the author is many times larger than previously utilized by scholars). It is found that, among political organizations, only the Ukrainian People’s Party consistently made use of the ‘triad’, which confirms the appropriateness of employing this combination of keywords to mark national-radical ideology. Elements of the ‘triad’ rarely occur in the publications of other Ukrainian political bodies, and in the case of the most numerous and popular of them, the Revolutionary Ukrainian Party (RUP-USDLP), they appear only in the early days of its existence and then later as a result of the initiative of some local branches at the height of the revolution of 1905–1907. The author thus concludes that during this period the dissemination of the ideology of Ukrainian nationalism was not carried out purposefully, systematically, or on any appreciable scale. Attempts in this direction were consistently made only by the radical right-wing fringe of the national movement, but its activities were limited and had little noticeable impact on society. This was one of the main reasons for the weakness of national identity among the Ukrainian population of the Dnieper basin during the imperial era.

Keywords: nationalism, nation, language, blood, Ukrainian parties and organizations, Russian Empire, late 19th to early 20th centuries.

Текст надійшов до редакції 20.03.2024.

The text was received by the editors 20.03.2024.

Текст затверджено до друку 25.05.2024.

The text is recommended for printing 25.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-05>
УДК 394.46(091)(477.63-25)«189/191»

Сергій Сільванович

магістрант історії

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Просп. Гагаріна, 72, 49010, Дніпро, Україна

Email: detegulaga23@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5906-6333>

МІСЬКА ЮВІЛЕЙНА КУЛЬТУРА КАТЕРИНОСЛАВА КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ*

Стаття присвячена вивченню ювілейної культури Катеринослава наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Ювілейну культуру в цьому дослідженні визначаємо як сукупність форм і норм святкування ювілею, якими послуговується суспільство для вироблення символічного впорядкованого образу минулого в рамках певного ідеологічного дискурсу. Головними критеріями для відбору

Як цитувати: Сільванович, С. Міська ювілейна культура Катеринослава кінця ХІХ — початку ХХ століть. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 108–132. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-05>

How to cite: Silvanovych, S. Urban Anniversary Culture in Katerynoslav, Late 19th and Early 20th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 108–132. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-05> (In Ukrainian)

© Сільванович С., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Стаття підготовлена в рамках участі автора в освітній ініціативі Invisible University for Ukraine (2023), ініційованій та підтримуваній Центральноєвропейським університетом (Відень, Австрія). Автор висловлює подяку координаторам курсу «Публічна історія» Богдану Шумиловичу та Вікторії Середі, студентським менторам Ользі Стасюк, Роману Тимошевському і Анастасії Фельчер за цінні поради в процесі написання тексту та Німецькій службі академічних обмінів (DAAD) за фінансову підтримку дослідження.

аналізованих ювілеїв є їхня публічність та звернення до колективної пам'яті міської групи. Увагу зосереджено на муніципальному (100-ліття Катеринослава), персональному (100-ліття з дня смерті О. Пушкіна, 100-ліття з дня смерті Т. Шевченка) та історичному (100-річчя «Вітчизняної війни 1812 р.» та 300-ліття Дому Романових) ювілеях. Структура роботи передбачає розгляд ювілею на перехресті міської дозвілєвої (ювілей як свято) та історичної культури (ювілей як комеморація). Фокус дослідження складається з виявлення: публічних акторів, які стояли за його організацією; реакції та складу аудиторії; типового та відмінного в програмі святкування. Мета дослідження: на основі аналізу обраних моделей публічного ювілею простежити зміну функцій, які він виконував у міському середовищі Катеринослава. У ході дослідження показано, що незалежно від типу публічний ювілей був потужним чинником горизонтальної (комітети, товариства) та вертикальної (глядачі, учасники) групової взаємодії в місті з динамічною етноконфесійною структурою населення. Водночас ювілей ставав каталізатором для реалізації потреб та цінностей суспільства, що його організовує. У міському середовищі Катеринослава кінця XIX ст. сценарій ювілею в уявленнях організаторів разом із комеморативною передбачав функцію культурної та моральної просвіти. Саме тому урочистості супроводжувалися відкриттям бібліотек, шкіл, літературних товариств та будинків для бідних. Натомість на початку XX ст. ювілей перетворювався на інструмент культурного націоналізму, що мав стимулювати почуття патріотизму та лояльності до національних цінностей. Універсальним для ювілейної культури протягом досліджуваного періоду було прагнення до розширення простору святкування, незалежно від соціорелігійних кордонів. Наслідком цього прагнення став, зокрема, підвищений попит на популярне історичне знання в містян та освіченої публіки.

Ключові слова: історія України, кінець XIX — початок XX ст., Катеринослав, публічна сфера, міська історія, історична культура, ювілей.

Вступ

В українській історіографії міська історія переживає істотні зміни підходів та методів щодо об'єкта дослідження. Якщо в радянській історіографії модерне місто розглядали переважно крізь призму соціально-економічної історії (Shandra 2019; Chornuj 2021), то сучасні міські студії тісно пов'язані з «культурним поворотом» в гуманітарних дисциплінах. Відповідно до антропологічного розуміння культури місто можна вивчати як певну соціокультурну одиницю, генератор та носій культурної традиції, що має свою логіку розвитку,

яка не завжди може збігатися з загальноісторичними процесами (Mazanyk 2013, 223–327).

У контексті міської культурної історії можливе переосмислення таких категорій, як простір, образ, символ. Разом з «культурним» вартій уваги і «просторовий поворот», у рамках якого деконструється поняття «простір», внаслідок чого простір сприймається не як даність, а як продукт соціального конструювання, що може впливати на (ре) продукцію групових практик (Lurienko 2020, 98).

Частиною культурної історії міст, на яку відносно нещодавно звернули увагу дослідники, є міські ювілеї, себто практики масових публічних святкувань з нагоди річниць суспільно значущої події або явища. В історіографії, присвяченій європейській ювілейній культурі, XIX ст. позначене як «сторіччя річниць» (Otte 2018, 3–2; Dabrowski 2004, 2–5), а процес тотальної інструменталізації ювілеїв владою — «ювілеєманією» (Сimbaev 2005, 98–99). Однак, попри намагання підкреслити в такий спосіб значущість останніх у суспільстві, теоретичні дискусії щодо природи та моделей організації публічних ювілеїв себе не вичерпали (Münch 2005).

Почасти це пов'язано зі складною еволюцією ювілею як визначеної проміжком часу практики святкування¹. За твердженням В. Мюллера, загальна одиниця виміру ювілеїв була визначена в період раннього Нового часу католицькою церквою, яка сформувала уявлення про ювілейний цикл, що має ділитись на число 25. В ранньомодерну епоху подібний ритм святкування річниць був перейнятий іншими церковними (протестантизм) та секулярними інституціями (університети, міста), однак сама модель святкування була істотно змінена. Інсценована у практиці ювілею історична пам'ять відтоді мала забезпечувати упевненість спільнот у своєму існуванні,

¹ Саме слово «ювілей» походить від давньоєврейського «йовель», тобто «ріг барана». Сурмити в ріг означало початок святкування дня прощення кожні 50 років. Пізніше святкове значення «jubilee» стало синонімічним до «jubilation» (радість, свято). В XIV ст. практика ювілею стала частиною культури паломництва до священних місць у католицькій церкві кожні 100, а з 1470 р. — кожні 25 років (Ricciardelli 2000, 4–5).

актуалізувати значення та стверджувати ідею їхнього майбутнього (Kollmann 2014).

У XIX ст. ювілейна практика вкотре зазнала змін. «Довге дев'ятнадцяте століття» стало «століттям комеморації», в якому провідну роль відводили винайденню національних ритуалів і традицій. У структурі національного дискурсу ювілей ставали одним з механізмів творення уявлюваних національних спільнот. У ході річниць відбувалась (ре)інтерпретація історичної інформації для широкої аудиторії та формувалась спільна для різних соціальних груп історична пам'ять. У широкому розумінні ювілей став інтегративною практикою в системі різних ідеологій, оскільки останні в світлі все більшої секулярності потребували історичної легітимації та фізичного контакту з публікою (Otte 2018, 2–3). Завданням кожної річниці стає включення якомога більшої кількості учасників та глядачів. Як зазначає П. Дабровскі, відбувається трансформація від віддалених і недоступних подій до публічно визнаних ознак імперії (Dabrowski 2004, 4).

Водночас не варто переоцінювати роль націоналізму та ширше — політичної кон'юнктури — як домінуючих в утвердженні європейської ювілейної культури. М. Довік, деконструюючи річниці визначних європейських письменників, показав, що ювілей як форма культового шанування має релігійні та інтернаціональні витоки (Dović 2015). На прикладі шанування італійця Ф. Петрарки, Г. Гендрікс своєю чергою зазначив можливість співіснування одразу кількох вимірів: національного і глобального (Hendrix 2014).

Слід відзначити, що в українській історіографії проблема ювілею в контексті міської дозвілєвої культури залишається без належної уваги дослідників². У центрі уваги істориків знаходяться переважно ідеологічні аспекти муніципальних ювілеїв, а саме їх роль в утвердженні домінуючих версій минулого (Isaievych 2007; Khrystan 2016). Поодиноким прикладом застосування концепції ювілею як свята

² Варто додати, що теоретико-методологічна невизначеність та партикулярність загалом характерні для досліджень ювілею як соціокультурного феномена в сучасній українській історіографії (Silvanovych 2023a).

в міському просторі є лише стаття Д. Чорного, в якій автор розглядає комплекс урочистостей з нагоди сторіччя війни 1812 р. в містах Лівобережжя (Chornuj 2013).

Метою цього дослідження є вивчення ювілейної культури одного з найбільших міст Півдня України — Катеринослава, який у другій половині XIX — на початку XX ст. перебував у фазі швидкої соціально-економічної модернізації та пошуках власного культурного обличчя (Portnova 2008, 66–67; Silvanovych 2021, 326–327). Під ювілейною культурою розуміємо сукупність форм і норм святкування ювілею, якими послуговується суспільство для вироблення символічного впорядкованого образу минулого в рамках певного ідеологічного дискурсу.

Враховуючи різноманіття типологій ювілеїв у сучасній історіографії (Evtushenko 2012), у цій роботі головними критеріями для відбору є їхня публічність та звернення до колективної пам'яті групи. Увагу зосереджено на муніципальному (100-ліття Катеринослава), персональному (100-ліття з дня народження О. Пушкіна, 100-ліття з дня народження Т. Шевченка) та історичному (100-річчя «Вітчизняної війни 1812 р.» та 300-ліття Дому Романових) ювілеях.

Ключовим для дослідження є погляд на ювілей як на феномен, що перебуває на перехресті міської дозвіллевої (ювілей як свято)³ та історичної культури (ювілей як комеморація). Алгоритм дослідження складається з виявлення: публічних акторів, які стояли за його організацією; реакції та складу аудиторії; типового та відмінного в програмі святкування. Мета дослідження — простежити зміну функцій, які виконував ювілей у міському середовищі Катеринослава.

Муніципальний ювілей

Одним з перших масових публічних ювілеїв у Катеринославі стало його сторіччя від заснування, яке святкували впродовж 8–10 травня

³ Важливо, що сама концепція свята внаслідок формування модерного типу суспільства переживає в XIX ст. значні зміни. Дозвіллева культурна поступово секуляризується, і на передній план висувається розважальна функція свята (Vereitenova 2015).

1887 р. Варто зазначити, що практику святкування муніципального ювілею в Російській імперії на кінець 80-х рр. XIX ст. не можна назвати типовою для провінційного міста, це радше була прерогатива столичних центрів. Перше століття Санкт-Петербурга в 1803 р., за визначенням К. Цимбаєва, розпочало традицію святкування історичного ювілею в імперії як такого (Сimbaev 2012, 475–477). У 1847 р. відсвяткувала 700-річчя друга столиця імперії — Москва.

У наявних роботах, присвячених міському ювілею 1887 р., відзначено дві характерні особливості, які супроводжували святкування: попит на популярне історичне знання (Leonova 2011) та ідеологічну заангажованість святкування (Kocherhin 2009). Обидва спостереження цілком слушні, але потребують контекстуалізації.

Для муніципального ювілею, на відміну від персонального, точка початку ще має бути винайдена. Рання історія Катеринослава залишається полем для дискусій місцевих істориків. Залежно від власних поглядів на те, що можна вважати початком (фізичне чи метафізичне місто) та прийняті критерії тяглості між різними типами поселення, дослідники висувують різні моделі урбаногенезу (Chernov 2010). Сьогодні офіційною є дата 1776 р., яка набула легітимності в ході святкування 200-ліття міста у 1976 р.⁴ Однак перше століття місто святкувало 9 травня 1887 р., відсилаючи до закладення першої цеглини Преображенського собору Катериною II. Традиція сприймати цю дату як початкову в історії міста виникла задовго до ювілею і була наявна в публічному (Silvanovych 2021, 326–327) та історіографічному просторах (Zhurba 2019).

Секретар міської думи М. Владіміров у своїй історії міста стверджував, що програма ювілею розроблялась міською канцелярією ще 1885 р. Восени співробітники канцелярії закінчили ревізію міського архіву і з цієї нагоди рекомендували думі відсвяткувати 100-ліття міського самоуправління. Пропозиція архівістів спочатку була відхилена. Однак наприкінці року відбулись перевибори, і новий

⁴ Про ідеологічні мотиви пролонгування історії міста (Portnov, Portnova 2014).

склад думи у травні 1886 р. програму схвалив (Vladimirov 1887, 1). Відповідальним за організацію ювілейного комітету та проведення святкувань було обрано нового міського голову, дворянина Івана Яковлева.

Своєрідним продуктом взаємодії влади та містян виглядала унікальна практика видання газети «Екатеринославский юбилейный листок» [далі — Листок] у період з 1 квітня по 1 червня 1887 р. Головним редактором газети був уже згадуваний І. Яковлев, а основними дописувачами — члени міської управи та місцева інтелігенція (Leonova 2011, 197–198).

З першого номера газета планувалась як майданчик, що мав би: «Додати хоча б крихту до усвідомлення спільності потреб міського життя для всього населення Катеринослава, дати кожному мешканцю можливість відчутти себе хоч на один день в сто років складовою одиницею п'ятдесятитисячного тіла...»⁵ (Ekaterinoslav, 9-go aprelya, 2). Можна вважати, що Листок став спробою публічного перегляду минулого, помилки якого мали б послужити застереженням та вказівкою на майбутнє.

Саме на сторінках газети була опублікована детальна програма святкування, надавались практичні поради мешканцям, де та за яку ціну можна придбати святковий інвентар. Крім того, газета стала місцем діалогу між організаторами та аудиторією. Наприклад, у регулярній рубриці «Питання» редакційна колегія напряму питала читачів про історію окремих закладів, місць та людей.

Сценарій святкування сторіччя особливо не відрізнявся від канону, якій склався в Російській імперії на кінець XIX ст. Він включав церковну літургію в усіх храмах міста з 8 по 10 травня, хресну ходу, урочисте засідання органів міського самоврядування, «гуляння для народу», вечірній феєрверк, ілюмінацію будинків та платні вуличні спектаклі (Programma prazdnovaniya, 102). Проте, на відміну від інших типів ювілею, фестивална компонента тут була якщо не домінантною, то пропорційною комеморативній. Окремо

⁵ Тут і далі, якщо не вказано інше, переклади з російської належать авторіві статті.

розроблена розважальна програма включала різноманітні вуличні ігри та конкурси: «... лазіння по жердині 5 саж. заввишки, бігання дітей, підлітків та дорослих обох статей, носіння яєць на лопатці, піднімання важкостей до 25 пудів, кидання півпудової гирі на дистанцію, ламання підков, мотузки з яблуками (для дітей)» (Хроніка, по. 13).

Попри відсутність у сценарії характерного для європейських міських ювілеїв історичного видовища, за визначенням Ульріха Россо (Kollmann 2014, 23), функцію зв'язку з минулим виконував символічний міський простір. Ювілей відбувався в оточенні монументів золотої епохи Катерининського періоду — релікти ідеального, «запланованого» міста. Простір охоплював трикутник архітектурних «місць пам'яті», таких як Преображенський собор, палац князя Потьомкіна та пам'ятник Катерині II, яка вважалась «винуватицею урочистостей» (Novickij 1887, 217). Пам'ятник Катерині виконував функцію її ритуальної присутності й водночас був носієм культурної пам'яті про «славний період» міста, темпоральним комунікатором між уявним минулим та перспективним майбутнім.

Використання наявного простору відбувалось не тільки задля ювілейного дійства, але й для продукування нових символічних форм та місць. Можна припустити, що ювілей був артикульованою формою культурного міфу про цивілізаторську роль Катерини II в краї, плодом якої став Катеринослав. Рецепція просвітницької доктрини кінця XVIII ст. знайшла своє втілення в головній ініціативі святкувань — заснуванні міської публічної бібліотеки. Усі кошти від продажу «Листка» мали бути спрямовані на цю ініціативу.

Як і сам ювілей, ідея бібліотеки була мультисимволічною⁶. В рамках класичної просвітницької парадигми «бібліотека буде незламним вузлом розумово-моральних інтересів всього населення» (Ekaterinoslav, 9-go may, 131). Вона також задумувалась як історична ремінісценція до нереалізованої ідеї побудувати в місті університет

⁶ Окрім святкування сторіччя міста, на травень 1887 р. припало 50-ліття смерті О. Пушкіна, який був героєм ранньої історії Катеринослава, а одноденний перепис населення (який так і не відбувся) мав бути присвячений 102-річчю Жалуваної грамоти містам.

наприкінці XVIII ст. Враховуючи бажання учасників вловити та зафіксувати дух попередньої епохи, бібліотеку слідом за А. Ассман можна розглядати і як архів, і як інститут накопичування знання та контролю пам'яті (Assmann 2012, 360).

Водночас з нагоди ювілею в місті починають будувати благодійну їдальню для бідних та урочисто вводять в експлуатацію Брянський завод — одне з перших великих металургійних підприємств міста (Hajduk 2022). Це не означає, що завод не побудували б за інших обставин, проте його відкриття не суперечило загальній логіці святкування, наротив якої спирався на відновлення втраченого потенціалу, що закладався для міста від самого початку.

Отже, муніципальний ювілей став першим масштабним публічним святкуванням 50-тисячного міста і своєрідною спробою фіксації міської історичної пам'яті. Попри деякі нарікання з боку редакції «Листка» щодо пасивності частини місцевого дворянства та інтелігенції, участь у святкуванні взяли десятки тисяч містян та селян. На думку організаторів, ювілей став свіжим ковтком повітря в повсякденному житті містян і відкривав нові горизонти для публічних ініціатив на найближчі 5–10 років (Хроніка, no. 15, 238).

Персональний ювілей

Нового звучання в європейській культурі XIX ст. набувають персональні ювілеї. У період бурхливого творення національних ідентичностей біографії письменників стають зручним інструментом для емоційно підкріпленої мобілізації аудиторії (Dović 2015, 27). Організовані з нагоди круглої дати урочистості часто ставали святами-маніфестаціями під національними лозунгами. У кейсі Катеринослава репрезентативними можна вважати моделі посмертних ювілеїв, присвячених пам'яті О. Пушкіна (1899) й Т. Шевченка (1914).

Модель святкування 100-ліття від дня народження російського письменника Олександра Пушкіна за спостереженням К. Цимбаєва започаткувала серію державних ювілеїв у Російській імперії (Сімбаєв 2005, 99). Головним ініціатором їх проведення виступали органи центральної влади. В Катеринославі головним організатором

програми став директор народних училищ К. Колабановський (Ekaterinoslavskaya zhizn', no. 2, 52). У лютому про участь в організації святкування також заявила Катеринославська комісія з народних читань (Ekaterinoslavskaya zhizn', no. 7, 201–202).

Церемоніальна програма 26 травня складалась з церковної служби, урочистої промови вчителя історії А. Бублєєва в Дворянському домі та літературно-вокального виступу для учнів. Основною формою розважальних практик для публіки були традиційні спектаклі, співи за участі оркестру в міському саду та вечірні народні гуляння з показом туманних картинок (Ekaterinoslavskaya zhizn', no. 20, 626). Проте схоже, що основною цільовою аудиторією святкувань були учні початкових та середніх навчальних закладів.

Використання адміністративного ресурсу у вигляді співробітників шкіл перетворювало ювілей на спосіб патріотичного виховання. Учні залучали до участі в святкових парадах, церковних процесіях, їм безкоштовно роздавали куплені за міський кошт біографії та твори поета⁷, які могли розіграватись ними ж на літературних ранках. Подібні практики стали використовувати регулярно з нагоди ювілеїв пам'яті М. Гоголя (1902 і 1909), В. Жуковського (1902), О. Кольцова (1909), про що свідчать історичні нариси самих навчальних закладів (Rozhdestvenskij 1911, 54–58; Lokot' 1908, 285–288).

Оскільки роль головних організаторів ювілею виконували вчителі та місцева інтелігенція, вшанування пам'яті Пушкіна перетворилось на «свято російської просвіти». Місцева рецепція образу Пушкіна відбувалась через дискурс народництва, з його посиленою увагою до просвіти та виховання соціальних низів. У ювілейній статті «Народно-гуманні начала поезії Пушкіна» місцевий журналіст М. Биков проводить цікаве ранжування поетів на національних і народних. До національних він зараховує Пушкіна на підставі потужного етичного значення його поезії, яка виховує мораль

⁷ Варто зауважити, що 100-річний ювілей Пушкіна став нагодою для масового розповсюдження «офіційних» біографій поета, наклад яких обчислювався мільйонами примірників (Feltcher 2012).

та почуття гуманізму незалежно від станової належності аудиторії. На думку Бикова: «Не націоналістичні мотиви зробили його національним поетом, а його гуманізм» (Вуков 1899).

Подібно до ювілею 1887 р., сторіччя Пушкіна стало приводом для зведення ще однієї публічної бібліотеки і третього міського училища на честь поета. Більш елітарна ініціатива полягала у створенні «Пушкінського товариства поціновувачів витончених мистецтв, наук та літератури». За проектом було заплановано, що суспільство мало згуртувати нечисленні літературні сили в місті та відвернути увагу «освіченої публіки» від азартних ігор, театру та музики (Ekaterinoslavskaya zhizn'. Pushkinskij prazdnik, 653–654). Однак, попри всю пафосність маніфестованих цілей та задач товариства, відомості про його подальше функціонування губляться майже одразу після ювілейних подій.

У перспективі ювілей започаткував практику майже щорічного шанування пам'яті поета у форматі пушкінських вечорів. Від 1901 р. їх організацією опікується новостворене Катеринославське наукове товариство, яке стало потужним актором комеморації серед освічених містян. Того ж року було зведено стаціонарний пам'ятник Пушкіну, гроші на який почали збирати ще під час ювілейних святкувань 1899 р.⁸.

На відміну від століття Пушкіна, століття з дня народження Т. Шевченка було ініційоване «знизу». Головним ініціатором святкування виступила Рада Катеринославської «Просвіти» наприкінці 1913 р., яка отримала дозвіл від губернатора на формування Шевченківського ювілейного комітету. Дозвіл на участь отримали всі зацікавлені, тому комітет розіслав декілька сотень запрошень приватним особам та інституціям (Novickij 1914).

Важливо зазначити, що напередодні роковин 1914 р. питання шанування пам'яті Шевченка отримало різке політичне звучання. Міністр внутрішніх справ М. Маклаков видав циркуляр, за яким будь-які святкування з нагоди річниці було заборонено. І хоча документ

⁸ Під час ювілейних святкувань використовували два мобільні бюсти поета.

не мав жодних правових підстав, у більшості міст імперії святкові заходи скасували. Проте в Катеринославі, попри неоднозначне ставлення ідеологічних груп різного спектру (українофілів, лібералів, монархістів) до поета (Silvanovych 2023b, 85–88), свято не тільки відбулось, а й отримало фінансову підтримку від міської думи. Відповідне звернення до органів влади підписали 747 мешканців, у ньому підкреслено культурний обов'язок міста перед геніальним українським поетом (*Zvidomlennia pro diial'nist'*, 4).

Головними завданнями ювілейного комітету були вироблення програми святкувань та координація всіх зацікавлених сторін. У підсумку передбачалось провести 25 лютого урочисте засідання в залі престижного Англійського клубу та одправити панахиду по Шевченку ввечері 26 лютого. Офіційна частина вечора складалась з урочистих промов учасників Ювілейного комітету та публічного зачитування вітальних телеграм. Концертна частина передбачала декламації творів Шевченка, хорові співи та безкоштовне поширення його популярних біографій (*Zvidomlennia pro diial'nist'*, 4). За усталеним ритуалом на сцені стояв обкладений квітами бюст поета, який імітував символічну присутність ювілянта.

Модель століття Шевченка була характерна для ювілеїв українських культурних діячів початку ХХ ст. і демонструвала перевагу комеморативної компоненти над святковою. Про це свідчить відсутність у публічній частині типових розважальних елементів (танців, ігор та алкогольних напоїв), оскільки частина відвідувачів сприймала це як неповагу до пам'яті про ювіляра (Doroshenko 2007, 57). Замість звичайних розваг влаштовувались традиційні Шевченкові вечори від «Просвіти» та Наукового товариства. Таке культурне розуміння святкування як шанування стало продуктом національного дискурсу, в рамках якого Шевченку відводилась роль пророка та «батька української нації».

Як і у випадку пушкінських святкувань, ювілей 1914 р. планували як привід для «просвітництва» народу. Серед списку розроблених ініціатив, які Комітет подав до міської думи, були вже знайомі форми. Наприклад, прохання відкрити народну бібліотеку з українськими

книжками, дозволити збирання коштів на пам'ятник Шевченку, поширити його портрети та примірники «Кобзаря» в міських закладах освіти (*Zvidomlennia pro diial'nist'*, 6). Усі вони не були реалізовані.

Історичний ювілей

Святкування визначних історичних річниць протягом 1909–1913 рр. у Російській імперії набуло безпрецедентного масштабу. Звертаючись до знакових мілітарних та династичних подій, влада усіма доступними засобами використовувала функцію темпоральної інтеграції ювілею (*Dabrowski* 2004, 214). Остання передбачала вироблення дискурсу зв'язку часів та конструювання образу минулого, що відповідало сучасній ідеологічній адженді. Як відзначив Р. Вортман, цей порядок денний був пов'язаний з глобальним процесом переоцінки національного минулого та його витоків. Епоха царювання Петра I, яку до цього вважали ключовою в історії становлення Російської держави, виявилась поза ідеєю «народної держави». Новий її праобраз був знайдений у подіях російської історії початку XVII ст. (*Uortman* 2014, 591).

Пошуки витоків національної самосвідомості знаходили місце в резервуарах пам'яті про визначні історичні події. У передмові до спогадів учасника «Вітчизняної війни 1812 р.» Катеринославський маршалок князь М. Урусов проявом цієї свідомості називає консолідацію всіх станів довкола царя перед обличчям ворога (*Krupyanskij* 1912, III). Вектор героїчних подій минулого був спрямований у майбутнє. У зв'язку з цим в публічній площині активно обговорювалась формула «відродження» втраченої величі після програшу в російсько-японській війні (*Savenko* 1912).

К. Цимбаєв та низка інших дослідників називають такі історичні ювілеї «імперськими» на тій підставі, що головним їх ініціатором виступала центральна влада. Їхня особливість полягала в організованій програмі святкування не тільки в межах пам'ятних місць та столиці, але й в усіх великих містах імперії. Не став винятком і Катеринослав, де за схожим сценарієм з різницею в рік відбулись святкування сторіччя «Вітчизняної війни 1812 р.» (1912 р.) та трьохсотліття Дому Романових (1913 р.).

На основі наявних джерел складно встановити точний склад ювілейних комісій. За аналогією з Харківським кейсом можна припустити, що в обох випадках її головою був губернатор, а більшість членів становили співробітники державних та муніципальних закладів. Не виключалась можливість співробітництва з зацікавленими в участі громадськими організаціями та приватними особами (Chornuj 2013). Проте важливо, що вироблена комісією програма не поширювалась в обов'язковому порядку на всі суб'єкти міста. Наприклад, такі великі промислові структури, як заводи та залізниця, мали організаційну автономію. Показовим прикладом партикулярної ініціативи стала ідея керівництва Брянського заводу за власний кошт звести помпезну церкву з нагоди 300-ліття Дому Романових (Kul'bach 2021).

Враховуючи типовість сценаріїв офіційної частини святкування цих двох ювілеїв, основний фокус уваги в дослідженні зосереджено на річниці Бородинської битви 25–27 червня, яка детальніше зафіксована на сторінках преси. Перший день програми передбачав церковну службу в храмах міста та вечірню ілюмінацію будинків. Основні церемоніальні та святкові заходи припадали на другий день, частина з яких дублювалась в останній день свята (Stoletie Otechestvennoj vojny).

Урочистості 26 червня починались з церковної служби та хорових співів у Кафедральному соборі, біля якого заздалегідь було встановлено тимчасовий бюст Олександра I та портрет Миколи II. Окрім вищого адміністративного керівництва, у церемоніальній частині взяли участь військові та учні. Після молитов війська пройшлись маршем довкола бюста, за ними слідували учні з квітами. Паралельно в міських училищах та публічних приміщеннях відбувались читання популярних історичних лекцій для народу з безкоштовним роздаванням брошур (Yubilejnye torzhestva).

З погляду дозвіллевої культури ювілей акумулював широкий спектр розважальних послуг. Як і раніше, найбільш уживаними були такі розважальні акції, як ілюмінація, феєрверк, ходи з прапорами, вуличні спектаклі з використанням оркестру. Значним попитом у ході святкування користувались вуличні кінематографи, які показували

фільми на історичну тематику⁹. За спостереженням Д. Чорного на прикладі Харкова, на момент ювілею спеціально змінювали структуру кінопоказу, зокрема вирізали комедійні вставки, а попит аудиторії дозволяв власникам протягом тижнів не змінювати репертуар, попри підвищені ціни на квитки (Chornuj 2013, 50).

Разом з використанням кінематографу як нової медії відбувалось збільшення обсягу друкованих матеріалів на історичну тематику. Наприклад, керівництво лише Брянського заводу з нагоди трьохсотлітнього ювілею придбало для робочих та учнів близько 8 000 тис. брошур «Трехсотлетие дома Романових. 1613–1913» (Prazdnovanie 300-letiya). Її автор, відставний підполковник О. Авчинников, за останні кілька років опублікував серію подібних брошур під збірною назвою «Ювілейне народне видання», зокрема з нагоди «Вітчизняної війни 1812 р.». Кейс Авчинникова демонструє зворотній бік масовізації історичного знання, дієвими акторами все частіше стають аматори, а не професійні історики.

Перетворення ювілею на «офіційне» свято мало і суто популістичний вимір. У ході ювілею 1912 р. в Катеринославі, як і раніше, активно працювали міські благодійні товариства, які сумарно роздали близько 1 800 обідів для бідняків (Stoletie Otechestvennoj vojny). Однак у справі благодійності тепер включались органи місцевої влади, які в такий спосіб значно розширювали коло пасивних співучасників. З нагоди ювілеїв міська дума мала додатково асигнувати по 10 копійок на людину для покращення харчування у в'язницях, дитячих будинках, притулках та психлікарнях (K yubilejnym torzhestvam, 3). Учням середньої та молодшої школи, окрім безкоштовних квитків на спектаклі та концерти, також придбали пакети з солодощами (K yubileyu Doma Romanovux, 4). І врешті-решт, ювілейні дні для багатьох адміністративних закладів були просто оголошені вихідними або скороченими.

Висновки

Отже, можна стверджувати, що сценарій публічного ювілею протягом досліджуваного періоду складався з універсальних елементів, співвідношення між якими варіювалась залежно

⁹ Однією з найпопулярніших кінострічок була «1812 год. Отечественная война».

від типу ювілею та участі в його організації влади. До таких варто віднести церковний (панахида), церемоніальний, розважальний та просвітницький складники. У цьому розумінні під час персонілогічних ювілеїв розважальна компонента з етичних причин була свідомо обмежена (зазвичай сценічною та концертною практиками), оскільки святкування мало характер культового шанування. З другого боку, ступінь владної легітимації визначала тривалість (один / три дні) та просторові межі святкування (доступ до парків, площ, публічних приміщень).

Публічний ювілей був потужним приводом для горизонтальної (комітети, товариства) та вертикальної (глядачі, учасники) групової взаємодії. Як і ритуал, він виконував регулятивну функцію, у ході якої продукувались стійкі символи та колективні уявлення про спільне минуле. Накладання уявного на матеріальний простір проявлялось як через використання вже наявних «місць пам'яті» (архітектурний ансамбль епохи Катерини II), так і продукування нових (тимчасові та постійні монументи, «ювілейні будівлі»).

Водночас ювілей ставав каталізатором для реалізації потреб та цінностей суспільства, що його організовує, а функційні властивості будівель значною мірою відображали панівний дискурс, що стояв за ідейним наповненням ювілею. У міському середовищі Катеринослава кінця XIX ст. публічний ювілей в уявленнях організаторів поряд з комеморативною, мав виконувати функцію культурної та моральної просвіти. Саме тому урочистості супроводжувались відкриттям бібліотек, шкіл, літературних товариств та будинків для бідних.

Натомість на початку XX ст. ювілей перетворювався на інструмент культурного націоналізму¹⁰, що мав стимулювати почуття патріотизму¹¹ та лояльності до національних цінностей —

¹⁰ Відповідно до тривимірної концепції націоналізму Крега Калгуна (націоналізм як дискурс, як політичний проєкт і як спосіб оцінки), ювілеї можна розглядати як простір для вироблення риторики та культурних символів, які б дозволяли спільнотам мислити і виражати свої цілі з погляду ідеї нації та національної ідентичності (Calhoun 2006, 32–33).

¹¹ Міністр народної освіти Л. Кассо в 1911 р. з нагоди 50-ліття Селянської реформи видав циркуляр, у якому головним завданням учителів передбачалось викликати саме патріотичне почуття в учнів (Л. А. Kasso ..., 2).

чи то йшлося про український національний проєкт, чи про формування стійкої імперської ідентичності. У цьому розумінні симптоматично, що з нагоди 300-ліття Дому Романових ідея «бібліотеки» кінця XIX ст. метафорично трансформувалась в ідею «церкви» на початку XX ст.

Універсальним для ювілейної культури протягом досліджуваного періоду було прагнення до розширення простору святкування, незалежно від соціальних та конфесійних кордонів міського простору. Наслідками цього прагнення став, зокрема й підвищений попит на популярне історичне знання в різних групах містян та освіченої публіки.

Список джерел та літератури / References

Assmann, A. *Prostory spohady. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'ati*. Per. z nim. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Ассман, А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Пер. з нім. Київ, 2012.

Быков, Н. Народно-гуманное начала поэзии Пушкина. *Dneprovskaya molva*, no. 20, 26 maya 1899, s. 611–619. (In Russian)

Быков, Н. Народно-гуманные начала поэзии Пушкина. *Днепровская молва*, № 20, 26 мая 1899, с. 611–619.

Calhoun, K. *Nacionalizm*. Per. s angl. Moskva, 2006. (In Russian)

Калхун, К. *Национализм*. Пер. с англ. Москва, 2006.

Chernov, E. Eshhe raz o nachale vremeni URBIS (datirovka Goroda kak problema istoricheskoy urbanistiki). V.: O. Zhurba (red.), *Dnipropetrovsk'kyj istoryko-arkheohrafichnyj zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archaeological Collection]*, vyp. 4. Dnipropetrovsk, 2010, s. 72–85. (In Russian)

Чернов, Е. Еще раз о начале времени URBIS (датировка Города как проблема исторической урбанистики). В: О. Журба (ред.), *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*, вип. 4. Дніпропетровськ, 2010, с. 72–85.

Cimbaev, K. Fenomen yubileemani v rossijskoj obshhestvennoj zhizni konca XIX – nachala XX vv. *Voprosy istorii [Questions of History]*, no. 11, 2005, s. 98–108. (In Russian)

Цимбаев, К. Феномен юбилеямани в российской общественной жизни конца XIX – начала XX вв. *Вопросы истории*, № 11, 2005, с. 98–108.

Cimbaev, K. Rekonstrukciya proshlogo i konstruirovaniye budushhego v Rossii XIX veka: opyt ispol'zovaniya istoricheskix yubileev v politicheskix celyax. V: A. Dmitriev (red.), *Istoricheskaya kul'tura imperatorskoj Rossii: formirovaniye predstavlenij o proshlom*. Moskva, 2012, s. 475–488. (In Russian)

Цимбаев, К. Реконструкция прошлого и конструирование будущего в России XIX века: опыт использования исторических юбилеев в политических целях. В: А. Дмитриев (ред.), *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом*. Москва, 2012, с. 475–488.

Chornyj, D. 100-richchia Vitchyznianoj vijny 1812 roku: zahal'nonarodne sviato chy propahandys'ka kampaniia (osoblyvosti urochystostej po mistam Livoberezhnoi Ukrainy). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky»* [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'], вур. 17, 2013, с. 46–53. (In Ukrainian)

Чорний, Д. 100-річчя Вітчизняної війни 1812 року: загальнонародне свято чи пропагандиська кампанія (особливості урочистостей по містах Лівобережної України). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 17, 2013, с. 46–53.

Chornyj, D. Chy mozhlivi novi pidkhody do vyvchenni istorii mist Ukrainy, abo Kharkiv iak dzerkalo urbanistychnykh studij. V: V. Kravchenko, S. Posokhov (red.), *U poshukakh oblychchia mista: Praktyku samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv, 2021, s. 86–91. (In Ukrainian)

Чорний, Д. Чи можливі нові підходи до вивчення історії міст України, або Харків як дзеркало урбаністичних студій. В: В. Кравченко, С. Посохов (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021, с. 86–91.

Dabrowski, P. *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington, 2004.

Doroshenko, D. *Moi spomynu pro davnie mynule (1901–1914)*. Kyiv, 2007. (In Ukrainian)
Дорошенко, Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914)*. Київ, 2007.

Dović, M. Venerating Poets and Writers in Europe. From Hero Cults to Nineteenth-Century Nationalist Commemoration. *Studies on National Movements*, no. 3, 2015, pp. 1–32.

Ekaterinoslav, 9-go aprelya. *Ekaterinoslavskij yubilejnyj listok*, no. 1, 9 aprelya 1887, s. 2–3. (In Russian)

Екатеринослав, 9-го апреля. *Екатеринославский юбилейный листок*, № 1, 9 апреля 1887, с. 2–3.

Ekaterinoslav, 9-go maya. *Ekaterinoslavskij yubilejnyj listok*, no. 15, 9 maya 1887, s. 130–131. (In Russian)

Екатеринослав, 9-го мая. *Екатеринославский юбилейный листок*. № 15, 9 мая 1887, с. 130–131.

Ekaterinoslavskaya zhizn' (xronika za nedelyu). *Dneprovskaya molva*, no. 2, 10 yanvarya 1899, s. 51–53. (In Russian)

Екатеринославская жизнь (хроника за неделю). *Днепровская молва*, № 2, 10 января 1899, с. 51–53.

Ekaterinoslavskaya zhizn' (xronika za nedelyu). *Dneprovskaya molva*, no. 7, 14 fevralya, 1899, s. 52–53. (In Russian)

Екатеринославская жизнь (хроника за неделю). *Днепровская молва*, № 7, 14 февраля 1899, с. 52–53.

Ekaterinoslavskaya zhizn' (xronika za nedelyu). *Dneprovskaya molva*, no. 20, 26 maya 1899, s. 626–628. (In Russian)

Екатеринославская жизнь (хроника за неделю). *Днепровская молва*, № 20, 26 мая 1899, с. 626–628.

Ekaterinoslavskaya zhizn'. Pushkinskij prazdnik v Ekaterinoslave 26–27 maya 1899 goda. *Dneprovskaya molva*, no. 21, 30 maya 1899, s. 652–654. (In Russian)

Екатеринославская жизнь. Пушкинский праздник в Екатеринославе 26–27 мая 1899 года. *Днепровская молва*, № 21, 30 мая 1899, с. 652–654.

Evtushenko, A. *Yubilej kak sociokul'turnyj fenomen*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata kul'turologii. Moskva, 2012. (In Russian)

Евтушенко, А. *Юбилей как социокультурный феномен*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии. Москва, 2012.

Feltcher, A. Public festivities and the making of a national poet: a case study of Alexander Pushkin's biography in 1899 and 1937. *European Review of History*, no. 19 (5), 2012, pp. 767–788.

Hajduk, O. Brians'kyj zavod: promyslovyj performans Dnipra. *Dnipro kul'tura*, 11 sichnia 2022, https://www.dnipro.lib.dp.ua/zavod_bryanskiy. Дата perehliadu: 12 travnia 2022. (In Ukrainian)

Гайдук, О. Брянский завод: промышленный перформанс Дніпра. *Дніпро культура*, 11 січня 2022, https://www.dnipro.lib.dp.ua/zavod_bryanskiy. Дата перегляду: 12 травня 2022.

Hendrix, H. Petrarch Commemorations 1804–1904. Nation-Building and Glocal Identities. In: J. Leerssen, A. Rigney (eds.), *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building and Centenary Fever*. Palgrave Macmillan, 2014, pp. 117–133.

Isaievych, Ya. Yuvilei mist: L'viv, Kyiv i zнову L'viv. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuku*, вур. 16, 2007, s. 75–87. (In Ukrainian)

Ісаєвич, Я. Ювілей міст: Львів, Київ і знову Львів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 16, 2007, с. 75–87.

К yubilejnym torzhestvam. *Yuzhnaia zarya*, no. 1976, 16 yanvarya 1914, s. 3. (In Russian)

К юбилейным торжествам. *Южная заря*, № 1976, 16 января 1914, с. 3.

К yubileyu Doma Romanovux. *Yuzhnaia zarya*, no. 1980, 20 yanvarya 1914, s. 4. (In Russian)

К юбилею Дома Романовых. *Южная заря*, № 1980, 20 января 1914, с. 4.

Khrystan, N. Mista Ukrainy ta ikh iuvilei v radians'kij istorychnij dumtsi. *Naukovyj visnyk Chernivets'koho universytetu imeni Yurii Fed'kovycha. Istoriia [The Journal of Chernivtsi National University. Series: History]*, no. 2, 2016, s. 122–128. (In Ukrainian)

Христан, Н. Міста України та їх ювілей в радянській історичній думці. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*, № 2, 2016, с. 122–128.

Kocherhin, I. Sviatkuvannia storichchia mista Katerynoslava iak element formuvannia impers'koi urbanistychnoi tradytsii. *Naukovi zapysky. Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*, вур. 18, 2009, s. 231–238. (In Ukrainian)

Кочергін, І. Святування сторіччя міста Катеринослава як елемент формування імперської урбаністичної традиції. *Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів*, вип. 18, 2009, с. 231–238.

Kollmann, C. *Historische Jubiläen als kollektive Identitätskonstruktion. Ein Planungs- und Analyseraster*. Stuttgart, 2014.

Krupyanskij, V. *Vospominaniya pomeshhika Verxnedneprovskogo uезда Ekaterinoslavskoj gubernii kapitana ... ob uchastii ego v vojnax s Turciej i Franciej v period 1807–1814 gg.* Ekaterinoslav, 1912. (In Russian)

Крупянский, В. *Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана ... об участии его в войнах с Турцией и Францией в период 1807–1814 гг.* Екатеринослав, 1912.

Kul'bach, O. Budynok orhannoi i kamernoi muzyky u Dnipri. *Dnipro kul'tura*, 2 liutoho 2021, https://www.dnipro.lib.dp.ua/Dom_organ_muzik. Data perehliadu: 12 travnia 2022. (In Ukrainian)

Кульбач, О. Будинок органної і камерної музики у Дніпрі. *Дніпро культура*, 2 лютого 2021, https://www.dnipro.lib.dp.ua/Dom_organ_muzik. Дата перегляду: 12 травня 2022.

L. A. Kasso o prazdnovanii v shkolax krest'yanskogo yubileya. *Russkaya pravda*, no. 1221, 19 yanvarya, 1911, s. 2. (In Russian)

Л. А. Кассо о праздновании в школах крестьянского юбилея. *Русская правда*, № 1221, 19 января, 1911, с. 2.

Leonova, O. Pershyj iuvilej Katerynoslava iak istoriohrafichne iavysche. *Istoriia i kul'tura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky [History and Culture of the Prydniprov'ia Region: Unknown and Little-Known Pages]*, no. 8, 2011, s. 193–201. (In Ukrainian)

Леонова, О. Перший ювілей Катеринослава як історіографічне явище. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*, № 8, 2011, с. 193–201.

Lokot', F. *Stoletie Ekaterinoslavskoj klassicheskoj gimnazii 1805–1905. Kratkij istoricheskij ocherk*. Ekaterinoslav, 1908. (In Russian)

Локоть, Ф. *Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905. Краткий исторический очерк*. Екатеринослав, 1908.

Lupienko, A. Definitions and Theories of Public Sphere. *City: History, Culture, Society*, no. 8, 2020, pp. 97–116.

Mazanik, A. Kul'turnyj povorot i rossijskaya istoricheskaya urbanistika. V: A. Miller (red.), *Proshlyj vek*. Moskva, 2013, s. 223–240. (In Russian)

Мазаник, А. Культурный поворот и российская историческая урбанистика. В: А. Миллер (ред.), *Прошлый век*. Москва, 2013, с. 223–240.

Münch, P. *Jubiläum, Jubiläum. Zur Geschichte öffentlicher und privater Erinnerung*. Essen, 2005.

Novickij, Ya. Rasskazy deda Kravca. *Ekaterinoslavskij yubilejnyj listok*, no. 23, 29 maya 1887, s. 217–220. (In Russian)

Новицкий, Я. Рассказы деда Кравца. *Екатеринославский юбилейный листок*, № 23, 29 мая 1887, с. 217–220.

Otte, T. Centenaries, Self-Historicization and the Mobilization of the Masses. In: T. Otte (ed.), *The Age of Anniversaries. The Cult of Commemoration, 1825–1925*. London and New York, 2018, pp. 1–35.

Portnov, A., Portnova, T. Stolica zastoya? Brezhnevskij mif Dnepropetrovska. *Neprikosnovennyj zapas [Untouchable Reserve]*, no. 5(97), 2014, s. 71–87. (In Russian)

Портнов, А., Портнова, Т. Столица застоя? Брежневский миф Днепропетровска. *Неприкосновенный запас*, № 5(97), 2014, с. 71–87.

Portnova, T. *Mis'ke seredovysche i modernizatsiia: Katerynoslav seredyny XIX — pochatku XX st.* Dnipropetrovsk, 2008. (In Ukrainian)

Портнова, Т. *Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст.* Дніпропетровськ, 2008.

Ricciardelli, F. *The Journey of Faith: The Jubilee from it's Origin to the Present.* San José, 2000.

Rozhdestvenskij, A. *Kratkij istoricheskij ocherk 10-letnego suchestvovaniya Ekaterinoslavskogo 2-go ... real'nogo uchilishha: 1901–1911.* Ekaterinoslav, 1911. (In Russian)

Рождественский, А. *Краткий исторический очерк 10-летнего существования Екатеринославского 2-го ... реального училища: 1901–1911.* Екатеринослав, 1911.

Prazdnovanie 300-letiya Doma Romanovux. *Yuzhnaya zarya*, no. 1990, 2 fevralya 1914, s. 3. (In Russian)

Празднование 300-летия Дома Романовых. *Южная зоря*, № 1990, 2 февраля 1914, с. 3.

Programma prazdnovaniya stoletnyago yubileya g. Ekaterinoslava. *Ekaterinoslavskij yubilejnyj listok*, no. 12, 3 maya 1887, s. 102–103. (In Russian)

Программа празднования столетнего юбилея г. Екатеринослава. *Екатеринославский юбилейный листок*, № 12, 3 мая 1887, с. 102–103.

Savenko, A. 1812 god i nashe vremya. *Russkaya pravda*, no. 1667, 24 iyulya 1912, s. 1–2. (In Russian)

Савенко, А. 1812 год и наше время. *Русская правда*, № 1667, 24 июля 1912, с. 1–2.

Silvanovych, S. Formuvannia miskoho panteonu Katerynoslava u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. (za materialamy periodychnykh dovidkovo-statystychnykh vydan). V: V. Kravchenko, S. Posokhov (red.), *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu.* Kharkiv, 2021, s. 312–329. (In Ukrainian)

Сільванович, С. Формування міського пантеону Катеринослава у другій половині XIX — на початку XX ст. (за матеріалами періодичних довідково-статистичних видань). В: В. Кравченко, С. Посохов (ред.) *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу.* Харків, 2021, с. 312–329.

Shandra, V. Ukrainiske misto u skladі Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi vitchyznianoi istoriohrafii. V: O. Reient (red.), *Vid muriv do bul'variv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv, 2019, s. 10–26. (In Ukrainian)

Шандра, В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. В: О. Реєнт (ред.), *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ, 2019, с. 10–26.

Silvanovych, S. (a). Pidkhody do vuvchennia iuvileiv v suchasnij ukrains'kij istoriohrafii. “Dniprov's'ki istorichni chytannia”: *Materialy Vseukrains'koi students'koi naukovopraktychnoi konferentsii (20–21 kvitnia 2023 r.)*. Dnipro, 2023, s. 81–85. (In Ukrainian)

Сільванович, С. (а). Підходи до вивчення ювілеїв в сучасній українській історіографії. «Дніпровські історичні читання»: *Матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (20–21 квітня 2023 р.)*. Дніпро, 2023, с. 81–85.

Silvanovych, S. (b). Shevchenkiv mif u miskomu publichnomu prostori Katerynoslava kintsia XIX – pochatku XX st. *Ukraine Historical Journal*, no. 2 (569), 2023, s. 79–95. (In Ukrainian)

Сільванович, С. (б). Шевченків міф у міському публічному просторі Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*, № 2 (569), 2023, с. 79–95.

Stoletie Otechestvennoj vojny. Poryadok prazdnovaniya v g. Ekaterinoslave. *Russkaya pravda*, no. 1693, 25 avgusta 1912, s. 3. (In Russian)

Столетие Отечественной войны. Порядок празднования в г. Екатеринославе. *Русская правда*, № 1693, 25 августа 1912, с. 3.

Uortman, R. *Scenarii vlasti. Mif i ceremoniya russkoj monarxii. Tom 2: Ot Aleksandra II do otrecheniya Nikolaya II*. Per. s angl. Moskva, 2014. (In Russian)

Уортман, Р. *Сценарии власти. Миф и церемония русской монархии. Том 2: От Александра II до отречения Николая II*. Пер. с англ. Москва, 2014.

Vereitenova, T. Prazdnik kak fenomen i koncept antropologii kul'tury. *Nauka. Iskusstvo. Kul'tura, [Science. Arts. Culture]*, no. 4(8), 2015, s. 150–167. (In Russian)

Верейтенова, Т. Праздник как феномен и концепт антропологии культуры. *Наука. Искусство. Культура*, № 4(8), 2015, с. 150–167.

Vladimirov, M. *Pervoe stoletie g. Ekaterinoslava 1787 – 9 maya – 1887*. Ekaterinoslav, 1887. (In Russian)

Владимиров, М. *Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая – 1887*. Екатеринослав, 1887.

Xronika. *Ekaterinoslavskij yubilejnyj listok*, № 13, 5 maya 1887, s. 142. (In Russian)

Хроника. *Екатеринославский юбилейный листок*, № 13, 5 мая 1887, с. 142.

Хроника. *Ekaterinoslavskij yubilejnyj listok*, № 15, 9 мая 1887, с. 238. (In Russian)

Хроника. *Екатеринославский юбилейный листок*, № 15, 9 мая 1887, с. 238.

Yubilejnye torzhestva v Ekaterinoslave. *Russkaya pravda*, № 1695, 28 avgusta 1912, s. 4–5. (In Russian)

Юбилейные торжества в Екатеринославе. *Русская правда*, № 1695, 28 августа 1912, с. 4–5.

Zhurba, O. Istoriiia Katerynoslavs'koi istoriohrafii XIX – pochatku XX stolittia. *Universum Historiae et Archeologiae [Universum of History and Archeology]*, no. 2, 2019, s. 214–222. (In Ukrainian)

Журба, О. Історія Катеринославської історіографії XIX – початку XX століття. *Universum Historiae et Archeologiae*, № 2, 2019, с. 214–222.

Zvidomlennia pro diial'nist' Yuvilejnoho Shevchenkovoho komitetu v Katerynoslavi. Katerynoslav, 1915. (In Ukrainian)

Звідомлення про діяльність Ювілейного Шевченкового комітету в Катеринославі. Катеринослав, 1915.

Serhii Silvanovych

MA student in History

Oles Honchar Dnipro National University

72 Gagarin Av., 49010, Dnipro, Ukraine

Email: detegulaga23@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5906-6333>

URBAN ANNIVERSARY CULTURE IN KATERYNOSLAV, LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article analyzes the culture of anniversaries and jubilees in Katerynoslav around the turn of the 20th century. Anniversary culture is defined by the author as a set of forms and norms for celebration of anniversaries and jubilees, used by society to develop a symbolic, ordered image of the past within the framework of a particular ideological discourse. The main criteria for the selection of events for analysis were their public appeal and engagement with the collective memory of the urban community. The case studies include one municipal anniversary (100th anniversary of the founding

of Katerynoslav), two personal (100th anniversary of the death of A. Pushkin and 100th anniversary of the death of T. Shevchenko), and two historical (100th anniversary of the 'Patriotic War of 1812' and 300th anniversary of the House of Romanov). The study locates the anniversary at the intersection of the culture of urban leisure (anniversary as celebration) and historical culture (anniversary as commemoration). The author sets out to identify the public actors behind the organization of anniversary events; the composition and reaction of the audience; and the typical and unique in the program of celebrations. The purpose of the study is to trace, based on the analysis of the chosen varieties of the public anniversary, the changes in the latter's function and role in the urban space of Katerynoslav. The study shows that, regardless of the type, the public anniversary was a powerful factor of horizontal (committees, societies) and vertical (spectators, participants) group interaction in a city with a dynamic ethno-confessional composition of the population. Furthermore, anniversaries served as catalysts for addressing the community's needs and enacting its values. In the urban space of late 19th-century Katerynoslav, the anniversary scenario was designed to perform, along with a commemorative function, the function of cultural and moral enlightenment. That is why celebrations were accompanied by the opening of libraries, schools, literary societies, and shelters for the poor. In the early years of the 20th century, on the other hand, the anniversary became a tool of cultural nationalism, expected to stimulate the feelings of patriotism and loyalty to national values. Universal for anniversary culture during the entire period under study was a desire to expand the space of celebration, regardless of social and religious boundaries. One consequence of this aspiration was an increased demand for popular historical knowledge among the urban residents and educated public.

Keywords: history of Ukraine, late 19th to early 20th centuries, Katerynoslav, public sphere, urban history, historical culture, anniversary.

Текст надійшов до редакції 11.03.2024.

The text was received by the editors 11.03.2024.

Текст затверджено до друку 18.05.2024.

The text is recommended for printing 18.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>
УДК 930:322:2-674.5][477.54]«193»

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ЕСКАЛАЦІЯ ПРОЦЕСУ МАСОВОГО ЗАКРИТТЯ ЦЕРКОВ І МОЛИТОВЕНЬ НА ХАРКІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ — СЕРЕДИНІ 1930-х РОКІВ

Стаття присвячена вивченню ескалації процесу масового закриття церков і молитовень у першій половині — середині 1930-х рр. У роботі проаналізовано сучасний стан розроблення проблеми у вітчизняній історіографії, відзначено її недостатнє вивчення в історичній літературі. Здійснено огляд джерел та зроблено висновок про достовірність і достатність джерельної бази для здійснення дослідження. У статті вивчено причини та чинники ескалації процесу масового закриття храмів у регіоні та його наслідків як результат втілення програмної мети ВКП(б) та антирелігійної політики радянської тоталітарної держави, спрямованої на створення безрелігійного суспільства

Як цитувати: Волосник, Ю. Ескалація процесу масового закриття церков і молитовень на Харківщині в першій половині — середині 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 133–155.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>

How to cite: Volosnyk, Yu. Intensification of the Process of Mass Closing of Churches and Houses of Prayer in the Kharkiv Region in the First Half and Middle of the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 133–155. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

в найкоротший термін (т. зв. «безбожна п'ятирічка»). Досліджено перебіг закриття церков і молитовних будинків в обласному центрі та районах Харківщини. Вивчено законодавчо-правову базу, що регулювала процес закриття храмів. Висвітлено адміністративно-репресивні методи (а також перманентне залякування вірян та священнослужителів), які переважно використовували органи місцевої влади для припинення функціонування молитовень. Робиться висновок, що масштаби та негативні результати закриття церков і молитовень у першій половині — середині 1930-х рр. набагато перевищили масштаби та наслідки аналогічного процесу кінця 1920-х рр. Доведено, що перша половина та середина 1930-х рр. були апогеєм процесу закриття храмів на Харківщині, а також з'ясовано масштаби закриття церков і молитовних будинків в області. Досліджено вкрай негативні наслідки широкомасштабного та форсованого процесу припинення діяльності та знищення церков і молитовень, що супроводжувався руйнацією історичних пам'яток церковної архітектури різних епох, нищенням пам'яток мистецтва культового призначення (унікальних іконостасів, кіотів, дзвонів, внутрішніх розписів храмів тощо) та предметів релігійного культу. Показано опір вірян закриттю та нищенню храмів на Харківщині.

Ключові слова: Харківщина, антирелігійна політика, закриття храмів, безрелігійне суспільство, «безбожна п'ятирічка», пам'ятки церковної архітектури.

Процес масового закриття храмів був важливим складником радянської антирелігійної політики наприкінці 1920–1930-х рр. Він різко посилювався упродовж 1930-х рр. в умовах стрімкої ідеологізації суспільно-політичного життя країни. В Україні були закриті тисячі церков і молитовень, їх значну частину зруйнували, а десятки тисяч представників духовенства і мирян репресувала тоталітарна влада. Упродовж тривалого часу було неможливе неупереджене та системне дослідження цієї проблеми. І хоч ця тема за останні десятиліття й мала певне відображення в роботах науковців (Nestulia 1995; Paschenko, Kyrydon 2004; Ihnatusha 2004; Viedienieiev 2019; Velikanova 2021; Smolkin 2018), її регіональний аспект (зокрема Харківщина) все ще лишається недостатньо висвітленим. Це зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета нашої статті висвітлити ескалацію процесу закриття храмів на Харківщині в першій половині — середині 1930-х рр.

Хронологічні межі дослідження — початок — середина 1930-х рр. (1932–1936), тобто від початку т. зв. «безбожної п'ятирічки» і до початку Великого терору.

Територіальні межі — територія Харківщини в адміністративних кордонах 1932–1936 рр.

Джерельну базу статті становлять такі групи джерел: законодавчі акти (SZ USSR, 1935; Administratsvniy kodeks 1928), опубліковані тематичні збірки (Martyrolohiia ukrains'kykh tserkov 1987; Vasil'ev, Kravchenko, Podkur, 2005), періодична преса (Antyrelihiina robota), документи особового походження (Krasnov-Levitin 1977; Shits 1991), архівні матеріали (DAKhO; TsDAVO; TsDAHO).

На самому початку 1930-х рр. спостерігалось «нестійке» і відносно недовге «затишшя» на «релігійному фронті». Воно стало результатом масового опору вірян антицерковній політиці більшовицької влади, на що вказував голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі, акцентуючи увагу на одній з основних вимог повсталих селян — «Не трогайте церквей» (Lysenko 2007, 31, 177). Іншою причиною тимчасової лібералізації в цьому питанні стала безпрецедентно широкомасштабна кампанія в країнах Заходу, яка була спрямована на захист релігії в СРСР (Vlasovs'kyj 1998, 324). Однак невдовзі практика масового закриття храмів все одно поновилася, попри численні протести з боку вірян (DAKhO, f. R-408, op. 8, spr. 1911, ark. 113, 111-111 zv., spr. 1912, ark. 19). З 1932 р. розпочинається т. зв. «безбожна п'ятирічка», наслідком якої, за задумом її організаторів, мала бути повна ліквідація релігії в країні та подолання релігійних пережитків у свідомості радянських громадян (Nestulia 1995, 152–153).

За інформацією, що надходила (березень-квітень 1932 р.) до секретаріату ВУЦВК від райвиконкомів УСРР, у переважній більшості районів і міст ще продовжували функціонувати десятки храмів. Наприклад, у Харкові та приміській зоні нараховували 56 молитовень, у Куп'янському районі — 16, Олексіївському — 12, Нововодолазькому — 11, Балаклійському — 25, Лебединському — 29, Кобеляцькому — 25, Роменському — 46, Хорольському — 28 тощо

(ці райони тоді були у складі Харківської області) (CDAVOU, f. 1, op. 8. spr. 124, ark. 6, 11, 34, 225, 106, 50, 73, 132 zv., 280). Загалом на території Харківської області функціонували ще сотні церков.

Варто зазначити, що в деяких районах Харківщини ситуація з активними храмами виявилась досить загрозливою — уже на цей час функціонували лише поодинокі: у Лозівському — 9, Сахнощанському — 9, Валківському — 8, Старосалтівському — 7, Краснокутському — 4, Барвінківському — лише 3 (CDAVOU, f. 1, op. 8. spr. 124, ark. 8, 145, 183, 180, 228, 250). Іншими словами, «столична» область уже на початку 1930-х рр. випереджала інші області УСРР за темпами закриття храмів.

В умовах усе більшого адміністративно-репресивного тиску на вірян і духовенство з боку влади відбувалося постійне скорочення кількості активних храмів. За 1932 р. в УСРР їх було закрито більше 1 000 (Nestulia 1995, 57). Для порівняння: у 1929 р. в Україні було закрито 136 храмів, 1930 р. — 234, 1931 р. — 350 (Martirologia 1, 1987, 908). За відомостями голови СВБ України О. Г. Шліхтера, у 1932 р. на території радянської України ще функціонувало 9 тис. церков (Rubl'ova 2007, 205; TsDAHO, f. 1, op. 20, spr. 5309, ark. 6).

Приклад масового закриття церков і молитовень місцевим радам подав ВУЦВК, який лише на одному своєму засіданні 30 листопада 1931 р. «дав добро» на закриття одразу 77 храмів по всій УСРР (Rubl'ova 1999, 398). Ще 11 березня 1930 р. секретаріат ВУЦВК ухвалив рішення, зобов'язавши місцеві виконкоми «забезпечувати негайне використання закритих молитовних будинків для культосвітніх потреб ... з тим, щоб бувші очаги (так у тексті — Ю. В.) дурману найшвидше перетворити в будинок пролетарської культури та розваги», а «в разі неможливості, негайно такі розібрати» (Vasil'ev, Kravchenko, Podkur 2005, 140).

Для припинення здійснення богослужінь у храмах (а отже, і для їх закриття) влада нерідко використовувала явно надумані приводи, зокрема й такий, як загроза поширення епідемічних захворювань на території району. Наприклад, з рапорту керівника одного з благочиній (лютий 1932 р.) до архієпископа Харківського та Охтирського Костянтина

(Дьякова) дізнаємося, що в с. Ясенці Тростянецького району (входив тоді до складу Харківської області) сільська рада зробила розпорядження про припинення богослужіння у приходському Борисоглебському храмі, оскільки в деяких населених пунктах району з'явилися випадки захворювання на тиф. При цьому в самому селі цього захворювання не виявили, місцеву школу не закрили, а зібрання громадян відбувалися безперешкодно (TsDAVO, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 80). Лише після звернень місцевого духівництва до ВУЦБК, який зажадав від місцевої районної влади «негайно перевірити правдивість» підстав закриття храму, Тростянецький райвиконком дав відповідь, що, «оскільки в сучасний момент ... більше захворювань в Ясенці немає, дано дозвіл на молебствования» (TsDAVO, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 78). В інших випадках райвиконкоми відмовляли в реєстрації або навмисно затягували процес реєстрації статуту релігійної громади та договору на використання молитовного будинку (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 214, ark. 11; spr. 215, ark. 155). Такі дії з боку влади створювали становище, внаслідок якого навіть формально не закриті владою церкви та молитовні не функціонували.

Закриті церкви й молитовні місцева влада використовувала по-різному. Частина їх було розібрано, значну частину — переобладнано під різні установи, за інформацією бюро культів секретаріату Харківської міськради (1932 р.) по Харкову та приміській смузі «всі закриті молитовні перебудовано під культосвітні установи, крім тих, що знесені для поширення площі» (CDAVOU, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 50). (Нагадаємо, що Миколаївська, Мироносицька, Каплунівська та інші церкви Харкова були зруйновані вже на самому початку 1930-х рр.). За повідомленням Вовчанського райвиконкому, Соборно-Троїцька церква в місті Вовчанськ перебудовувалася під музей, одна з церков (яку закрили ще 1927 р.) як історична пам'ятка (вік якої — 250 років) перебувала на обліку місцевого краєзнавчого музею, 6 церков використовували під клуби. Також відзначено, що «по району є 15 існуючих молитовних будинків, з яких 12 молбудинків функціонує» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 81). Балаклійський райвиконком надав інформацію, що в районі

функціонує 25 молитовень, а з закритих 5 молитовень частина використовується під клуби (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 6). Червоноградський райвиконком сповістив, що в районі продовжували функціонувати 14 церков, 6 церков «пустує», деякі закриті молитовні віддані під театр і під технікум, а одна (у с. Крестищі) «розібрана для будівлі школи» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 126, 128, 129). Куп'янський райвиконком надав відомості про те, що молитовні будинки використовують під культурні заклади (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 73). За повідомленням Валківського райвиконкому (березень 1932 р.), 2 закриті молитовні будинки віддані «під будинок колективіста, а один розібраний повністю». Не був закритим, але не використовувався один молитовний будинок, ще продовжували функціонувати 8 храмів (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 180).

Сумська міськрада (місто тоді було в складі Харківської області — Ю. В.) у березні 1932 р. повідомила, що з закритих у 1931 р. чотирьох молитовень в одній «відчинено будинок санітарної культури, у другому — гуртожиток ФЗУ заводу ім. Фрунзе, третій — розібрано, а четвертий, можливо, буде пристосований під центральну бібліотеку», що «не використовується в районі 5 молитовних будинків, а 18 функціонують» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 52). У Золочівському районі всі приміщення закритих молитовень «використані під сільбуди, за винятком м. Золочів, в якому половина храму займається під клуб, а друга — під райбазу районної споживчої спілки. Продовжувало функціонувати 9 молитовень» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 204). Ізюмський райвиконком сповістив ВУЦВК (березень 1932 р.), що з закритих у районі молитовень 2 передані під клуб, 1 — під бібліотеку, 1 — під хату-читальню, 1 — під кіно, «1 не використовується за відсутністю коштів на проведення ремонту. Продовжувало функціонувати 17 молитовень» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 201).

У Святогірському монастирі (що належав до Харківської єпархії) на початку 1930-х рр. Спілка воєвничих безбожників (СВБ) України планувала облаштувати Вседонбаський антирелігійний музей, для якого з закритих церков та собору м. Ізюма та с. Борки були

(з дозволу ВУЦВК) вилучені предмети культу (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 36–37). Згодом тут було відкрито антирелігійний музей ім. Артема. У Харкові окрема рота зв'язку 23-ї стрілецької дивізії наприкінці березня 1932 р. виявила «ініціативу» — звернулася до Харківської міськради з клопотанням закрити Гольбергську (Трьохсвятительську церкву) та передати її зв'язківцям для облаштування там складу. Однак у травні 1932 р. ВУЦВК, якому Харківська міськрада передала це клопотання військових, відмовив (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 105, 107). Водночас Балаклійський райвиконком у травні 1932 р. закрити Покровську церкву в м. Балаклія, «грунтуючись на клопотанні військових частин», розташованих у місті, без згоди місцевої релігійної общини чисельністю 1 200 членів (TsDAVO, f. 1, op. 7, spr. 172, ark. 6).

Частину закритих церков, попри те, що їх приміщення зовсім не були до цього пристосовані, почали використовувати як зерносховища, що рятувало їх (принаймні на якийсь час) від знищення, але не від руйнації. Наприклад, в одному з листів (вересень 1933 р.), адресованих вірянами патріаршому екзарху України митрополиту Харківському Костянтину (Дьякову), повідомлялось: «У м. Сумах усі храми закриті й здані Сумському відділенню Заготзерна для засипки хліба...» (Ihnatusha 2008, 117; TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 72). У Чугуєві приміщення місцевого собору використовували під засипку хліба «Союзхлібом» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 105). В Олексіївському районі Харківщини у с. Миронівка «приміщення закритої молитовні періодично використовують під засипку хліба колгоспом» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 34). З Великобурлуцького району повідомлялося, що всі закриті молитовні будинки «використовуються під зерносховища колгоспів» (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 135). У Полтаві (входила тоді до складу Харківської області) Троїцька (автокефальна) церква також була перетворена на засипний пункт «Союзхліба» тощо (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 124, ark. 265).

При цьому не миналося без погроз і тиску на релігійні общини з боку місцевої влади. Зокрема, у грудні 1933 р. до ВУЦВК надійшла

скарга від вірян общини Миколаївської церкви слободи Замостя Зміївського району (община об'єднувала приблизно 3 тис. вірян з різних населених пунктів), у якій вони повідомляли про тиск з боку голови райвиконкому та начальника місцевого ДПУ. Останній у наказовому порядку вимагав передати приміщення церкви під засипний пункт і навіть настрахав: «хто насмілиться заперечувати..., буде арештований». Храм віддали під зерносховище лише для того, щоб припинити в ньому богослужіння, оскільки кількість засипаного в ньому зерна, як згодом виявилось, була незначною. Віряни просили ВУЦВК повернути їм церкву для богослужінь (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 85–85 zv.). Такі примусові методи «переконання» релігійних общин віддавати храми під засипку зерна були тоді дуже поширені (TsDAVO, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 70, 72, 151).

Сучасник тих подій І. Шитс, спостерігаючи масове закриття і руйнування храмів, записав (з гіркою іронією) у своєму щоденнику: «П'ятирічка найуспішніше відбувається все ж таки в справі руйнування церков. Вони зникають прямо пачками. Найчастіше зламують їх зовсім. Зрідка пристосовують під будь-що» (Shits 1991, 322). Руйнування закритих церков відбувалося і в самому Харкові. Наприклад, у березні 1932 р. Харківська міськрада ухвалила постанову «...визнати за необхідне церкву (Івано-Богословську — Ю. В.) закрити та зруйнувати», мотивуючи це тим, що «як раз через участок, на якому зараз розташовано Іванівську церкву» мусить «пройти головна залізнична магістраль» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 218). Раніше, 8 жовтня 1931 р., Харківська міськрада ухвалила постанову: «Святодухівську церкву закрити та зруйнувати її за рахунок будівництва Червонозаводського театру. Увесь будівельний матеріал після зруйнування церкви, як-то: цегла та щебень використати для будівництва Червонозаводського театру» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 179–179 zv.).

Показово, що у своїй доповідній записці до секретаріату ВУЦВК про закриття Святодухівської церкви Харківська міськрада вважала необхідним поінформувати центральну владу про те, що «скарг

з боку (цієї — Ю. В.) релігійної громади під час проведення кампанії за закриття церкви не поступало» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 180). Такі самі повідомлення про відсутність скарг з боку релігійних общин надійшли в центр під час проведення кампаній щодо закриття Михайлівської та Олександро-Невської церков у Харкові, Преображенської церкви у с. Високому, Миколаївської церкви в Будах, Різдвяно-Богородичної церкви в с. Олексіївка Харківської приміської смуги (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 274, 275, 276, 277, 279, 281, 283, 286, 304). (Інше питання, наскільки правдивими були ці повідомлення, оскільки опір вірян закриттю молитовень не припинявся (Reabilitovani istoriieiu 2014, 2, 255, 391). Очевидно, прихожани цих релігійних громад, будучи залякані та зацьковані можновладцями, втративши будь-яку надію на позитивне розв'язання центральною владою питання щодо подальшого існування церков, вимушено мирились з цим і не виявляли протесту навіть у вигляді подання скарг.

Історик церкви І. Власовський зазначав: «Руйнування церков в Україні широкою смугою йшло в 30-х рр. Розбиралися церкви, переважно дерев'яні, під гаслом “церкви для науки” нібито для будування шкіл-десятирічок, а матеріали з розібраних церков часто йшли на опал мешкань для партійної верхівки в районах і навіть для побудови собі виходків районними керівниками» (Vlasovs'kyj 1998, 295).

Пояснюючи причину масового закриття церков владою, американська дослідниця О. Великанова наводить слова відомого релігієзнавця Г. Фриза: «Імовірно, партія поділяла традиційну думку інтелігенції про те, що православ'я є переважно ритуальним (обрядовір'я), оснований не на свідомій вірі, а на звичаї». Тому керівники припускали, що після руйнування церковної ієрархії та парафіяльної інфраструктури та припинення богослужінь «автоматично зникають і забобони». Отже, місцева влада вважала, що після закриття церков з релігією буде покінчено (Velikanova 2021).

Від руйнувань уже закриті храми не рятувало навіть те, що деякі з них були пам'ятками культури під охороною держави (CDAVOU, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 1920; DAKhO, f. 845, op. 2, spr. 817, ark. 10 zv.).

Слід зазначити, що кількість пам'яток архітектури, що були взяті на облік Харківською окружною інспектурою, тільки за період з 1927 р. до травня 1931 р. зменшилась у понад два рази: від 435 до 207. Це скорочення, що тривало й надалі, відбувалося переважно і передусім завдяки зняттю з обліку пам'яток церковної архітектури, що в такий спосіб позбавлялись державного захисту (Nestulia 1995, 34). Наприклад, наприкінці листопада 1932 р. Харківський обласний відділ освіти звернувся до секретаріату ВУЦВК з листом, у якому просив дати розпорядження припинити руйнування двох пам'яток архітектури — Христовоздвиженського монастиря (побудованого наприкінці XVII ст.) та Стрітенської церкви (зведеної у XVIII ст.), які розташовувалися на території м. Полтави. Обидві пам'ятки матеріальної культури були зареєстровані Всеукраїнським комітетом охорони пам'яток культури наркомату освіти УСРР та взяті на облік Харківським обласним відділом освіти. «Їхне руйнування за непридатністю цегли... зовсім недоцільне», — ішлося, зокрема, в листі, що був адресований до секретаріату ВУЦВК (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 19–20). Проте з'ясувалося, що дозвіл розібрати на цеглу монастир і церкву Полтавській міськраді дав саме ВУЦВК (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 218, ark. 38). Такі процеси ініційованого тоталітарною владою руйнування пам'яток церковної архітектури, що перебували «під охороною держави», у 1930-ті рр. спостерігалися повсюдно (DAKhO, f. 845, op. 2, spr. 817, ark. 10 zv.; Krasnov-Levitin 1977, 223–224).

Закриття храму часто означало також нищення в той чи той спосіб пам'яток мистецтва культового призначення (унікальних іконостасів, кіотів, дзвонів, внутрішніх розписів храмів тощо) та предметів релігійного культу. Наприклад, «завдяки зусиллям» міськради, що свідомо не забезпечила належних умов зберігання, був приречений на знищення унікальний пам'ятник старовинного різьбярства XVIII ст. — «козацький іконостас» з закритого ще 1929 р. козацького собору Ізюма (TsDAVO, f. 1, op. 6., spr. 216, ark. 61–62; Nestulia 1995, 133). Така ж сумна доля спіткала й обидва «пізньобарокові» іконостаси харківського Успенського собору та його дзвіниці, приміщення яких після закриття було передано радіоуправлінню (Nestulia 1995, 131–133).

В окремих випадках пошкоджені внаслідок «невдалого» розбирання закритих церков іконостаси фактично спалювали (часто «прикриваючись» пожежею, що нібито виникла), як це відбулося в с. Колонтаїв на Харківщині (ДАКхО, ф. R-845, оп. 2, спр. 1064, арк. 152). Проте часто іконостаси з закритих церков були приречені на знищення внаслідок неналежних умов їх «зберігання» у непристосованих для цієї мети приміщеннях. Наприклад, у Богодухівському районі (середина 1930-х рр.) під час перевірки одного з приміщень було знайдено аж «112 іконостасів до самої землі», — йшлося в одному з документів обкому комсомолу Харківщини (ДАКхО, ф. P-14, оп. 1, спр. 12, арк. 232).

Що стосується речей релігійного культу, серед яких було й чимало цінних пам'яток мистецтва культового призначення (старовинні ікони, мозаїчні зображення, меблі, антикварні книги, тканини (парча) тощо), то нерідко вони просто знищувалися при закритті храмів, а доля речей культового призначення, які вціліли, була ненабагато кращою (Nestulia 1995, 138–139; TsDAVO, ф. 1, оп. 6, спр. 218, арк. 36). Безліч культових речей розкрадено, передано в музеї атеїзму, деякі найбільш цінні витвори церковного мистецтва відправлено (на вимогу центру) в роки першої п'ятирічки на експорт, решта речей, позбавлена належного догляду, загинула (Nestulia 1995, 138, 139, 141–145). Про численні випадки свідомого знищення культурних цінностей з закритих храмів, зокрема церковних дзвонів, ішлося у зверненні (початок 1930-х рр.) управління науки народного комісаріату освіти УСРР до Рудметалторгу (ДАКхО, ф. R-845, оп. 2, спр. 817, арк. 25). Проте подібні випадки відбувалися й надалі.

Розпочата навесні 1931 р. з ініціативи РНК УСРР широкомасштабна кампанія зі збирання в республіці металобрухту на потреби індустріалізації завдала нового серйозного удару церквам і молитовням (передусім закритим). Відповідно до урядових директив усі органи комунального господарства мали розпочати «вилучення металевих огорож, парканів, рішоток (так у тексті — Ю. В.) та інших металевих виробів». Передбачалась і «здача металевих хрестів на ліквідованих цвинтарях» (TsDAVO, ф. 1, оп. 6, спр. 216,

ark. 108–108 zv.). Нагадаємо, що згідно з християнським (і не тільки) віровченням кладовище — це продовження храму. Проте атеїстичній владі було байдуже. І вона фактично узаконила руйнацію кладовищ шляхом варварського зняття металевих хрестів, огорож, металевих надгробних дощок з могил тощо. Про це, зокрема, свідчить звернення Петрівського (Харківщина) райвиконкому до ВУЦВК у червні 1931 р.: «На площі цвинтарів як біля церков за церковною огорожею, так і окремо на кладовищах маються чавунні, залізні та інші дошки, покладені на гробках в пам'ять та спогади померлих з деякими написами. Прізвища, імена та по-батькові, дата смерті тощо попів, поміщиків, настоятелів, полковників тощо. Райвиконком прохає повідомлення: чи не можна було б зутилізувати ці дошки на лом і здати їх по належності на переробку» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 119). Секретаріат ВУЦВК невдовзі відповів згодою на таку пропозицію керівництва Петрівської районної влади (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 120). При цьому моральний аспект проблеми вища влада до уваги не брала.

Розпочався і процес масового розбирання церковних огорож на металобрухт. При цьому керівництво ВУЦВК вважало за потрібне попередити райвиконкоми: «Щодо зняття огорожі навколо молитовного будинку вам треба проводити дуже обережно, тому що це може використати ворожий елемент на боротьбу з заходами радянської влади відсталі верстви місцевого населення», а щоб «уникнути небажаних наслідків під час зняття церковної огорожі Вам треба попередньо провести відповідну роботу серед місцевого населення щодо вилучення металевого брухту» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 104). У деяких випадках, очевидно, через побоювання можливих масових протестів вірян, секретаріату ВУЦВК навіть доводилось відмовляти місцевій владі у задоволенні її клопотань «в справі зняття залізної огорожі навколо молитовного будинку» (TsDAVO, f. 1, op. 6, spr. 216, ark. 110).

Масовому закриттю храмів багато в чому сприяло також істотне спрощення формальної процедури закриття храмів. Наприклад, згідно з нормами Адміністративного кодексу УРСР (1927 р.) для того,

щоб закрити церкву, місцевій владі достатньо було тричі дати оголошення в місцевій пресі, і лише через місяць потому, коли не знайдуться охочі взяти цей храм в оренду, місцевий виконком міг використати його «під громадські потреби» (Administrativniy kodeks 1928, 107–108).

Відповідно до інструкції секретаріату ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. закриття молитовень дозволялося «або за бажанням переважної більшості населення даного залюдненого пункту, або в разі, коли не знайдеться в даній місцевості громада, яка взяла б цей будинок в користування». (Тобто фактично легалізувалась наявна практика закриття храмів, що фактично склалася в країні упродовж 1929–1931 рр). При цьому декларувалося, що «місцеві органи влади не мають права брати участі в роботі, що її проводять громадяни з метою закриття молитовень» (хоча закриття церков і молитовень якраз і відбувалося «завдяки» ініціативі та адмінресурсній «допомозі» владних структур). Закривати храми можна було також через їхній «кепський технічний стан», що «загрожує громадській безпеці». Дозволялось також порушувати питання щодо закриття молитовень державним установам з «міркувань державної ваги» (наприклад, для побудови на місці храму заводу, електростанції тощо). Проголошувалося, що молитовний будинок не міг бути закритий до затвердження рішення місцевого органу влади секретаріатом ВУЦВК (ДАКхО, ф. Р-408, оп. 8, spr. 1913-a, ark. 110–110 zv.).

Проте вже новий закон, ухвалений ЦВК і РНК УСРР 4 листопада 1935 р., дозволив істотно прискорити процес закриття церков і молитовень. Відтепер, якщо упродовж трьох місяців з дня розміщення місцевим органом влади на дверях молитовного будинку оголошення про здачу його в користування не надходило відповідної заяви від охочих узяти цю молитовню в оренду на запропонованих владою умовах, то райвиконком або міськрада «могли використовувати дану будівлю молитовні для громадських цілей» (SZ 1935, 41, 188). За умов масових репресій, «розлітої» по країні атмосфери ненависті, страху та антирелігійної істерії дуже небагато громадян могли наважитися подати відповідну заяву до місцевих органів влади, враховуючи можливі наслідки такого вчинку.

Масово закриваючи храми, тоталітарна влада, як уже було зазначено вище, не надто переймалася морально-етичними аспектами цього процесу, керувалася у своїй діяльності лише «революційною доцільністю» і «класовою мораллю». Про це свідчить, зокрема, такий випадок. Троїцький райвиконком (Харківської області) у лютому 1932 р. звернувся з таємним запитом до відділу культів ВУЦВК, у якому просив пояснити, як бути з могилами «колишніх служників культу» та дідичів, які поховані в огорожі церков, що закриваються: «чи зрівняти місце, де була могила, чи перенести на інше місце». З секретаріату президії ВУЦВК надійшла відповідь за підписом інспектора культів Г. Катуніна, у якій роз'яснювалося, що якщо молитовня «використовується під культосвітні потреби, в такому разі могили навколо неї можна зрівняти» (CDAVOU, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 72–73).

На нове запитання від того ж райвиконкому, що робити з «богослужбовими книжками з закритих молитовень... чи потрібно їх зберігати в архівах, чи продати Госторгу» (так у тексті — Ю. В.), секретаріат президії ВУЦВК відповів, «що богослужбові книжки з закритих молитовних будинків треба спалити, раніше погодивши це питання з відповідними органами» (CDAVOU, f. 1, op. 7, spr. 177, ark. 76–77). До речі, саме це й передбачав обіжник адміністрації НКВС УСРР від 6 березня 1930 р. (Vasil'ev, Kravchenko, Podkur 2005, 139). Унаслідок такого характерного для того часу підходу нерідко знищувалися цінні або унікальні стародруки. Водночас у такий доволі «простий» спосіб вища влада намагалася розв'язати проблему швидкого подолання релігійності в суспільстві.

Упродовж 1932–1933 рр. в умовах жорстокого Голодомору та в наступні роки тоталітарна влада, користуючись «сприятливими» (для реалізації своєї мети та своєї антирелігійної політики) обставинами, посилила процес масового закриття церков і молитовень. Наприклад, якщо за 1932 р. в Україні було зачинено понад 1 000 храмів і молитовень (Nestulia 1995, 57), а за час від кінця 1930 р. до початку 1934 р. всього закрито понад 2 000 молитовних будинків (і це лише ті, закриття яких було юридично оформлено владою) (Antyrelihijsna

roboťa, 1, 3), то вже у 1935 р. лише за постановами ВУЦВК було закрито 2 154 храми (Viedenieiev 2019, 94). А ще чимало церков і молитовень у ці роки закрили місцеві виконкоми без відповідних ухвал ВУЦВК (Ihnatusha 2008, 116). На думку Д. Поспеловського, вже у період 1932–1934 рр. 75–80 % церков, котрі ще лишалися в УСРР, були зруйновані (Pospelovskij 1995, 168).

На Харківщині місцева влада в ці роки також значно посилила «заходи», спрямовані на припинення діяльності церков і молитовень. Практично завжди обласна влада ухвалювала рішення про закриття одразу кількох молитовень. Наприклад, на засіданні президії Харківської обласної ради 23 жовтня 1933 р. було ухвалено рішення про закриття одразу 4 молитовень у різних районах області (ДАКхО, f. R-3858, op. 6, spr. 14, ark. 191 zv.). Закриттю підлягали молитовні й церкви у с. Волвенково (Петрівський район), с. Єньки (Хорольський район), Гаврилівська Кладовищенська церква в м. Зінькові та католицький костел у Полтаві. При цьому будівлі всіх закритих храмів за рішенням облради мали бути пристосовані під культурно-освітні заклади. Зокрема, будівля закритого молитовного будинку у с. Волвенкові мала бути «пристосована ... під ясла та дитячий майдан»; церква у с. Єньки — «під культурно-освітній заклад»; приміщення зачиненого костелу — під польську школу, а Гаврилівську церкву після «капітального ремонту» мали передати «на потребу комунального господарства» м. Зінькова (ДАКхО, f. R-3858, op. 6, spr. 14, ark. 191 zv.). 5 січня 1934 р. президія Харківської обласної ради ухвалює рішення про закриття двох церков у різних районах області: Миколаївську церкву в с. Пролетарському Зміївського району та Олександрівську церкву в с. Михайлівці Нехворощанського району (ДАКхО, f. R-3858, op. 6, spr. 10, ark. 494–495). У 1934 р. в Харкові було спочатку закрито та незабаром (у лютому того ж року) зруйновано Воскресенський собор автокефальної церкви (Martyrolohiia ukrains'kykh tserkov, 1, 1038).

Ухвалюючи численні рішення про закриття церков і молитовень, влада найчастіше посилалась на волю «трудолюбивих», що начебто вимагали припинення діяльності цих «вогнищ релігійного дурману»

(CDAVOU, f. 1, op. 8, spr. 130, ark. 157). Закриваючи Миколаївську церкву у с. Пролетарському, обласна рада ухвалила таке рішення: «Виходячи з того, що село Пролетарське колективізоване на 80 % та колгоспна маса вимагає закриття церкви — задовольнити прохання населення — церкву закрити...» (DAKhO, f. R-3858, op. 6, spr. 10, ark. 494). Ухвалюючи рішення про закриття Олександрівської церкви в с. Михайлівці Харківська обласна рада ухвалила: «Виходячи з вимог населення про закриття церкви та з того, що вона протягом 10 місяців не функціонує, а таких, що бажають користуватися з неї нема — церкву закрити...» (DAKhO, f. R-3858, op. 6, spr. 10, ark. 495). Закриваючи церкву в с. Колеснікові Куп'янського району (квітень 1934 р.), облрада також посилалась на вимоги абсолютної більшості «трудящої людності»: «Зважаючи на те, що молбуд на протязі 2 років не функціонує, за закриття та перебудову цього молбуду підписалось 98 % трудящої людності — задовольнити клопотання виборців — молбуд закрити» (DAKhO, f. R-3858, op. 6, spr. 12, ark. 17). Значно рідше трапляються інші мотиви рішень органів влади щодо припинення діяльності храмів: через небезпечний технічний стан культової будівлі, необхідність побудови на її місці підприємств або технічних споруд тощо.

Закриттю храмів істотно «посприяло» проведення насильницької колективізації та створення на селі колгоспної системи. І. Власовський слушно зазначав: «...трудно було церкві встояти при колхозній системі, коли на чолі колхозної громади стояли безвірники, які, виконуючи накази своїх начальників, почали проводити «приговори» про «непотрібність» в їхньому селі чи колхозі церкви. Так, з ініціативи ніби самих селян, закривалась в селі святиня. Там, де натрапляли на опір, ініціативу проявляла влада в свої різні способи; часто вживався, наприклад, спосіб заборони богослужіння в тім чи іншій церковнім будинку з огляду на небезпечність того будинку для життя присутніх в ньому. І таку церкву, як небезпечну для життя, зносили потім, матеріал продавали» (Vlasovs'kyj 1998, 294–295).

Невдовзі розпочалася справжня вакханалія закриття церков і молитовень на території Харківщини. На засіданнях президії

виконкому Харківської обласної ради нерідко ухвалювали (за одне засідання) рішення про закриття одночасно 8–10–13 і навіть 20 храмів! Наприклад, 14 лютого 1934 р. облвиконком ухвалив рішення про закриття одночасно 8 церков, 7 квітня 1934 р. (на Благовіщення!) президія виконкому Харківської обласної ради ухвалила нове рішення про закриття одразу 13 молитовних будинків на території Зміївського, Куп'янського, Краснокутського, Вовчанського та ін. районів області (зокрема й німецької кирхи у м. Полтаві) (ДАКхО, ф. R-3858, оп. 6, spr. 10, ark. 520–520 zv.; spr. 13, ark. 3–4 zv.). 25 квітня 1934 р. Харківський облвиконком ухвалив рішення про закриття 11 храмів, а 31 травня — про закриття одразу 20 храмів, 14 червня — ще 10 храмів тощо (ДАКхО, ф. R-3858, оп. 6, spr. 13, ark. 26 zv. – 27, 112 zv. – 113, 122 zv. – 123; spr. 12, ark. 103 zv. – 104).

Пізніше, у лютому 1936 р., було закрито Озерянську церкву, розташовану на Холодній Горі в Харкові, яка на початку 1930-х рр. певний час була резиденцією екзарха України (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, spr. 5740, ark. 18 zv.). В її приміщенні розташували історичний музей (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 43). У 1936 р. було закрито Благовіщенський собор, приміщення якого перетворили на бензосховище (Pravoslavnaia e'nciklopediia 2009, 44; Vlasovs'kyj 1998, 298). Того ж 1936 р. знесено і харківську соборну мечеть та припинено існування медресе (Honcharova 2019, 56, 52). Також продовжили знімати церковні дзвони (ДАКхО, ф. R-3858, оп.6, spr. 10, ark. 506; spr.13, ark. 494 – 494 zv., 505 zv.; spr. 19, ark. 64,65).

Крім того, існувала практика, коли внаслідок значного тиску органів влади місцеві релігійні громади були змушені у так званому «добровільному порядку» віддавати приміщення храмів на потреби різних радянських установ. Наприклад, у 1936 р. юдейська релігійна громада «добровільно» передала для потреб радянського клубу будівлю Мордвинівської синагоги, яка була збудована в період 1912–1914 рр. за проектом Ю. С. Цауме (Shevela 2024).

Внаслідок масового закриття церков і молитовних будинків у Харківській області станом на 1 жовтня 1936 р. формально активними залишалися тільки 200 храмів з 909, що функціонували до 1917 р.

(або лише 22,2 % від їх дореволюційної кількості) (Ihnatusha 2004, 238). Процес закриття церков і молитовних будинків на Харківщині продовжував тривати й надалі.

Ескалація процесу закриття храмів в Україні відбувалася протягом усієї першої половини та середини 1930-х рр. За даними О. Ігнатуші, починаючи від 1931 р. до квітня 1936 р., в Україні лише за формальними підставами було закрито 5 170 церков, а справді припинили функціонувати 8 541 церква та молитовня (Ihnatusha 2008, 116). Наслідки ескалації закриття церков і молитовень були жахливі. Наприклад, якщо в 1932 р. в Україні було понад 9 000 активних молитовних будинків, то станом на 1 вересня 1936 р. таких залишилося лише 1 116 (тобто лише 12,4 %) (Ihnatusha 2004, 238).

«Хвиля закриття церков в Україні виявилася найсильнішою з поміж республік СРСР, — робить висновок О. Ігнатуша. — Її масштаби значно перевершили загальносоюзні показники» (Ihnatusha 2004, 238). За даними Д. Поспеловського, наприкінці 1936 р. в Україні діяло лише 9 % від дореволюційної кількості церков, у Білорусії — 11 %, у РРФСР — 35 %, а загалом по СРСР — 28,5 % (Pospelovskij 1995, 168), в Узбекистані — 32 % та на Закавказзі — 9,8 % (Ihnatusha 2004, 238).

І. Власовський у своїх «Нарисах історії Української Православної Церкви», посилаючись на дослідження професора М. Міллера, зазначає: «...унаслідок советської антирелігійної політики та діяльності вже до 1937 р. всі церкви та монастирі було зачинено, а більшість поруйновано. З церков поробили саме румовище і не залишили майже ні одної пам'ятки з великого минулого України та прекрасної культури її народу. В цьому й полягало основне завдання советської влади в її боротьбі з християнською Церквою та “буржуазним націоналізмом”. Треба було зробити так, щоб нові советські покоління українського люду вже не бачили і не знали великих церковних та культурних пам'яток, створених старою Україною... Так ж руйнація переводилася і щодо церков інших конфесій та пам'яток цивільної архітектури» (Vlasovskij 1998, 299). До сказаного можна лише додати, що станом на 1937 р. в Україні (зокрема й на Харківщині) ще лишалася функціонувати невелика частина храмів.

Отже, наведений матеріал дає змогу зробити висновок, що внаслідок реалізації «безбожної п'ятирічки», спрямованої на створення безрелігійного суспільства, у першій половині та середині 1930-х рр. на Харківщині, як і по всій Україні, влада розгорнула безпрецедентний процес масового закриття ще активних храмів. Цей процес відбувався проти волі значної кількості вірян, супроводжувався грубим порушенням чинного законодавства та прав людей на свободу совісті. Масштаби та негативні результати закриття церков і молитовень у першій половині — середині 1930-х рр. набагато перевищили масштаби та наслідки аналогічного процесу кінця 1920-х рр.

Це був апогей закриття та руйнації храмів безбожною тоталітарною владою. Багато будівель були унікальними пам'ятками української історії та архітектури. Знищення молитовень супроводжувалося втратою величезної кількості предметів старовини культового призначення, чимало з яких були справжніми безцінними художніми витворами минулих епох. Ініційована більшовицькою владою ескалація процесу закриття церков і молитовень усіх без винятку конфесій призвела до катастрофічних наслідків уже в середині 1930-х рр., коли на Харківщині, як по всій Україні, реально функціонувала лише невелика кількість храмів.

Список джерел та літератури / References

Administrativniy kodeks USRR. Oficiyne vidannya. Kharkiv, 1928. (In Ukrainian)

Адміністративний кодекс УСРР. Офіційне видання. Харків, 1928.

Antyrelihiyna robota mizh dvoma z'izdamy VKP(b). *Bezvirnyk*, no. 1, 1934, s. 1–8. (In Ukrainian)

Антирелігійна робота між двома з'їздами ВКП(б). *Безвірник*, № 1, 1934, с. 1–8.

Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO). (In Ukrainian)

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Honcharova, O. S. Relihijni hromady natsional'nykh menshyn Kharkova v umovakh kompartijno-derzhavnoi polityky schodo tserkvy 1920–1930-kh rokiv. *Zbirnyk naukovykh prats' "Istoriia ta heohrafiia" Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody [Collected Scientific Works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. History and Geography Series]*, vyp. 56, 2019, s. 49–53. (In Ukrainian)

Гончарова, О. С. Релігійні громади національних меншин Харкова в умовах компартійно-державної політики щодо церкви 1920–1930-х років. *Збірник наукових праць «Історія та географія» Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, вип. 56, 2019, с. 49–53.

Ihnatusha, O. *Instytutsiynyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2004. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2004.

Ihnatusha, O. *Pravoslavni tserkvy Ukrainy u stani rozkolu ta poshukakh iednosti (20–30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2008. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2008.

Krasnov-Levitin, A. E'. *Lixie gody, 1925–1941: Vospominaniya*. Paris, 1977. (In Russian)

Краснов-Левитин, А. Э. *Лихие годы, 1925–1941: Воспоминания*. Paris, 1977.

Lysenko, O. Diial'nist' sil's'kykh aktyvistiv iak ody z faktoriv vynyknennia selians'kykh povstan' vesnoiu 1930 r. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty [History of Ukraine: Lesser-Known Names, Events, Facts]*, вур. 31, 2007, с. 166–179. (In Ukrainian)

Лисенко, О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, вип. 31, 2007, с. 166–179.

Martyrolohiia ukrains'kykh tserkov. T. 1. Ukrains'ka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy. Toronto, Baltymor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987.

Nestulia, O. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr. Ch. 2. Kinets' 20-kh–1941 rr.* Kyiv, 1995. (In Ukrainian)

Нестуля, О. *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х–1941 рр.* Київ, 1995.

Paschenko, V., Kyrydon, A. *Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky*. Poltava, 2004. (In Ukrainian)

Пашенко, В., Киридон, А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава, 2004.

Pravoslavnaia e'nciklopediia Har'kovshhiny. Har'kov, 2009. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009.

Pospelovskij, D. V. *Russkaya pravoslavnaia cerkov' v XX veke*. Moskva, 1995. (In Russian)

Поспеловский, Д. В. *Русская православная церковь в XX веке*. Москва, 1995.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast', kn.2. Kyiv–Kharkiv, 2014. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область, кн.2. Київ–Харків, 2014.

Rubl'ova, N. Antykost'ol'na kampaniia v USRR: prychny, instrumentarij, perebih (kinets' 20-kh–30-ti rr.). *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, no. 1/2 (10/11), 1999, s. 388–405. (In Ukrainian)

Рубльова, Н. Антикостюльна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х–30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1/2 (10/11), 1999, с. 388–405.

Rubl'ova, N. Represii proty "tserkovnykiv i sektantiv" v URSR, 1917–1939 rr. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, no. 1 (28), 2007, s. 205–219. (In Ukrainian)

Рубльова, Н. Репресії проти «церковників і сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1 (28), 2007, с. 205–219.

Smolkin, V. *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton, 2018.

Shevela, Yu. Shevela, Yu. Ukraina kosmichna: 21 kvitnia 1957 roku vidkryvsia Kharkivs'kyj Planetarij. *Street Astronomy*, <http://www.streetastronomy.com.ua/articles/ukrayina-kosmichna-21-kvitnya-1957-roku-vidkryvsya-harkivskyj-planetarij.html>. Data perehliadu: 1 serpnia 2024. (In Ukrainian)

Шевела, Ю. Україна космічна: 21 квітня 1957 року відкрився Харківський Планетарій. *Street Astronomy*, <http://www.streetastronomy.com.ua/articles/ukrayina-kosmichna-21-kvitnya-1957-roku-vidkryvsya-harkivskyj-planetarij.html>. Дата перегляду: 1 серпня 2024.

Shits, I. *Dnevnik «Velikogo pereloma»(mart 1928 — avgust 1931)*. Paris, 1991. (In Russian)

Шитс, И. *Дневник «Великого перелома»(март 1928 — август 1931)*. Paris, 1991.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'iednan' (TsDAHO) Ukrainy. (In Ukrainian)

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschych orhaniv vldy ta upravlinnia (TsDAVO) Ukrainy. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України.

Vasil'ev, V. Yu., Kravchenko, P. N., Podkur, R. Yu. *Kommunisticheskaya vlast' protiv zakona Moyiseya: Dokumenty (1920–1937 i 1945–1953 gg.)*. Vinnitca, 2005. (In Russian)

Васильев, В. Ю., Кравченко, П. Н., Подкур, Р. Ю. *Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы (1920–1937 и 1945–1953 гг.)*. Винница, 2005.

Velikanova, O. *Konstituciya 1936 goda i massovaya politicheskaya kul'tura stalinizma*. Per. s angl. Moskva, 2021. (In Russian)

Великанова, О. *Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*. Пер. с англ. Москва, 2021.

Viedenieiev, D. V. *Fabrykatsiia kryminal'nykh sprav proty pravoslavnoi tserkvy v Ukraini pid chas Velykoho teroru 1937–1938 rr. U: Velykyj teror 1937–1938 rr.: zherty i vykonavtsi*. Poltava, 2019, s. 93–102. (In Ukrainian)

Веденієєв, Д. В. *Фабрикація кримінальних справ проти православної церкви в Україні під час Великого терору 1937–1938 рр. У: Великий терор 1937–1938 рр.: жертви і виконавці*. Полтава, 2019, с. 93–102.

Vlasov's'kyj I. F. *Narysy istorii Ukrain's'koi Pravoslavnoi Tserkvy*, t. 4, ch. 1. Kyiv, 1998. (In Ukrainian)

Власовський І. Ф. *Нариси історії Української Православної Церкви*, т. 4, ч. 1. Київ, 1998.

Zibrannia zakoniv i rozporiadzhen' robitnychoho i selians'koho uriadu (ZZ) USRP, no. 41, 1935, st. 188. (In Ukrainian)

Зібрання законів і розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗЗ) УСРР, № 41, 1935, ст. 188.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

INTENSIFICATION OF THE PROCESS OF MASS CLOSING OF CHURCHES AND HOUSES OF PRAYER IN THE KHARKIV REGION IN THE FIRST HALF AND MIDDLE OF THE 1930s

The article is concerned with the quickening of the pace of mass closing of churches and houses of prayer in Kharkiv and the region during the first half and middle

of the 1930s. The author surveys the current state of research on the issue and finds that this phenomenon remains poorly described. An overview of primary sources shows that the source base for the study of church closures during this period is reliable and sufficient. The article situates the upsurge in the closing of churches in the context of the agenda of the Communist Party and the anti-religious policy of the Soviet totalitarian state, aimed at creating a non-religious society in the shortest possible timeframe (the so-called 'godless five-year plan'). The process of closing churches and houses of prayer in Kharkiv and the region is outlined in some detail, along with the legal framework that regulated it. The article sheds light on the administrative and repressive methods (including persistent intimidation of believers and clergy) that were mainly used by local authorities in this sphere. The author concludes that the scale and negative outcomes of churches and houses of prayer closures in the first half to mid-1930s far exceeded those of a similar process in the late 1920s. The author demonstrates that the closing of churches in the region reached its peak in the first half and middle of the 1930s; clarifies the scale and extent of this phenomenon; and highlights the deeply negative consequences of the large-scale suppression of the activity of churches and houses of prayer and their eradication, which was accompanied by demolition of monuments of religious architecture from different eras and destruction of objects of worship and artifacts of religious art (unique iconostases, kiots, bells, murals, etc.). Finally, the article considers the resistance of believers to the closure and destruction of churches and houses of prayer in the Kharkiv region.

Keywords: Kharkiv region, anti-religious policy, closing of churches, non-religious society, 'godless five-year plan', monuments of religious architecture.

Текст надійшов до редакції 17.03.2024.

The text was received by the editors 17.03.2024.

Текст затверджено до друку 28.05.2024.

The text is recommended for printing 28.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07>
УДК 930:[343.1:341.322.5-058.55](477.54)(091)«1943/198»

Віталій Яковлев

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

заступник генерального директора з наукової роботи

Національний музей воєнної історії Слобожанщини

смт Солоницівка, Харківська обл., 62370, Україна

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

ОСОБЛИВОСТІ ВОЄННОГО ТА ПОВОЄННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ОСІБ, ПРИЧЕТНИХ ДО ЗЛОЧИНІВ НАЦИСТІВ НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття висвітлює малодосліджене як в українській, так і зарубіжній історіографії питання притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. Джерельною базою вивчення поставленої проблеми послуговували законодавчі та нормативно-правові документи, тематичні збірники документів, а також архівні кримінальні справи колишніх співробітників української допоміжної поліції, які перебували

Як цитувати: Яковлев, В. Особливості воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 156–182. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07>

How to cite: Yakovliev, V. Wartime and Post-War Criminal Prosecution of Persons Involved in Nazi Crimes in the Kharkiv Region. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 156–182. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07> (In Ukrainian)

© Яковлев В., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

у складі групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», батальйону української поліції при СД. Попри розбіжності, які були між країнами Антигітлерівської коаліції, питання покарання нацистських воєнних злочинців стало важливою умовою відновлення миру та встановлення нового світопорядку після завершення Другої світової війни. В подальшому, попри наростання протистояння між двома військово-політичними блоками НАТО та ОВД, питання розшуку та засудження осіб, причетних до кривавих злочинів нацизму, продовжувало залишатися важливим складником міжнародної політики. Важливим кроком у справі покарання злочинів націонал-соціалізму стало прийняття Генеральної асамблеєю ООН Конвенції про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства. Суди над воєнними злочинцями, громадянами Німеччини, причетними до скоєння масових убивств цивільного населення та військовополонених на території м. Харків та в Харківській області відбулися переважно в повоєнний час. Проаналізувавши кримінальні справи осіб, засуджених як союзниками, так і самими німцями, можна констатувати, що за злочини, вчинені на харківській землі, до відповідальності були притягнені одиниці. Здебільшого ці особи отримали мінімальні строки ув'язнення та були покарані за іншу провину. Переважній більшості нацистів взагалі вдалося уникнути відповідальності. Кримінальне переслідування радянських громадян — учасників масових розправ над мирним населенням та військовополоненими, почалося одразу після звільнення Харківщини в 1943 р. і продовжувалося до кінця 1980-х рр. Колаборанти, що перебували на службі в німецьких каральних інституціях, стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів. Проте, на відміну від німців, вони в переважній більшості отримали суворе покарання. Слід зазначити, що в радянському кримінальному кодексі не було такого поняття, як «колабораціонізм», тому злочини, вчинені колаборантами, кваліфікувались як «зрада Батьківщини». Необхідно відзначити, що, попри специфічність та суперечливість кримінального переслідування воєнних злочинців з числа громадян СРСР, жодна особа не була реабілітована навіть у 1990-ті рр. Іншими словами, навіть за пострадянськими мірками їхні дії розглядали як воєнні злочини, що не мають строку давності.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківщина, воєнні злочини нацистів, військовий трибунал, кримінальне переслідування, військовий колабораціонізм.

Розв'язавши Другу світову війну, нацисти повністю відкинули не лише загальноприйняті норми міжнародного права,

а й загальнолюдські правила моралі. Під час бойових дій вони вдавалися до найжорстокіших методів і засобів ведення війни, винищуючи цивільне населення й цілі народи, створюючи нелюдські умови утримання військовополонених, руйнуючи без військової потреби міста й села. Масові вбивства, катування та грабежі стали повсякденною реальністю на окупованих нацистами територіях. Злочини, скоєні нацистською Німеччиною та її союзниками з країн Осі, були такі масштабні, що кримінальне переслідування їх організаторів та виконавців стало одним із пріоритетних завдань країн Об'єднаних Націй. Покарання нацистських воєнних злочинців набуло важливого значення в процесі відновлення миру після глобального міжнародного конфлікту.

Вивчення питання воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів, скоєних нацистами під час окупації Харківської області (1941–1943 рр.), не стали предметом окремого дослідження. Серед напрацювань українських науковців слід виокремити фундаментальну працю В. О. Шайкан (Shajkan 2005). На підставі вивчення масиву маловідомих та невідомих для дослідників документів українських архівосховищ авторка торкнулася, зокрема, і питання правового підґрунтя кваліфікації воєнних злочинів, скоєних колаборантами в роки війни, та їх судового й позасудового переслідування. Важливі аспекти формування нормативно-правової бази, яка дозволила притягнути до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців, а також специфіку роботи радянських репресивних органів висвітлено в загальних та спеціальних працях українських і зарубіжних дослідників В. Ю. Васильєва, О. Є. Єпіфанова, С. В. Кудряшова, В. Вуазен, О. Прусина (Vasyl'iev 2018; 2019; Epifanov 2001; Kudryashov, Voisin 2009; Prusin 2003).

Метою цієї статті є дослідження специфіки кримінального переслідування в період 1940–1980-х рр. осіб, причетних до скоєння воєнних злочинів нацистів на Харківщині. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 р.) не розглядається в цій розвідці. Особливості його організації, проведення, міжнародний резонанс та історична роль висвітлені в інших роботах автора (Yakovliev 2021; 2022).

Джерельною базою для вивчення поставленої проблеми стали законодавчі та нормативно-правові документи, тематичні збірники документів, а також архівні кримінальні справи колишніх співробітників української допоміжної поліції, які перебували у складі групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», батальйону української поліції при СД.

Найвідомішим повоєнним процесом над головними воєнними злочинцями Третього райху став суд, який розпочався 20 листопада 1945 р. в Нюрнберзі. Під час засідання Міжнародного військового трибуналу (далі — МВТ) радянське обвинувачення використало, зокрема, і докази, зібрані Харківською обласною комісією сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників та завданих ними збитків (далі — ХОК НДК) (*Trial of the Major War Criminals 1947*, 573–574). 1 жовтня 1946 р. МВТ ухвалив вирок: дванадцятьох підсудних засудили до страти, трьох — до довічного ув'язнення, інші були позбавлені волі на строк від 10 до 20 років (*Trial of the Major War Criminals 1947*, 588–589).

У подальшому чотири союзні держави — Великобританія, США, Франція та СРСР — провели судові процеси над нацистськими воєнними злочинцями у своїх окупаційних зонах на території Німеччини та Австрії. Підставою для здійснення правосуддя стали міжнародні угоди щодо покарання «осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти миру і проти людяності» та Закон № 10, ухвалений 20 грудня 1945 р. рішенням Контрольної Ради союзників (*Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949a*, VIII–XIX). У період з грудня 1946 р. по квітень 1949 р. створений в американській окупаційній зоні Нюрнберзький військовий трибунал провів 12 судових процесів, які часто називають наступними (малими) Нюрнберзькими процесами (*Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949a*, III). До відповідальності було притягнуто нацистських воєнних злочинців — медиків, членів айнзатцгруп, представників військового командування, органів юстиції, міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини, а також промисловців. У рамках цих процесів

відбувся суд над айнзатцгрупами (29 вересня 1947 р. — 10 квітня 1948 р.). Серед 24 обвинувачених були представники зондеркоманди 4А зі складу айнзатцгрупи «Ц»: штандартенфюрер СС П. Блобель, який очолював зондеркоманду з червня 1941 р. по січень 1942 р. (Paul Blobel), та штурмбанфюрер СС Вальдемар фон Радецькі — заступник командира СК–4А (Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949b, 577). На підставі звітів зондеркоманди 4А Нюрнберзький військовий трибунал визнав їх винними у злочинах проти людяності, воєнних злочинах та членстві в злочинних організаціях СС та СД (Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949b, 529, 578). Каральна діяльність Блобеля та фон Радецькі на окупованій території Харківської області на судовому процесі не розглядалася, хоча останній був визнаний ХОК НДК причетним до розстрілів близько 4 000 осіб у районі Лісопарку та вбивства більше 15 000 харківських євреїв (DAKHO, f. 2, op. 14, spr. 144, ark. 3).

Ще один представник керівної ланки зондеркоманди 4А — штурмбанфюрер СС Г. Гелленбройх, відповідальний «за злодіяння, скоєні над мирним населенням міста Харкова» (пер. з рос.)¹ (DAKHO, f. 2, op. 14, spr. 144, ark. 82), був притягнутий до відповідальності американцями в 1947 р. Проте знову ж таки не за злочини, скоєні на харківській землі. Військовий суд США в Дахау звинуватив Г. Гелленбройха в убивстві трьох полонених американських авіаторів та засудив його до страти (Klee 2005, 242).

У перші повоєнні роки в межах своєї окупаційної зони Радянський Союз також здійснював заходи щодо розшуку та покарання нацистських воєнних злочинців. До рук правосуддя потрапляли й представники німецьких каральних органів, які заплямували себе участю в масових убивствах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Зокрема, 21 жовтня 1947 р. Ростокським окружним відділом Радянської військової адміністрації в Німеччині у спецтаборі № 9 у м. Нойбранденбург було заарештовано штурмшарфюрера СС М. Єнтцша, колишнього слідчого кримінального відділу ЕК–5.

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

Його звинуватили в «безпосередній участі в звірствах і злодіяннях, що вчинялися німецькими загарбниками на тимчасово окупованій Харківській області і в м. Харків», відповідно до пункту «с» розділу 1-го статті 2-ї Закону № 10 (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 34). М. Єнтцш визнав, що за завершеними ним у м. Харків кримінальними справами було розстріляно 6 осіб і 30 відправлено до тюрми й на каторжні роботи. Також він підтвердив свою участь у транспортуванні 120–150 радянських громадян наприкінці 1942 р. — початку 1943 р. з тюрми СД до місця розстрілу в Лісопарку (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 11). Однак до кінця слідства М. Єнтцш не дожив, 2 листопада 1947 р. він покінчив життя самогубством (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 16).

Крім того, 1947 р. радянський військовий трибунал у Берліні засудив 15 поліцейських третього взводу третьої роти 9-го запасного батальйону поліції до 25 років ув'язнення кожного. Цей взвод, яким командував цуг- і вахтмейстер Текленбург, брав активну участь у розстрілі євреїв у Харкові (Megargee 2012, 1770). За показами вахмістра 3-го поліцейського взводу Р. Лацера та старшого вахмістра цього ж підрозділу Ф. Евелінга у грудні 1941 р. — січні 1942 р. в Харкові, за містом в кар'єрі, зондеркоманда 4А розстріляла приблизно 8 000 євреїв (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 37, ark. 210).

Природно, що більшість воєнних злочинців з числа іноземних громадян виявлялася радянськими репресивними органами в таборах для військовополонених, що розташовувалися на території СРСР. Наприклад, у 1949 р. в таборі МВС № 448 в поле зору слідчих органів потрапив колишній унтерштурмфюрер СС Д. Петерс. У вирокі Військового трибуналу військ МВС Харківської області зазначалося, що обвинувачений, перебуваючи на посаді помічника начальника слідчого відділу гестапо м. Харків, неодноразово особисто брав участь у масових розстрілах радянських громадян в районі селища Сокольники. Унаслідок цього Д. Петерса було визнано винним у скоєнні злочинів, передбачених статтею 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. № 39 «Про міри заходи покарання для німецько-фашистських злодіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців,

для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників» (далі — Указ від 19.04.1943 р.), і засудили до найвищої міри покарання, яку через скасування в СРСР в 1947 р. смертної кари (Vladimircsev, Kokurin 2008, 381) замінили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 212).

Лібералізація політичного життя в СРСР в середині 1950-х рр. торкнулася й міжнародної сфери, зокрема, і стосунків з ФРН. Маючи на меті нормалізацію відносин між країнами, радянське керівництво прийняло рішення щодо встановлення дипломатичних відносин з ФРН (Kunse 2020, 60). Буквально на першому засіданні міжурядових делегацій у Москві 9 вересня 1955 р. канцлер ФРН К. Аденауер рішуче заявив, що обов'язковою умовою налагодження відносин є звільнення і повернення на батьківщину всіх німців, ув'язнених на території СРСР (Kunse 2020, 96). Кремль дослухався до вимог протилежної сторони. Вже 28 вересня 1955 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про дострокове звільнення німецьких громадян, засуджених судовими органами СРСР за скоєні ними злочини проти народів Радянського Союзу в період війни». Відповідно до цього указу достроковому звільненню та репатріації до НДР і ФРН підлягали 8 877 осіб. Крім того, урядам цих держав передавались 749 воєнних злочинців, яких через тяжкість вчинених ними злочинів Радянський Союз не вважав можливим звільнити від покарання (Sbornik zakonov SSSR 1975, 414–415). З-поміж 749 німецьких громадян, репатрійованих 1956 р. до НДР і ФРН, опинився і Д. Петерс, колишній співробітник Харківського СД (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 206).

Слід зазначити, що, попри наростання протистояння між двома військово-політичними блоками НАТО та ОВД, питання розшуку та засудження осіб, причетних до кривавих злочинів нацизму, продовжувало залишатися важливим складником міжнародної політики. Цьому сприяла, зокрема, позиція багатьох європейських країн, які зазнали значних людських та матеріальних втрат під час Другої світової війни. Наприклад, у Радянському Союзі це питання було закріплено законодавчо. В Указі Президії Верховної Ради СРСР

від 4 березня 1965 р. зазначалося, що кримінальне переслідування «нацистських злочинців, винних в найтяжчих злочиннях проти миру і людяності та воєнних злочинах, підлягають суду і покаранню незалежно від часу, що минув після вчинення злочинів» (Sbornik zakonov SSSR 1975, 344). Надалі зазначену ініціативу підтримала Генеральна Асамблея ООН, яка 26 листопада 1968 р. прийняла Конвенцію про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства. Здійснення правосуддя було визнане не лише справедливою відплатою за жорстокі злочини нацизму. Воно мало стати «важливим чинником у справі попередження таких злочинів, захисту прав людини та основних свобод, зміцнення довіри, заохочення співпраці між народами та гарантування міжнародного миру та безпеки» (пер. з англ.) (Convention on the Non-Applicability 1968).

Отже, кримінальне переслідування нацистських воєнних злочинців відбувалося й надалі. У період 1967–1968 рр. у західнонімецькому місті Дармштадт, яке свого часу стало надійним оплотом гітлерівського режиму, до відповідальності була притягнена група колишніх офіцерів і унтер-офіцерів зондеркоманди 4А («Суд над К. Кальсеном та іншими»). Всім їм інкримінували участь та співучасть у масових та індивідуальних убивствах радянських євреїв, комуністичних функціонерів, психічно хворих осіб та радянських військовополонених (Megargee 2012, 1770). Принаймні один з підсудних — унтерштурмфюрер СС В. Войтон, був засуджений за участь у вбивстві щонайменше 10 000 євреїв у Харкові (Klee 2005, 684).

У 1982 р. в м. Траунштайн був проведений суд над колишніми військовослужбовцями 314-го батальйону поліції — підрозділу, який заплямував себе участю в масових убивствах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Двох колишніх офіцерів цього підрозділу обвинуватили, а згодом і засудили за участь у розстрілі євреїв на Волині в липні-серпні 1941 р. та в м. Дніпропетровськ у жовтні 1941 р. Про трагедію харківського єврейства на судовому процесі не згадувалось (Megargee 2012, 1770).

Попри досить активні зусилля світової спільноти щодо покарання нацистських воєнних злочинців, багатьом з них з різних причин

вдалося уникнути справедливого покарання. Показовою в цьому плані є доля колишнього начальника поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» штурмбанфюрера СС Ф. Кранебіттера: не покараного ні за життя, ні після смерті. 13 травня 1945 р. його разом з іншими високопосадовцями СС заарештували американці в м. Больцано та перевели до табору в м. Ріміні, який перебував під управлінням англійців. На початку 1948 р. британці передали його Командуванню кримінальних розслідувань армії США (USACIDC), яке, своєю чергою, відправило його до Австрії. Західні союзники не проводили розслідування злочинної діяльності Ф. Кранебіттера у складі СД, хоча останній встиг «відзначитися» не лише участю в масових розстрілах жителів Харківщини, а й під час служби в Італії, зокрема, в убивстві в'язнів табору Фассолі. Нарешті, австрійський суд висунув йому звинувачення в незаконному членстві в НСДАП і призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на 1 рік. Після звільнення Ф. Кранебіттер працював спочатку на фабриці пластмаси у Вельсі, а згодом — інспектором державного пожежного страхування у Верхній Австрії. Помер 1957 р. від раку (Klee 2005, 335). Верхом цинізму став напис на надгробку покійного — організатора масових убивств цивільного населення та військовополонених у період 1942–1943 рр. на Харківщині: «Його життя було жертвовною любов'ю та гідним виконанням обов'язку» (пер. з нім.) (Schacherreiter 2014).

Ще одне важливе питання, що потребує детального висвітлення, є покарання радянських громадян, які, перебуваючи на службі в німецьких каральних інституціях, стали співучасниками кривавих злочинів нацизму. Здійснення масштабних репресій на окупованих Вермахтом територіях вимагало підтримки з боку місцевого населення, оскільки силами лише каральних органів німецької окупаційної влади було б неможливо розшукати та фізично знищити таку кількість людей, віднесених нацистською ідеологією до категорії «небажаних».

Переслідування колаборантів в СРСР мало низку специфічних особливостей, які зумовили суперечливість і складність цього процесу. На відміну від країн Західної Європи, де були створені нові

законодавчі норми, в Радянському Союзі для цього застосовували Кримінальний кодекс (далі — КК) РРФСР та кодекси союзних республік. Відповідно до наказу Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом» діяльність радянських громадян, які перебували на службі в німців, зокрема й тих, що брали участь у роботі німецьких каральних органів, кваліфікувалась як зрада Батьківщини. До них мали застосовуватись стаття 58–1, пункти «а» та «б» КК РРФСР (Ugolovnyj kodeks RSFSR 1950, 35) та її відповідники в законодавстві союзних республік. У випадку України це була стаття 54–1 «а» і «б» КК УРСР (Kryminal'nyj kodeks URSR 1950, 16). Цілком очевидно, що стаття «зрада Батьківщини», яка передбачала покарання за контрреволюційну діяльність, у випадку з радянськими громадянами — співучасниками масових воєнних злочинів, зовсім не відповідала реаліям часу. Правомірно було би говорити про якісно нові злочини, які неминуче асоціювалися з кривавими розправами нацистів на окупованих радянських територіях. Змінити ситуацію мав Указ від 19.04.1943 р., за статтями 1 та 2 якого до кримінальної відповідальності притягувалися також громадяни СРСР (Yampol'skij 2008, 401–402). Окрім суто кримінального покарання за воєнні злочини, він мав «виховне» значення. Отже, радянська юстиція в більшості випадків розцінювала колабораціонізм як «зраду Батьківщини» та «пособництво окупантам».

Однак відсутність чіткого розуміння того, кого і як мали судити, призвело до того, що під час війни та у перші повоєнні роки колаборантів карали по-різному. Як показала судова практика, Указ від 19.04.1943 р. докорінно не змінив ситуацію, а навпаки, призвів до ще більшої плутанини під час визначення воєнних злочинців та їх пособників з числа громадян СРСР. Внаслідок цього у справах цієї категорії обвинувачених органи слідства найчастіше дотримувалися кваліфікації дій за статтями 54–1 КК УРСР та 58–1 КК РРФСР — пункти «а» і «б». Водночас у цей час значного поширення набув нічим не мотивований і не врегульований симбіоз диспозиції статей

про «зраду Батьківщини» із санкцією статті 2 Указу від 19.04.1943 р. (Eriřanov 2001, 84).

Для врегулювання питання покарання радянських громадян за співпрацю з ворогом, зокрема й за воєнні злочини, 25 листопада 1943 р. була прийнята постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». В документі були надані роз'яснення щодо кваліфікацій дій радянських громадян, які співпрацювали з ворогом і підлягали кримінальній відповідальності. Їх розділено на дві категорії: «зрадники Батьківщини» та «пособники». До першої категорії були віднесені жителі СРСР, які стали співучасниками злочинів нацистів. Як зазначалося в постанові, вони «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти тощо), надавали ворогові відомості, що становлять військову чи державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної армії, радянських активістів та членів їх сімей; брали безпосередню участь у вбивствах і насильствах над населенням, у грабежах і знищенні майна громадян і майна, що належить державі, колгоспам, кооперативним і громадським організаціям, а також військовослужбовців, які перейшли на бік ворога». Усі вони підлягали відповідальності за статтями 58–1 «а» або 58–1 «б» КК РРФСР та відповідним статтям КК інших союзних республік, а у випадках, передбачених Указом від 19.04.1943 р., за статтею 1 цього указу. До «пособників» були віднесені особи, які допомагали німцям відновлювати промислові підприємства, транспорт, сільське господарство, тобто діяльність яких під час окупації можна кваліфікувати як соціально-побутовий колабораціонізм. Вони підлягали відповідальності за статтею 58–3 КК РСФСР та 54–3 КК УРСР — «зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою», або в певних випадках — за статтею 2 Указу від 19.04.1943 р. (Yampol'skij 2008, 572–573).

Кримінальне переслідування активних учасників масових розправ над мирним населенням та військовополоненими почалося

одразу після звільнення Харківщини. Більшість громадян СРСР, які перебували на службі в зондеркоманді 4А, ГФП, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», українському батальйоні СД в лютому та серпні 1943 р., встигли евакуюватися разом з німцями на захід. Проте певна частина з них з тієї чи іншої причини залишилась на території Харківській області й потрапила в поле зору радянських репресивних органів. «Зрадників Батьківщини» виявляли територіальні органи НКВС та НКДБ під час обліку й перереєстрації населення, а також під час здійснення розшукових заходів. У випадку з Харковом неоцінений внесок у справу виявлення членів каральних органів з числа колаборантів, як не дивно, зробили самі німці. Під час свого відступу в лютому 1943 р. в будівлі СД на Сумській, 100 вони залишили списки співробітників і поліцейських українського батальйону СД разом з автобіографіями, анкетами, угодами про нерозголошення службової таємниці тощо (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 10, ark. 277; t. 11, ark. 294; t. 31, ark. 180–187).

Уже в лютому 1943 р. слідчим відділом НКДБ УРСР були заарештовані та притягнуті до кримінальної відповідальності 9 колишніх співробітників німецьких каральних органів — СК–4А, ГФП та СД. У жовтні 1943 р. у своїй доповідній записці нарком держбезпеки УРСР С. Р. Савченко навіть пропонував В. М. Меркулову провести над ними в Харкові відкритий судовий процес (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 37, ark. 229). Стосовно 9 радянських громадян, причетних до німецьких злочинів у Харкові, то вони були покарані рішеннями закритих засідань військових трибуналів. Наприклад, П. К. Сіренка — «українського коменданта» тюрми СД, і трьох його поплічників було засуджено Військовим трибуналом Харківського військового округу від 2–3 березня 1944 р. Їм було висунуто обвинувачення в тому, що, перебуваючи на службі в Червоній армії, вони зрадили Батьківщину і здалися німцям в полон, згодом вступили на службу до української поліції при гестапо м. Харків. За їх активної участі було знищено до 1 000 радянських громадян. Отже, всіх чотирьох визнали винними у злочинах, передбачених статтею 54–1 «б» КК УРСР, і призначили найвищу міру покарання — розстріл, з конфіскацією всього належного

їм майна. Вирок був направлений на затвердження до Військової Колегії Верховного Суду СРСР. Після розгляду справи одному з підсудних замінили смертну кару на 20 років каторжних робіт згідно з частиною 2 Указу від 19.04.1943 р. (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 2, ark. 282zv.-283).

За матеріалами судової справи П. К. Сіренка, спочатку як свідки проходили перекладачка ГФП та СД М. О. Догаєва та В. А. Лісний — слідчий кримінального відділу Харківського СД. Радянське слідство не встигло висунути обвинувачення М. О. Догаєвій: вона померла 1943 р. від туберкульозу в тюрмі НКВС у м. Казань (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 1, ark. 134-138 zv.). Стосовно В. А. Лісного було порушено кримінальну справу за статтею 54–1 «а». Як зазначалося в матеріалах справи, він «втратив надію, не вірив у перемогу Червоної Армії, і в зв'язку з цим зрадив Батьківщину, залишився в окупованому німецькими загарбниками м. Харків, вступив на службу до гестапо в якості слідчого» (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 1, ark. 235 zv.). Крім того, йому інкримінували участь у масовому знищенні радянських громадян: перебуваючи на посаді слідчого СД з серпня 1942 р. по лютий 1943 р., він завершив 60 слідчих справ, за якими 20 заарештованих були розстріляні. Рішенням Військового трибуналу військ НКВС Харківської області на підставі статті 2 Указу від 19.04.1943 р. В. А. Лісний був засуджений до 20 років каторжних робіт, з ураженням в правах на 5 років та конфіскацією майна (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 33, ark. 148).

У судовій практиці траплялися й неординарні випадки, які не вкладалися в загальну схему. Наприклад, харків'янка Н. М. Лещишина під час окупації була перекладачкою та агенткою ГФП та СД, а з листопада 1943 р. — направлена для роботи в РЗГА до відділу VI-D-III. Наслідком її зрадницької діяльності став розгром осередків українського націоналістичного руху в містах Харкові, Полтаві, Києві, Рівному, Львові тощо. У липні 1945 р. Н. М. Лещишина повернулася з Німеччини до м. Харків і одразу звернулася до «компетентних органів». У відповідь на звинувачення слідчих УНКДБ УРСР по Харківській області щодо «зради

Батьківщини» Н. М. Лещишина категорично заявила, що під час служби в німецьких каральних органах вона приносила лише користь радянській державі: руками німців знищувала бандерівців (AU SBU KhO, spr. 017638, ark. 38 zv.). Радянська влада високо оцінила «заслуги» Н. М. Лещишиної: постановою заступника наркому НКДБ УРСР генерал-майора Д. І. Єсипенка від 5 вересня 1945 р. кримінальну справу закрили, а її звільнили з-під варти. «У процесі проведеного слідства фактів зради радянських патріотів особисто з боку Лещишиної не встановлено», — підсумовувалось у документі (AU SBU KhO, spr. 017638, ark. 279). Імовірно, планувалося надалі використати досвід німецької агентки Н. М. Лещишиної для боротьби з українським самостійницьким рухом в Україні.

Дослідивши матеріали понад 100 архівних кримінальних справ радянських громадян, колишніх співробітників 560 групи ГФП, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» та батальйону української поліції при СД, були виявлені такі особливості. Всі колаборанти притягнуті радянськими слідчими органами до відповідальності впродовж 1943–1988 рр. на підставі статей про «зраду Батьківщини» (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 7–11; t. 26–28; t. 31–35). Необхідно зазначити, що більшість особового складу української поліції ГФП та Харківського СД була сформована з радянських військовополонених, набраних у Полтавському та Холодногірському таборах протягом 1941–1943 рр. Під час вступу до німецьких силових структур до колаборантів в обов'язковому порядку застосовували відповідну процедуру оформлення, що передбачала написання автобіографії, заповнення анкети та прийняття присяги (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 24; t. 34, ark. 4–6). Крім того, поліцейські проходили спеціальну підготовку, яка включала військовий вишкіл та ідеологічну обробку (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 135). Більшість колаборантів, небезпідставно побоюючись репресій з боку радянської влади, в серпні 1943 р. евакуювалася разом з німцями на захід. Під час відступу одна частина співробітників Харківського СД продовжила службу в різних німецьких військових підрозділах аж до кінця війни (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 135). (AU SBU ZO, spr. 20368,

t. 7, ark. 115-116), інша — втекла додому (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 8, ark. 208). Під час радянського наступу 1943–1945 рр. значна кількість колишніх поліцейських Харківського батальйону СД була призвана до лав РСЧА. При цьому польові військкомати в більшості випадків не цікавилися минулим призовників: радянське командування завжди мало гостру потребу в живій силі. У цьому розумінні досить типовою для свого часу є доля поліцейського СД А. А. Ткаченка. «Після нетривалої фільтрації з мене зняли форму поліцейського СД, переодягли у форму радянського солдата, і я був призваний до Червоної Армії», — пригадував він (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 11, ark. 235). Отже, співучасники кривавих злочинів нацистів до кінця війни встигли повоювати на боці Радянського Союзу, отримали важкі поранення (AU SBU KhO, spr. 19228, ark. 81), а деякі з них за воїнську звитягу були відзначені високими урядовими нагородами. Наприклад, водій СД С. П. Бабицький, призваний до радянської армії в лютому 1945 р., був нагороджений орденом «Слави» III ступеня (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 7, ark. 116). Колишній поліцейський І. Є. Лохматиков після втечі від німців в 1944 р. потрапив до словацького партизанського загону, згодом воював у штрафній роті, розвідроті. За взяття в полон німецьких «язиків» був двічі нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 9, ark. 75). Інший колишній поліцейський українського батальйону СД Г. Д. Свиридов, призваний до Червоної армії в січні 1943 р., був відзначений орденами Червоного Прапора та «Слави» III ступеня. Однак, як свідчать матеріали архівних кримінальних справ, у подальшому це не звільнило їх від покарання: вони були засуджені до 25 років виправно-трудових таборів (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 215; t. 35, ark. 134).

У повоєнний час радянські слідчі органи НКДБ–КДБ продовжили проводити активну розшукову роботу щодо радянських громадян, які перебували на службі в німецьких каральних органах та були причетні до вчинення воєнних злочинів, зокрема, й на Харківщині. Стандартне обвинувачення проти колишніх військовослужбовців Червоної армії виглядало так: перебуваючи в лавах діючої армії, добровільно, зі зброєю в руках здався в полон ворогові; перебуваючи

в таборі для військовополонених, зрадив Батьківщину, погодившись на службу в ГФП/СД; брав участь у масових розстрілах радянських громадян (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 135). Цивільним особам за статтею «зрада Батьківщини» інкримінували антирадянські настрої, зневіру в силу радянської влади, відмову евакуюватися, перебування на окупованій ворогом території, службу в німецьких каральних органах, співучасть у вбивствах цивільного населення та військовополонених (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 28, ark. 184–185; t. 35, ark. 9). Справи обвинувачених у державній зраді розглядали на закритих засіданнях військових трибуналів без участі сторін та без виклику свідків. Хоча іноді, як це трапилося у випадку з Ф. П. Гречишкіним та М. Ф. Сопельником, звинувачених у перевезенні заарештованих радянських громадян до місця масових страт у Лісопарку, до суду допустили адвоката. Захисник намагався пом'якшити вирок, перекваліфікувавши справу зі статті 54–1 «а» КК УРСР — «зрада Батьківщини» на статтю 54–3 — «зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою» (Kriminal'nyj kodeks URSR 1950, 17). Аргументи адвоката були заслухані, проте рішення трибуналу щодо покарання підсудних за статтею 54–1 «а» залишилося незмінним (AU SBU KhO, spr. 25464, ark. 234, 246).

До кримінальної відповідальності притягувалися колаборанти не лише за належність до німецьких каральних структур, а й за те, що своїми діями сприяли встановленню й підтриманню жорстокого окупаційного режиму. Це стосувалося не лише слідчих та поліцейських СД, а й водіїв, які перевозили заарештованих на місця розстрілів; перекладачів, що брали участь у допитах в'язнів і навіть поліцейських музичного взводу СД (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 181).

Загалом громадяни СРСР, визнані винними у скоєнні воєнних злочинах на Харківщині, отримали покарання, передбачені статтями «зрада Батьківщини» та статтею 2 Указу від 19.04.1943 р. Перші вироки, винесені ще під час війни, відзначалися найбільшою суворістю: доволі часто призначали найвищу міру кримінально покарання — розстріл, а також заслання на 20 років каторжних робіт (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 2, ark. 283; AU SBU ZO, spr. 20368, t. 33, ark. 148).

Надалі максимальна міра покарання переважно призначалася у вигляді 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборих, з ураженням в громадянських правах на 5 років та конфіскацією майна; мінімальна — обмежувалася 5 роками таборів (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 9, ark. 297; t. 34, ark. 95, 224). Проаналізувавши матеріали архівних кримінальних справ, можна дійти висновку, що військових колаборантів в одних ситуаціях засуджували до мінімальних термінів покарання, оскільки вони служили у репресивних структурах окупаційного апарату, в інших — до максимальних, бо, окрім того, їх визнавали активними учасниками каральних акцій нацистів, спрямованих проти цивільного населення, військовополонених, радянського Руху опору. Взагалі за одні й ті самі злочини, скоєні за подібних обставин, могли призначити як максимальні, так і мінімальні строки покарання. Це свідчить як про відсутність у суддів чіткого визначення дій колаборантів, так і про їхню недостатню кваліфікацію — вироки військових трибуналів доволі часто переглядали вищі судові інстанції (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 210; t. 27, ark. 10; t. 34, ark. 62; t. 35, ark. 4).

Після смерті Й. Сталіна в СРСР розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя, яка торкнулася й громадян, репресованих радянською владою. Відповідно до постанови Президії ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та ЦК КП(б)У від 11 травня 1954 р. створювалися центральні й місцеві комісії, які переглядали справи осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини». У випадках незаконного засудження та неправильної кваліфікації складу злочину, комісії мали право скасовувати рішення суду, реабілітувати засуджених, перекваліфікувати склад злочину, скорочувати термін покарання (Reabilitaciya, 117). Правовою основою діяльності обласних комісій став спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністрів юстиції та внутрішніх справ СРСР, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. № 96сс/0016/00397/00252. Він встановлював порядок перегляду справ репресованих громадян й визначав повноваження органів, залучених до її проведення. Перегляду підлягали й судові рішення щодо радянських громадян, засуджених за статтею

«зрада Батьківщини». Після ознайомлення з матеріалами архівних кримінальних справ осіб, засуджених за військовий колабораціонізм, Харківська обласна комісія, як правило, ухвалювала рішення відмовити у їх перегляді (AU SBU KhO, spr. 19228, ark. 83; AU SBU KhO, spr. 25464, ark. 290). Хоча траплялися й винятки з правил (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 4).

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» відбулося масове звільнення з місць позбавлення волі, зокрема й військових колаборантів. В указі зазначалося, що для надання жителям СРСР, «які через слабкодухість та несвідомість були залучені до співпраці з окупантами», можливості повернутися «до чесного трудового життя» з місць ув'язнення звільняли осіб, засуджених до 10 років, зокрема й за статтею «зрада Батьківщини». Той, хто мав строк покарання більше ніж 10 років, термін позбавлення волі скорочувався наполовину. Звільненню підлягали також особи, покарані за службу в німецькій армії та поліції. Амністія не поширювалася лише на карателів, засуджених за вбивства та катування радянських громадян (Sbornik zakonov SSSR 1956, 410). Як свідчать матеріали архівних кримінальних справ, майже всі колаборанти, засуджені за службу в німецьких каральних органах та співучасть у злочинах нацистів на харківській землі, були амністовані відповідно до указу від 17 вересня 1955 р. Одні з них, як, наприклад, М. Г. Акшинський, колишній поліцейський СД, чи Н. А. Кондрашова — перекладачка кримінального відділу СД, засуджені на 25 років, були звільнені 1955 р. зі зняттям судимості (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 7, ark. 5; t. 9, ark. 4). Іншим, таким як Г. Д. Свиридову, термін ув'язнення був зменшений майже наполовину — від 25 до 12 років (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 222). Справи осіб, засуджених до каторжних робіт на підставі статті 2 Указу від 19.04.1943 р., як правило, не переглядалися (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 9, ark. 313 zv.; t. 28, ark. 210; t. 33, ark. 153).

Значна частина з числа колаборантів, які справді брали участь у каральних акціях проти населення, партизанів, військовополонених на Харківщині й перебували в зоні дії радянської юрисдикції, була покарана. Однак багато з них змогли unikнути кримінальної відповідальності. Військовим колаборантам, причетним до скоєння воєнних злочинів на Харківщині, протягом десятиліть вдавалося досить успішно приховувати власне минуле. Деякі з них для цього вступали до комуністичної партії (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 230). Так чи так, усі вони сподівалися, що з плином часу сплине й строк давності їхніх злочинів. Важливе значення для подальшого переслідування й покарання воєнних злочинців мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 1, ark. 133), а також Постанова Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1965 р., яка містила роз'яснення щодо застосування цього указу до громадян Радянського Союзу, «які в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. здійснювали активну каральну діяльність, брали особисту участь в убивствах і катуваннях» (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 1, ark. 134).

Радянські репресивні інстанції провадили розшукові заходи громадян СРСР, причетних до воєнних злочинів нацистів, і в період 1960–1980-х рр. Одним з останніх найбільших успіхів слідчих органів Радянського Союзу стало виявлення та арешт в 1987 р. колишнього командира українського батальйону поліції при Харківському СД. Слідчим відділом УКДБ УРСР по Запорізькій області було проведено ґрунтовне розслідування не лише воєнних злочинів О. О. Посевіна, а й досить ретельно досліджено структуру та каральну діяльність поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», а також українського батальйону поліції СД. О. О. Посевіну було інкриміновано активну участь у насильницькому підтриманні окупаційного режиму. «Посевін з серпня 1942 р. року по серпень 1943 р. спільно з окупантами, на чолі підлеглих йому поліцейських, брав активну участь у каральних акціях — масових розстрілах радянських громадян у місті Харкові: на подвір'ї в'язниці СД по вулиці Чернишевського, № 21, і на галявині

Лісопарку в районі «Сокольники», а також на околицях села Подвірки Дергачівського району Харківської області», — зазначалося в Обвинувальному висновку (AU SBU ZO. Obvinitel'noe zaklyuchenie, spr. 20368, ark. 6-7). В ході слідства підсудний визнав, що «брав участь у розстрілах не менше 3 600 мирних радянських людей, зокрема він особисто убив пострілами з пістолета «Парабеллум» не менше 330 осіб» (AU SBU ZO. Obvinitel'noe zaklyuchenie, spr. 20368, ark. 114). Унаслідок цього О. О. Посевіна було звинувачено в злочинах, передбачених частиною 1-ю статті 56 КК УРСР — «зрада Батьківщини». А у зв'язку з тим, що на момент скоєння злочинів він перебував у лавах РСЧА, слідчу справу разом з Обвинувальним висновком було передано на розгляд військового трибуналу Київського військового округу, який 1988 р. засудив О. О. Посевіна до найвищої міри покарання — розстрілу (AU SBU ZO. Obvinitel'noe zaklyuchenie, spr. 20368, ark. 130).

Кримінальні справи осіб, засуджених за воєнні злочини, скоєні під час Другої світової війни, переглядали судові та правоохоронні інституції і за часів незалежності України. На підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. № 962-XII (Pro reabilitatsiui 1991) Харківська обласна прокуратура в період 1990-х рр. розглядала й архівні кримінальні справи колаборантів, причетних до участі в кривавих розправах нацистів над цивільним населенням та військовополоненими на Харківщині. Однак воєнні злочини і злочини проти людства не мають строку давності. Тому цій категорії військових колаборантів вкотре було відмовлено в реабілітації (AU SBU KhO. Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava I. F. Shevtsova, spr. 19228; AU SBU KhO. Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava F. P. Hrechyshkina, M. F. Sopol'nyka, spr. 25464).

Отже, суди над воєнними злочинцями — громадянами Німеччини, причетними до скоєння масових убивств цивільного населення та військовополонених на території м. Харків та Харківській області переважно відбулися в повоєнний час. Проаналізувавши кримінальні справи осіб, засуджених як союзниками, так і самими німцями, мусимо констатувати, що за злочини, вчинені на харківській землі,

до відповідальності було притягнуто одиниці. Здебільшого ці особи отримали мінімальні строки ув'язнення та були покарані за іншу провину. Переважній же більшості нацистів взагалі вдалося уникнути судового переслідування.

Під час Другої світової війни колабораціонізм досяг небувалого розмаху, і це стосувалося не лише території України та інших республік СРСР, а й країн Європи, поневолених нацистами. Колаборанти, що перебували на службі в німецьких каральних інституціях, стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на харківській землі. Проте, на відміну від німців, вони в переважній більшості отримали суворе покарання. Слід зазначити, що в радянському кримінальному кодексі не було такого поняття як «колабораціонізм», тому злочини, які вчинили колаборанти, кваліфікувались як «зрада Батьківщини». Попри специфічність та суперечливість кримінального переслідування воєнних злочинців з числа радянських громадян, необхідно відзначити, що жодна особа не була реабілітована навіть у 1990-ті рр. Іншими словами, навіть за пострадянськими мірками їхні дії розглядали як воєнні злочини, що не мають строку давності.

Список джерел та літератури / References

Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporiz'kij oblasti (AU SBU ZO). Arkhivna kryminal'na sprava O. O. Posievina, spr. 20368, t. 1, 7, 8, 9, 10, 11, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (АУ СБУ ZO). Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна, спр. 20368, т. 1, 7, 8, 9, 10, 11, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37.

Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporiz'kij oblasti (AU SBU ZO). Obvinitel'noe zaklyuchenie po delu № 24 po obvineniyu Posevina Aleksandra Aleksandrovicha, spr. 20368, 148 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (АУ СБУ ZO). Обвинительное заключение по делу № 24 по обвинению Посєвіна Александра Александровича, спр. 20368, 148 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava F. P. Hrechyshkina, M. F. Sopol'nyka, spr. 25464, 168 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна контрольно-наглядова справа Ф. П. Гречишкіна, М. Ф. Сопельника, спр. 25464. 168 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava I. F. Shevtsova, spr. 19228, 31 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна контрольно-наглядова справа І. Ф. Шевцова, спр. 19228. 31 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava F. P. Hrechyshkina, M. F. Sopol'nyka, spr. 25464, 294 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа Ф. П. Гречишкіна, М. Ф. Сопельника, спр. 25464, 294 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava I. F. Shevtsova, spr. 19228, 87 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа І. Ф. Шевцова, спр. 19228, 87 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava N. M. Leschyshynoi, spr. 017638, 282 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа Н. М. Лещишиної, спр. 017638, 282 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava P. K. Sirenka, H. H. Kobrysiya, L. F. Verezhnikova, S. I. Hulenska, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 1, 2. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисева, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка, ф. 4 (Р), оп. 2, спр. 34417, т. 1, 2.

Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity. 1968, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf. Accessed: 25 Oct. 2023.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 2, op. 14, spr. 1. Svodnye vedomosti po uchetu zlodeyanij i po ugonu sovetskix grazhdan v nemeckoe rabstvo i kopii aktov po g. Har'kovu. Har'kovskaya oblastnaya komissiya sodejstviya Chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyanij nemecko-fashistskix zavtchikov i ix soobshhnikov i prichinnogo imi usherba, 102 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 2, оп. 14, спр. 1. Сводные ведомости по учету злодеяний и по угону советских граждан в немецкое рабство и копии актов по г. Харькову. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба, 102 арк.

Epifanov, A. E. *Otvetstvennost' za voennye prestupleniya, sovershennye na territorii SSSR v period Velikoj Otechestvennoj vojny*. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora yuridicheskikh nauk. Moskva, 2001. (In Russian)

Епифанов, А. Е. *Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны*. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 2001.

Klee, E. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer war was vor und nach 1945*. Augsburg, 2005.

Кримінальний кодекс УРСР. Київ, 1950. (In Ukrainian)

Кримінальний кодекс УРСР. Київ, 1950.

Kudryashov, S., Voisin, V. The early stages of «legal purges» in Soviet Russia (1941–1945). *Editions de l'EHESS [EHESS Editions]*, vol. 49, 2009, pp. 263–296.

Kunce, T. (red.). *Vizit Kanclera Adenauera v Moskvu 8–14 sentyabrya 1955 g.: Dokumenty i materialy*. Moskva, 2020. (In Russian)

Кунце, Т. (ред.). *Визит Канцлера Аденауэра в Москву 8–14 сентября 1955 г.: Документы и материалы*. Москва, 2020.

Megargee, G. P. (ed.). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II, part B. Bloomington, 2012.

Paul Blobel: Eidesstattliche Erklärung. *NS-Archiv. Dokumente zum Nationalsozialismus*, <https://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/eidesstattliche-erklaerung-1.php>. Accessed: 17 Sept. 2023.

Pro reabilitatsiiu zhertv represij komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 roktiv. Zakon Ukrainy vid 17.04.1991 r. № 962-KhII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>. Data perehliadu: 30 veresnia 2023. (In Ukrainian)

Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років. Закон України від 17.04.1991 р. № 962-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>. Дата перегляду: 30 вересня 2023.

Prusin, A. «Fascist Criminals to the Gallows!»: The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945-February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 17, no 1, Spring 2003, p. 1–30.

Реабилітація: як е'то было. Документи Президіума ЦК КПСС і другіє матеріали, т. 1. Москва, 2000. (In Russian)

Реабилітація: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, т. 1. Москва, 2000.

Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR (1938 — iyul' 1956 gg.). Moskva, 1956. (In Russian)

Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). Москва, 1956.

Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR (1938–1975), т. 3. Moskva, 1975. (In Russian)

Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975), т. 3. Москва, 1975.

Schacherreiter, C. Ein schrecklich normaler Nationalsozialist. *Oberösterreichische Nachrichten*, 4 Mar. 2014, <https://www.nachrichten.at/kultur/Ein-schrecklich-normaler-Nationalsozialist;art16,1321940>. Accessed: 20 Sept. 2023.

Shajkan, V. O. *Kolaboratsionizm na terytorii rejkhskomisariatu «Ukraina» i vijs'kovoї zony v roky Druhoї svitovoї vijny. Monografіa*. Kryvyj Rih, 2005. (In Ukrainian)

Шайкан, В. О. *Колораціоналізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія*. Кривий Ріг, 2005.

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, vol. 7: Proceedings 5 February 1946 – 19 February 1946. Nuremberg, 1947.

Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law No. 10. Nuernberg October 1946 — April 1949, vol. 1. Washington, 1949a.

Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law No. 10. Nuernberg October 1946 — April 1949, vol. 4. Washington, 1949b.

Ugolovnyj kodeks RSFSR: Oficial'nyj tekst s izmeneniyami na 1 iyulya 1950 g. i s prilozheniem postatejno-sistematizirovannyx materialov. Moskva, 1950. (In Russian)

Уголовный кодекс РСФСР: Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постановлено-систематизированных материалов. Москва, 1950.

Vasyli'iev, V. Zlochynsi, zhertvy, ochevydtsi. Problemy doslidzhen' nasyil'stva nad tsyvil'nym naselenniam Ukrainy v roky nimets'ko-radians'koi vjny. U zb.: *Nasyil'stvo nad tsyvil'nym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941–1944.* Kyiv, 2018, s. 20–58. (In Ukrainian)
Васильєв, В. Злочинці, жертви, очевидці. Проблеми досліджень насильства над цивільним населенням України в роки німецько-радянської війни. У зб.: *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944.* Київ, 2018, с. 20–58.

Vasyli'iev, V. Osoblyvosti istorychnoho kontekstu stvorennia dokumentiv radians'kykh orhaniv derzhbezpeky schodo zlochyniv natsystiv ta ikh soiuzykiv stosovno tsyvil'noho naselennia Ukrainy. U zb.: *Nasyil'stvo nad tsyvil'nym naselenniam. Chernihiv's'ka oblast'. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1943.* Kyiv, 2019, s. 4–11. (In Ukrainian)
Васильєв, В. Особливості історичного контексту створення документів радянських органів держбезпеки щодо злочинів нацистів та їх союзників стосовно цивільного населення України. У зб.: *Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943.* Київ, 2018, с. 4–11.

Vladimircev, N. I., Kokurin, A. I. (red.). *NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym nacionalisticheskim podpol'em na Zapadnoj Ukraine, v Zapadnoj Belorussii i Pribaltike (1939–1956): Sbornik dokumentov.* Moskva, 2008. (In Russian)
Владимирцев, Н. И., Кокурин, А. И. (ред.). *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): Сборник документов.* Москва, 2008.

Yakovliev, V. The Kharkiv Trial of War Criminals (December 15–18, 1943): Basis, International Impact and Historic Significance. *Evropský filozofický a historický diskurz [European philosophical and historical discourse]*, vol. 8, issue 1, 2022, p. 32–45. DOI: <http://dx.doi.org/10.46340/ephd.2021.8.1.5>

Yakovliev, V. Osoblyvosti provedennia Kharkivs'koho pokazovoho sudu (15–18 hrudnia 1943 r.) nad natsysts'komy voienному zlochynsiamy. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*, вип. 3 (150), 2021, s. 78–84. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12> (In Ukrainian)

Яковлев, В. Особливості проведення Харківського показового суду (15–18 грудня 1943 р.) над нацистськими воєнними злочинцями. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 3 (150), 2021, с. 78–84. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12>

Yampol'skij, V. P. (red.). *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov*, t. 4, kn. 1. Moskva, 2008. (In Russian)

Ямпольский, В. П. (ред.). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов*, т. 4, кн. 1. Москва, 2008.

Vitalii Yakovliev

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Deputy Director General for Research

National Museum of Military History of Slobozhanshechyna

Town Solonytsivka, Kharkiv region, 62370, Ukraine

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

WARTIME AND POST-WAR CRIMINAL PROSECUTION OF PERSONS INVOLVED IN NAZI CRIMES IN THE KHARKIV REGION

The article sheds light on an issue neglected in both Ukrainian and international historiography — the prosecution of persons involved in Nazi crimes in the Kharkiv region. The source base of the study includes legislative and regulatory documents, thematic collections of documents, and archival criminal cases of former members of the Ukrainian auxiliary police who served with the GFP (secret field police) group 560, security police and SD of the 'General District of Kharkiv', and the Ukrainian police battalion under SD command. Despite the differences that existed between the Allies, the prosecution of Nazi war criminals became a key condition for the restoration of peace and establishment of a new world order after the end of World War II. In later years, the growing tensions between the two military-political blocs of NATO and the Warsaw Pact notwithstanding, the issue of bringing to justice persons involved in the bloody crimes of Nazism continued to remain important in international politics. A major step in the cause of punishing the crimes of National Socialism was the adoption by the UN General Assembly of the Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity. Trials of German citizens involved in mass murder of civilians and prisoners of war in the city of Kharkiv and Kharkiv Oblast mainly took place after the end of the war. Based on the analysis of criminal cases

of persons convicted both by the Allies and by Germans courts, it can be stated that few individuals were brought to justice for crimes committed in the region. For the most part, they received minimum prison terms and were punished for other crimes. Most Nazis escaped responsibility altogether. The criminal prosecution of Soviet citizens who participated in massacres of civilian population and prisoners of war in Kharkiv Oblast began immediately after the liberation of the region in 1943 and continued until the end of the 1980s. Collaborators who served in German penal institutions were assiduous executors and accomplices of Nazi crimes. Unlike German citizens, the vast majority of them received a severe punishment. Notably, there was no concept of 'collaborationism' in the Soviet criminal code; so, crimes committed by collaborators were classified as 'treason to the Motherland'. Despite the contradictory nature of the prosecution of Soviet citizens involved in Nazi war crimes, it should be noted that not a single such individual was rehabilitated even in the 1990s. In other words, even by post-Soviet standards, their actions were considered war crimes with no statute of limitations.

Keywords: World War II, Kharkiv region, Nazi war crimes, military tribunal, criminal prosecution, military collaborationism.

Текст надійшов до редакції 08.03.2024.

The text was received by the editors 08.03.2024.

Текст затверджено до друку 19.05.2024.

The text is recommended for printing 19.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-08>
УДК 930:[343.1:341.322.5-058.55](477.54)(091)«1943/198»

Михайло Проценко

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: m.protsenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5236-4947>

ПОСТАТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ІСТОРИКА А. Г. СЛЮСАРСЬКОГО В ОЦІНКАХ КОЛЕГ ТА УЧНІВ

Статтю присвячено оцінці сучасниками постаті й результатів наукової діяльності історика, доктора історичних наук, професора, декана історичного факультету в період 1947–1962 рр. Антона Григоровича Слюсарського (1900(1901)–1980 рр.). На основі матеріалів особової справи вченого, яка зберігається в архіві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, та інших джерел розглянуто взаємозв'язок життєвого шляху та становлення особистості вченого. Після закінчення війни А. Г. Слюсарський обіймав посаду декана історичного факультету ХДУ імені О. М. Горького і брав активну участь у повоєнній відбудові університету і факультету зокрема. Після XX з'їзду ЦК КПРС у 1956 р. розпочався

Як цитувати: Проценко, М. Постать і науковий доробок історика А. Г. Слюсарського в оцінках колег та учнів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»,* вип. 65, 2024, с. 183–198. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-08>

How to cite: Protsenko, M. The Academic Stature and Achievement of the Historian A. H. Sliusarskyi in the Perception of His Colleagues and Students. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History,* no. 65, 2024, pp. 183–198. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-08> (In Ukrainian)

© Проценко М., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

процес десталінізації, настав період так званої «відлиги». Відповідно змінилися також деякі тенденції в історичній науці й освіті. Зокрема, наприкінці 1950-х — протягом 1960-х рр. активно публікували видання зі спеціальних історичних дисциплін, архівної справи, краєзнавства тощо. У цьому розумінні А. Г. Слюсарський, основною тематикою робіт якого була історія Слобожанщини, став своєрідним «предтечею» краєзнавчого руху на Харківщині, а його діяльність на посаді голови Харківського відділення УТОПІК актуалізувала потреби збереження культурної спадщини регіону. У більшості мемуарів спостерігаються здебільшого позитивні оцінки його діяльності як декана. Нині єдиний не дуже позитивний відгук про Антона Григоровича, який пов'язаний, очевидно, з особистою образою, міститься у спогадах доктора історичних наук, професора І. К. Рибалки. Ще за життя вченого з'явилися перші відгуки про його наукову діяльність і рецензії на праці. Спочатку це були невеликі нотатки, згадки, фото в газетах. Пізніше — більш розгорнуті характеристики його діяльності. Ім'я А. Г. Слюсарського згадано в енциклопедичних і довідкових виданнях (наприклад, «Учені вузів Української РСР» (1968 р.) та ін.). Проте в цілому можна зазначити, що оцінка його наукового доробку ще чекає на своїх дослідників, оскільки здебільшого ім'я вченого згадують ті, хто займався вивченням Слобідської України, майже без оцінок його внеску (якщо не брати до уваги поодинокі випадки).

Ключові слова: А. Г. Слюсарський, Харківський університет, Харків, біографістика, історична наука.

В оцінці будь-якої особистості важливу роль відіграє характеристика від колег, друзів, знайомих та ін. Це допомагає побачити людину різнобічно, сформувати її образ з урахуванням думок інших, а головне — в контексті її доби. Крім того, якщо особа обіймала керівні посади, важливо також зрозуміти, яким було ставлення до неї з боку підлеглих. У фокусі цієї статті — постать Антона Григоровича Слюсарського (1900(1901)–1980 рр.), доктора історичних наук, професора, багаторічного декана історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького.

Метою нашого дослідження є зібрати й проаналізувати спогади колег та учнів А. Г. Слюсарського щодо нього самого і його наукового доробку і на основі цього зробити висновки про його постать як ученого і керівника факультету.

Ми розглядаємо постать А. Г. Слюсарського в контексті часу, у який він жив і працював. Наша розвідка вписується в межі наукової біографістики, тобто вивчення життя та діяльності особи, яка була науковцем. Окрім того, наша робота містить елементи просопографічного дослідження. Для висвітлення життєвого і наукового шляху вченого, зокрема за спогадами його колег та студентів, використано такі методи: загальнонаукові (аналізу й синтезу) та спеціально-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний).

Щоб зрозуміти становлення особистості вченого, необхідно розглянути деякі біографічні відомості про нього. Антон Григорович Слюсарський народився 12 січня 1901 р. (31 грудня 1900 р. за старим стилем) на Волині, у с. Свинохи Володимир-Волинського повіту Волинської губернії (нині — с. Привітне Локачівського району Волинської області). З 1912 р. по 1922 рр. працював робітником різноманітних підприємств. Протягом 1912–1916 рр. — у приватній взуттєвій майстерні (м. Горохів Волинської губернії, нині — Луцького району Волинської області), у період 1916–1917 рр. — у 16 дорожньому загоні біля фронту (м. Луцьк та ін.), у 1918 р. — у приватній типографії в м. Одеса та у взуттєвій майстерні м. Горохів, упродовж 1918–1919 рр. — у робітничому клубі артистів (м. Одеса), у період 1919–1922 рр. — у Типографії Управління Одеського відділення Південно-Західної залізниці (м. Одеса). З жовтня 1922 р. по серпень 1923 р. — слухач підготовчих курсів до робітфаку у м. Одеса. З вересня 1923 р. по серпень 1925 р. був слухачем на робітфаці Одеського інституту народної освіти (ОІНО). У вересні 1925 р. — серпні 1926 р. — студент ОІНО. Варто зазначити, що така біографія була доволі типовою для того часу: постійне пересування країною, зміна місць роботи та ін. Усе це, на нашу думку, збагатило життєвий досвід майбутнього вченого.

У вересні 1926 р. — серпні 1929 р. Антон Григорович мешкав у Києві, де навчався у Київському інституті народної освіти (КІНО). З вересня 1929 р. по вересень 1931 р. навчався в аспірантурі при Історичному музеї імені Т. Г. Шевченка в Києві та одночасно

був викладачем у КІНО, читав курс історії СРСР. У вересні 1931 — квітні 1932 рр. працював на Донбасі керівником пропагандистської групи ЦК КП(б)У. З травня 1932 р. він став молодшим науковим співробітником одного з центральних історичних інститутів УСРР — Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. Протягом 1933–1934 рр. працював на Полтавщині на посаді завідувача культурно-просвітницького відділу та інструктора Оржицького РК КП(б)У. Перебуваючи на цій посаді, він став свідком нової університетської реформи, яка відновила класичні університети в УСРР.

У 1933 р. внаслідок реформи відродився Харківський університет, і Антон Григорович з травня 1934 р. почав працювати старшим викладачем історії СРСР кафедри історії СРСР та УРСР. Відтоді розпочався шлях ученого, пов'язаний з Харківським університетом. Переривався він лише під час служби в армії з жовтня 1942 р., у роки Другої світової війни (Arkhir, spr. 288, 2).

У жовтні 1941 р. історик разом з іншими колегами евакуювався до м. Кзил-Орда (нині — м. Кизилорда, Республіка Казахстан). Там Харківський державний університет імені О. М. Горького (ХДУ імені О. М. Горького) об'єднався з Київським державним університетом імені Т. Г. Шевченка і працював як Об'єднаний державний Український університет (ОДУ). Тут Антон Григорович продовжив читати лекції, виступати перед робітниками, займався науковою діяльністю. У жовтні 1942 р. А. Г. Слюсарський став спочатку курсантом, а потім молодшим командиром 39-го запасного стрілецького полку у м. Акмолинськ (нині — м. Астана, Республіка Казахстан).

У червні 1943 р. працював викладачем полку в м. Ташкент (нині — Республіка Узбекистан). У листопаді того ж року був направлений до Ленінабаду (нині — м. Худжанд, Республіка Таджикистан) курсантом Військово-політичного училища, після закінчення якого, з березня 1943 р. по жовтень 1945 р., викладав у Ташкентському стрілецько-мінометному училищі (м. Термез, нині — Республіка Узбекистан). З жовтня 1945 р. по квітень 1946 р. служив у 306-й дивізії начальником дивізійної партійної школи в м. Самарканд (нині — Республіка Узбекистан) (Kudelko 2006, 83–84). Завершив війну у званні

молодшого лейтенанта політскладу. У 1945 р. був нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною».

З 1 травня 1946 р. А. Г. Слюсарський продовжив свою роботу у ХДУ імені О. М. Горького на кафедрі історії СРСР і УРСР (Zhuravs'kyj, Zajtsev, Myhal' 2010, 80). У 1947 р. був призначений деканом історичного факультету і обіймав цю посаду до 1962 р., а потім до кінця життя працював на кафедрі історії СРСР. У 1945 р. захистив кандидатську дисертацію «Комітети незаможних селян України у період 1920–1921 рр. (до НЕПу)», а у 1964 р. — докторську «Соціально-економічний розвиток Слобожанщини XVII–XVIII ст.». Під його керівництвом було захищено близько 10 кандидатських дисертацій (Sliusars'kyj 2013, 226). З 1946 р. доцент, з 1965 р. професор.

Після XX з'їзду ЦК КПРС у 1956 р. розпочався процес десталінізації, партію очолив М. С. Хрущов, настав період так званої «відлиги». Це спричинило також зміну деяких тенденцій в історичній науці й освіті. Зокрема, наприкінці 1950-х — у 1970-х рр. з'являлося багато видань зі спеціальних історичних дисциплін, архівної справи, краєзнавства тощо (Yaremchuk 2009, 124–125). Проте пріоритетними все одно були дослідження, які стосувалися історії партії, комуністичного й робітничого руху тощо. Тобто історична наука, попри певне послаблення з боку офіційної пропаганди, все одно здебільшого лишалася заполітизована й мала вузький набір тем. У такому розумінні А. Г. Слюсарський, основною проблематикою робіт якого ще з початку 1950-х рр. була історія Слобожанщини, виглядав «нейтральним» дослідником, а його публікації цілком відповідали загальним вимогам історичної науки того часу (хоча праці щодо радянських політичних організацій та ін. у його бібліографії наявні, але не становили основний масив). На нашу думку, його праці були визначальними для розвитку краєзнавчого руху на Харківщині у 1960-х рр. У роботах ученого порушено широке коло питань, таких як історія Харкова і Харківської області (губернії), історія заселення регіону, історія слобідських полків, історія Харківського університету і зокрема ролі його засновника В. Н. Каразіна (1773–1842 рр.) тощо.

Особливе місце у біографії А. Г. Слюсарського посідає діяльність в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Історик став першим головою Харківської обласної організації цього товариства і керував ним з 1966 по 1971 рр. Основним напрямом у роботі Товариства вчений уважав відновлення втрачених пам'яток, увічнення заслужених працівників науки, культури, архітектури, історичних подій — забутих сторінок минулого (Slyusarskij 1966). Його діяльність на посаді голови Харківського відділення УТОПІК актуалізувала потреби у збереженні культурної спадщини регіону.

До популяризаторської роботи можна також віднести і працю вченого у педагогічній сфері. Протягом своєї викладацької діяльності він кілька разів виступав як автор або співавтор посібників (Vasyl' Karazin 1960). Для учнів середніх шкіл Антон Григорович написав розділ «Харківський університет» у книзі для читання школярів (Kharkiv'skuj universytet 1970, 120–125).

Як видно з біографії Антона Григоровича Слюсарського, його життєвий шлях був досить непростим, особливо на початку. Він доволі рано почав працювати, став свідком (і учасником) трьох великих соціальних потрясінь — Перша світова війна 1914–1918 рр., Революція і Громадянська війна 1917–1921 рр. і Друга світова війна 1939–1945 рр. Попри це, він зумів побудувати доволі успішну кар'єру в науковій сфері, а також був активним популяризатором історії Харківщини завдяки своїй діяльності в Харківському відділенні УТОПІК.

Університет у роки війни сильно постраждав: зруйновано будівлі, лабораторії й інститути, знищено музейні колекції, зазнав втрат ботанічний сад. Не оминуло лихо й історичний факультет: втрачено нумізматичну колекцію, яка налічувала приблизно 40 тис. медалей і монет, майже повністю знищено археологічний музей, у якому зберігалось приблизно 200 тис. експонатів. Крім того, під час евакуації втрачено архів університету, який представляв значущу цінність для істориків. На фронтах і в окупації загинуло багато викладачів, співробітників і студентів. Серед загиблих були декан факультету К. М. Віч (1896–1941), заступник декана Д. І. Чепіга (?–1943), секретар

комсомольської організації, історик І. Г. Трамбицький (1916–1942) та ін. (Zhuravskij, Zajcev, Migal' 1991, 20). На плечі нового декана лягла велика робота з відновлення навчального фонду, налагодження навчального процесу й наукових досліджень. При цьому коштів було мало. Заняття відбувалися в неопалюваних приміщеннях (у корпусі, що розташовувався за адресою: вул. Трінклера, 6).

У ті роки помічником декана був призначений І. К. Рибалка (1919–2001). За спогадами колишнього студента, а потім професора й декана історичного факультету у 1978–1982 рр. В. І. Кадеєва (1927–2012): «Деканом історичного факультету був доцент Антон Григорович Слюсарський, який читав у нас лекції з історії СРСР епохи феодалізму. Про деканат Антон Григорович казав: “Деканат — це Люся і я”. У той час справді за штатним розкладом був лише декан і секретар факультету. Цю останню посаду обіймала тоді Люся — дівчина, яка жила у Мерефі й кожного дня приїздила на роботу до Харкова. Вона мала певний вплив на декана, і це помітили студенти. І коли потрібно було вирішити якесь дрібне питання, то зазвичай зверталися до Люсі. Антон Григорович був порядною і дуже чесною людиною. До студентів він ставився з симпатією, виокремлюючи перспективних студентів, які потім ставали лаборантами, аспірантами й викладачами факультету. Він був “посадним батьком” на весіллі нашого однокурсника Юрія Шиловцева¹. Завдяки Антону Григоровичу молодь отримала кімнату в студентському гуртожитку університету по проспекту Леніна², 20» (пер. з рос.)³ (D'yachkov, Litovchenko, Martem'yanov та ін. 2013, 44, 48).

Спогади про А. Г. Слюсарського як декана залишили й деякі студенти, які навчалися в той період. Зокрема І. С. Бабенко згадує: «... віддавали належне нашому відомому “Слюсу” — декану Антону Григоровичу Слюсарському, який блискуче викладав першокурсникам історію Київської Русі» (пер. з рос.) (Babenko 2013, 9). У спогадах

¹ Ю. В. Шиловцев (1926–2020) — доктор історичних наук, професор.

² Нині — проспект Науки.

³ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

М. І. Єни, який згадує 1960-ті рр., коли він навчався, зазначено: «Досі згадую роки навчання на істфаці як найсвітліші, радісні у житті. Істфак був і залишається для мене святиною, і я вважав і завжди вважатиму, що з часом навчання мені відверто пощастило. Це був час діяльності таких корифеїв вітчизняної історичної науки, як Степан Іванович Сидельніков, Іван Климентійович Рибалка, Степан Мефодійович Королівський, Антон Григорович Слюсарський, Віктор Іванович Астахов, Василь Микитович Довгопол та багатьох інших. Власне кажучи, це були наші кумири, божества, якщо хочете. Час, коли я навчався, можна по праву назвати золотим для студентів, адже вони мали можливість брати участь у величезній кількості конференцій, подорожувати не лише СРСР, але й світом» (пер. з рос.) (Parfinenko, Posokhov 2002, 90).

М. С. Лапіна так описує післявоєнний історичний факультет і його деканат: «Історичний факультет нарешті отримав своє постійне місце проживання у будівлі на розі вулиці Трінклера і проспекту Правди⁴ ... Маршові центральні сходи закінчувалися на другому поверсі майданчиком, на який виходили двері деканату. Це була велика кімната з широкими вікнами, з якої наліво вели двері до кабінету декана Антона Григоровича Слюсарського, доцента кафедри історії СРСР і його заступника Гольденберга Володимира Олександровича, доцента кафедри історії стародавнього світу. Біля стіни, яка відокремлювала деканат від кабінету керівництва, розташовувався стіл, де була ... секретарка факультету Люся, яка спокійно й чітко виконувала свої численні обов'язки. У деканаті завжди було багато народу — викладачів, вільних від занять або під час перерви, а також студентів, які з'ясовували численні невідкладні питання. З дверей кабінету неочікувано з'являвся декан — спокійний, стриманий. У нього в руках зазвичай були якісь папери. Оглянувши присутніх, він зачитував чергові рескрипти по факультету або університету. Тут же віддавалися відповідні вказівки секретарю» (пер. з рос.) (Larina 2002, 121).

Спогади багатьох студентів про А. Г. Слюсарського як декана були позитивними. Наприклад, В. І. Астахова називає його «наш улюблений

⁴ Нині — проспект Незалежності.

декан» (Astakhova 2002, 51). Історик Б. П. Зайцев, який вступив на факультет у 1951 р., згадував: «Декан факультету, доцент Антон Григорович Слюсарський, був першим викладачем, який знайомив нас, «новобранців», з університетом, його історією, з факультетом і його викладачами, був першим радником і учителем. Антон Григорович був гарною людиною, комунікабельним, доброзичливим, чуйним, поступливим, непоганим керівником колективу. Його поважали і викладачі, і студенти. І тому не випадково він обіймав посаду декана факультету протягом 15 років» (пер. з рос.) (Zajcev 2012, 87).

Варто зазначити, що свою першу заяву про звільнення з посади декана Антон Григорович написав 1961 р., мотивуючи свій вчинок станом здоров'я. Утім, є думка професора І. К. Рибалки про те, що саме в цей момент декан хотів звільнити його з посади завідувача кафедри історії УРСР. Розповідаючи про свої проблеми з виданням монографії про розгром Директорії в Україні, він пише: «... як зрозуміли в університеті, Слюсарський мав суто корисливі плани: зняти мене з завідування кафедрою історії України, на її «зміцнення» пересунути С. М. Королівського, а самому зайняти кафедру історії СРСР» (Rybalka 1999, 136).

Ще за життя вченого з'явилися перші відгуки про його наукову діяльність і рецензії на праці. Спочатку це були невеликі нотатки, згадки, фото в газетах (Borisov 1952). У 1950-х рр. були вже більш розгорнуті характеристики його творчості (Dovhopol 1954). Саме період 1950–1970-х рр. ми можемо визначити як час оцінки наукового доробку А. Г. Слюсарського його сучасниками (Kondufor 1953). Багато з них знали вченого особисто, були його колегами та учнями (В. І. Астахов, А. Д. Скаба та ін.).

У 1960–1970-ті рр. ім'я Антона Григоровича стало траплятися в довідкових та енциклопедичних виданнях (Sliusars'kuj 1968, 397–398; Sliusars'kuj 1972, 124). Це є певним показником його відомості та авторитету в наукових колах. У 1971 р. наукова спільнота Харкова відзначила 40-річчя науково-педагогічної діяльності вченого. У цей період з'явилися ювілейні статті і привітання (40 lit na pivni osvity).

Наступним етапом стали 1980–1990-ті рр., коли на історичному факультеті почали видавати розгорнуті огляди його історії, у яких, зокрема, всебічно було відображено діяльність А. Г. Слюсарського (Berduta, Bulakh 1991, 37–50). Після смерті вченого дослідники намагалися осмислити й висвітлити його наукову, педагогічну і просвітницьку діяльність. У некролозі, опублікованому у 8-му випуску «Українського історичного журналу» (1980 р.) зазначено, що: «Його перу належить близько 100 наукових праць, серед яких значне місце займають дослідження з історії соціально-економічного розвитку України XVII–XIX ст. Зокрема, високу оцінку наукової громадськості одержала монографія “Соціально-економічний розвиток Слобожанщини”. А. Г. Слюсарський успішно розробляв і питання історії Харківського державного університету» (Anton Hryhorovych Sliusars'kuj, 160). Тут ми бачимо узагальнену, але доволі важливу для розуміння кола професійних зацікавлень Антона Григоровича характеристику його наукової діяльності.

Наприкінці 1990-х — у 2000-х рр. почали з'являтися матеріали особового походження (щоденники, мемуари та ін.) (Rybalka 1999), автори яких доволі часто згадують ім'я А. Г. Слюсарського. Крім того, в них містяться окремі факти з його біографії, а також узагальнювальні висновки щодо його особистості та наукового доробку.

Деякі сучасні автори, які досліджують Слобідську Україну XVII–XVIII ст., критично ставляться до робіт А. Г. Слюсарського через певну схематизацію історичного процесу та деякі неточності. Наприклад, В. Л. Маслійчук зауважує: «На жаль, попередні історики не відокремлювали нові явища у соціально-економічній сфері першої третини XVIII ст. від економічних процесів другої половини XVII ст. В роботах З. Звездіна, К. Стецюк, А. Слюсарського дані про XVII ст. нерідко базуються на переписі 1732 р., що не зовсім вірно з огляду на ті зміни, що сталися після реформ царського уряду початку XVIII ст. і перетворень в українській спільноті цього часу» (Maslijchuk 2002, 131). Утім, В. Л. Маслійчук загалом доволі позитивно характеризує науковий доробок ученого: «... роботи А. Г. Слюсарського з багатою джерельною базою вносять і чимало нового, особливо стосовно

російського землеволодіння на Слобожанщині, змін в економічному становищі старшини, класової боротьби в слобідських містах XVII–XVIII ст., соціальної трансформації місцевої еліти» (Maslīchuk 2002, 17).

Побутують різні оцінки рівня викладання на історичному факультеті в повоєнний період. Більшість з них позитивна, але є й негативні. Наприклад, один з випускників факультету, професор Л. М. Баткін (1932–2016) писав, згадуючи свої студентські роки: «... о, яким неправдоподібно анекдотичним, пахучим звіринцем був, між іншим, цей факультет і як рідко зустрічалися серед його «доцентів» та інших приматів людські обличчя!» (пер. з рос.) (Batkin 1998, 223). Утім, у ці ж роки на факультеті навчався й відомий археолог, професор О. М. Лесков (1933–2017). Він мав протилежну точку зору, описуючи вступ до історичного факультету, роботу в студентському науковому гуртку, спеціалізацію за давньою історією та археологією, увагу до нього з боку викладачів (К. Е. Гриневича та Б. А. Шрамка) як велику удачу (Leskov 2014, 275).

Сьогодні ми можемо чітко визначити щонайменше три головні заслуги А. Г. Слюсарського. Серед них — його діяльність з відновлення й розвитку історичного факультету в повоєнні роки; відродження інтересу до минулого Слобідського краю; актуалізація інтересу до особистості засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна. Ці заслуги досі не отримали належної оцінки в історіографії, тому перспективними вважаємо подальші дослідження доробку А. Г. Слюсарського.

Аналіз спогадів колег, учнів і студентів А. Г. Слюсарського свідчить про те, що вченого як особистість характеризують здебільшого позитивно. Єдина згадка про нього в негативному контексті трапляється в І. К. Рибалки. Науковий доробок ученого ще не проаналізовано: можна натрапити лише на поодинокі згадки внеску вченого окремих працях (наприклад, у монографії В. Л. Маслійчука). Загалом роботи А. Г. Слюсарського згадують лише ті дослідники, які вивчають Слобожанщину, зокрема Харківщину, проте ім'я історика згадують разом із такими видатними вченими,

як Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та ін. Оцінка його наукового доробку А. Г. Слюсарського є завданням майбутніх досліджень.

Список джерел та літератури / References

40 lit na nyvi osvity. Pro A. H. Sliusars'koho. *Sotsialistychna Kharkivschyna [Socialist Kharkiv Region]*, 17 liutoho 1971. (In Ukrainian)

40 літ на ниві освіти. Про А. Г. Слюсарського. Соціалістична Харківщина, 17 лютого 1971.

Anton Hryhorovych Sliusars'kyj. Nekroloh. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1980, no. 8, s. 160. (In Ukrainian)

Антон Григорович Слюсарський. Некролог. *Український історичний журнал*, 1980, № 8, с. 160.

Arkhyv Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Spr. 288. Otdel kadrov. Sliusarskij Anton Grigor'evich, 48 ark. (In Ukrainian)

Архів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Спр. 288. Отдел кадров. Слюсарский Антон Григорьевич, 48 арк.

Astakhova, V. I. On ochen' lyubil zhizn'. V: Astakhova, V. I., Astakhova, E. V., Zajcev, B. P. i dr. (red.), *Stranicy iz zhizni Uchitylya: (V. I. Astakhov v issledovaniyakh i vospominaniyakh)*. Xar'kov, 2002, s. 49–53. (In Russian)

Астахова, В. И. Он очень любил жизнь. В: Астахова, В. И., Астахова, Е. В., Зайцев, Б. П. и др. (ред.), *Страницы из жизни Учителя: (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)*. Харьков, 2002, с. 49–53.

Babenko, I. S. *«My zhili na Artyoma...»*. Xar'kov, 2013. (In Russian)

Бабенко, И. С. *«Мы жили на Артёма...»*. Харьков, 2013.

Batkin, L. M. Nachinayushhij medievist iz provincii — v gostyax u Lyublinskikh. *Odissej [Odysseus]*, 1998, s. 223. (In Russian)

Баткин, Л. М. Начинающий медиевист из провинции — в гостях у Люблинских. *Одиссей*, 1998, с. 223.

Berduta, M. Z., Bulakh, V. I. Issledovanie otechestvennoj istorii v Khar'kovskom universitete za gody sovetской vlasti. *Vestnik Khar'kovskogo universiteta [The Bulletin of Kharkiv University]*, 1991, no. 357, s. 37–50. (In Russian)

Бердута, М. З., Булах, В. И. Исследование отечественной истории в Харьковском университете за годы советской власти. *Вестник Харьковского университета*, 1991, № 357, с. 37–50.

Borisov, V. Nash zamechatel'nyj zemlya. *Krasnoe znamyu* [Red Flag], 2 noyabrya 1952, s. 3. (In Russian)

Борисов, В. Наш замечательный земляк. *Красное знамя*, 2 ноября 1952, с. 3.

Dovhopol, V. Knyha pro Slobids'ku Ukrainu. *Sotsialistychna Kharkivsychyna* [Socialist Kharkiv Region], 1 hrudnia 1954, s. 2. (In Ukrainian)

Довгопол, В. Книга про Слобідську Україну. *Соціалістична Харківщина*, 1 грудня 1954, с. 2.

D'yachkov, S. V., Litovchenko, S. D., Martem'yanov, A. P. i dr. (red.). *Vladimir Ivanovich Kadeev. Vospominaniya*. Хар'ков, 2013. (In Russian)

Дьячков, С. В., Литовченко, С. Д., Мартемьянов, А. П. и др. (ред.). *Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания*. Харьков, 2013.

Kharkivs'kuj universytet. U: *Knyha dlia chytannia z istorii Ukrain's'koi RSR z najdavnishykh chasiv do kintsia 50-ih rokiv XIX st.* Kyiv, 1970, s. 120–125. (In Ukrainian)

Харківський університет. У: *Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст.* Київ, 1970, с. 120–125.

Kondufor, Yu. Knyha pro V. N. Karazina. *Sotsialistychna Kharkivsychyna* [Socialist Kharkiv Region], 17 sichnia 1953, s. 3. (In Ukrainian)

Кондуфор, Ю. Книга про В. Н. Каразіна. *Соціалістична Харківщина*, 17 січня 1953, с. 3.

Kudelko, S. M. (red.) ta in. *Vykkladachi, spivrobotnyky ta studenty istorychnoho fakul'tetu Kharkivs'koho natsional'noho universytetu — uchasnyky Velykoi Vitchyznianoj vijny*. Kharkiv, 2006. (In Ukrainian)

Куделко, С. М. (ред.) та ін. *Викладачі, співробітники та студенти історичного факультету Харківського національного університету — учасники Великої Вітчизняної війни*. Харків, 2006.

Lapina, M. S. Pervye poslevoennye gody... *Kharkivs'kuj istoriohrafichnyj zbirnyk. Problemy periodyzatsii istorii ta istoriohrafichnoho protsesu* [Kharkiv Historiographical Collection. Problems of Periodisation of History and the Historiographical Process], 2002, вып. 357, s. 120–127. (In Russian)

Лапина, М. С. Первые послевоенные годы... *Харківський історіографічний збірник. Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу*, 2002, вип. 5, с. 120–127.

Leskov, A. M. Iz vospominanij: nachalo. *Kharkivs'kuj istoriohrafichnyj zbirnyk* [Kharkiv Historiographical Collection], 2014, s. 260–283. (In Russian)

Лесков, А. М. Из воспоминаний: начало. *Харківський історіографічний збірник*, 2014, с. 260–283.

Maslijchuk, V. L. *Kozats'ka starshyna slobids'kykh polkiv druhoi polovyny XVII — pershoi tretyny XVIII st.* Kharkiv, 2002. (In Ukrainian)

Маслійчук, В. Л. *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст.* Харків, 2002.

Parfinenko, A. Yu., Posokhov, S. I. *Stranicy istorii studencheskoj nauki v Khar'kovskom universitete.* Har'kov, 2002. (In Russian)

Парфиненко, А. Ю., Посохов, С. И. *Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете.* Харьков, 2002.

Rybalka, I. K. *Taka nasha dolia: Storinky zhyttia moho pokolinnia.* Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Рибалка, І. К. *Така наша доля: Сторінки життя мого покоління.* Харків, 1999.

Sliusars'kyj Anton Hryhorovych. U: Bohdashyna, O. M., Butenko, V. I., Hlybyts'ka, S. B. ta in. (ukl.), *Istoryky Kharkivs'koho universytetu: biobibliografichnyj dovidnyk (1905–2013 rr.)*. Kharkiv, 2013, s. 226. (In Ukrainian)

Слюсарський Антон Григорович. У: Богдашина, О. М., Бутенко, В. І., Глибицька, С. Б. та ін. (укл.), *Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.)*. Харків, 2013, с. 226.

Sliusars'kyj Anton Hryhorovych. In: *Radians'ka entsyklopediia istorii Ukrainy.* Kyiv, 1972, t. 4, s. 124. (In Ukrainian)

Слюсарський Антон Григорович. У: *Радянська енциклопедія історії України.* Київ, 1972, т. 4, с. 124.

Sliusars'kyj Anton Hryhorovych. In: *Ucheni vuziv Ukrain'skoi RSR.* Kyiv, 1968, s. 397–398. (In Ukrainian)

Слюсарський Антон Григорович. У: *Учені вузів Української РСР.* Київ, 1968, с. 397–398.

Slyusarskij, A. G. Zabol'ivo berech' pamyatniki proshlogo Khar'kovshhiny. *Krasnoe znamya [Red Flag]*, 16 oktyabrya 1966, s. 3. (In Russian)

Слюсарський, А. Г. Заботливо берець пам'ятники прошлого Харьковщины. *Красное знамя*, 16 октября 1966, с. 3.

Vasyl' Karazin. U: *Knyha dlia chytannia z istorii Ukrain'skoi RSR z najdavnishykh chasiv do kintsia 50-oh rokov XIX st.* Kyiv, 1960, s. 256–263. (In Ukrainian)

Василь Каразін. У: *Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст.* Київ, 1960, с. 256–263.

Yaremchuk, V. *Mynule Ukrainy v istorychnij nautsi URSR pislialstins'koi doby.* Ostroh, 2009. (In Ukrainian)

Яремчук, В. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. Острог, 2009.

Yubilej uchenogo. 40 let nauchno-pedagogicheskoy deyatel'nosti A. G. Slyusarskogo. *Krasnoe znamya [Red Flag]*, 18 fevralya 1971, s. 4. (In Russian)

Юбилей ученого. 40 лет науч.-пед. деятельности А. Г. Слюсарского. *Красное знамя*, 18 февраля 1971, с. 4.

Zajcev, B. P. Nezabyvaemoe. V: Posokhov, S. I., Kudelko, S. M., Grechishkina, M. V. (sost.), *Boris Petrovich Zajcev: vospominaniya i bibliografiya*. Har'kov, 2012, s. 76–91. (In Russian)

Зайцев Б. П. Незабываемое. В: Посохов, С. И., Куделко, С. М., Гречишкина, М. В. (сост.), *Борис Петрович Зайцев: воспоминания и библиография*. Харьков, 2012, с. 76–91.

Zhuravskij, Yu. I., Zajcev, B. P., Migal', B. K. Istoricheskij fakul'tet Khar'kovskogo universiteta: ocherk istorii. *Vestnik Khar'kovskogo universiteta [The Bulletin of Kharkiv University]*, 1991, no. 357, s. 3–24. (In Russian)

Журавский, Ю. И., Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории. *Вестник Харьковского университета*, 1991, № 357, с. 3–24.

Zhuravs'kyj, Yu. J., Zajtsev, B. P., Myhal', B. K. *Kharkivs'kyj universytet u roky Velykoi Vitchyznianoj vijny*. Kharkiv, 2010. (In Ukrainian)

Журавський, Ю. Й., Зайцев, Б. П., Мигаль, Б. К. *Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни*. Харків, 2010.

Mykhailo Protsenko

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: m.protsenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5236-4947>

THE ACADEMIC STATURE AND ACHIEVEMENT OF THE HISTORIAN A. H. SLIUSARSKYI IN THE PERCEPTION OF HIS COLLEAGUES AND STUDENTS

The article is concerned with contemporary appraisals of the academic influence and achievement of Anton Hryhorovych Sliusarskyi (1900(1901)–1980) – historian, doctor of historical sciences, professor, and dean of the Faculty of History of Kharkiv

University from 1947 to 1962. Based on the materials of the scholar's personal file, preserved in the archives of V. N. Karazin Kharkiv National University, and other sources, the author considers the relationship between Sliusarskyi's life path and his development as a scholar. After the end of World War II, Sliusarskyi served as dean of the Faculty of History of A. M. Gorky Kharkiv State University and took an active part in the post-war reconstruction of the university and the faculty. The 20th Congress of the CPSU in 1956 marked the start of the period of de-Stalinization and 'thaw', which spurred new trends in historical scholarship and education. In particular, the late 1950s and 1960s witnessed advances in the fields of special historical disciplines, archival studies, local history, and more. Sliusarskyi, whose main research focus was the history of Sloboda Ukraine, became a kind of 'precursor' of the local history movement in the Kharkiv region, and his activities as the head of the Kharkiv branch of the UTOPIK (Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture) helped bring to the fore the need to safeguard the region's cultural heritage. Most memoirists positively evaluate Sliusarskyi's performance as dean. A rare exception, likely related to a personal grudge, is found in the memoirs of doctor of historical sciences, professor I. K. Rybalko. Commentary on Sliusarskyi's academic work and reviews of his publications began to appear in the scholar's lifetime. At first, these were brief notes, remarks, and photos in newspapers; later came more detailed characterizations. Sliusarskyi's name figures in encyclopedic and reference works, such as 'Faculty of the Higher Schools of the Ukrainian SSR' (1968) and others. It must be acknowledged, however, that a general appraisal of the scholar's legacy remains a task for the future, since, with a few isolated exceptions, his name is found almost exclusively in the writings of researchers of Sloboda Ukraine, and even then with little attention to his overall academic contribution.

Keywords: A. H. Sliusarskyi, Kharkiv University, Kharkiv, biography, historical scholarship.

Текст надійшов до редакції 03.03.2024.

The text was received by the editors 03.03.2024.

Текст затверджено до друку 13.05.2024.

The text is recommended for printing 13.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-09>
УДК 930.2:303.621.32]:303.82-057.4-054.73(477-87)«2014/2024»

Вікторія Іващенко

кандидатка історичних наук, доцентка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: ivashchenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

Юлія Кісельова

кандидатка історичних наук, доцентка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

УСНОІСТОРИЧНИЙ ПРОЄКТ «“РУХ НА ЗАХІД”: УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ (2014–2024)»: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ*

Як цитувати: Іващенко, В., Кісельова, Ю. Усноісторичний проєкт «“Рух на Захід”:
українські науковці в умовах вимушеної міграції (2014–2024)»: питання методології
дослідження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 199–227. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-09>

How to cite: Ivashchenko, V., Kiselyova, Yu. Oral History Project ““Moving West”: Ukrainian
Academics in Conditions of Forced Migration (2014–2024)”: Issues of Research Methodology.
The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 65, 2024, pp. 199–
227. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-09> (In Ukrainian)

© Іващенко В., Кісельова Ю., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Стаття підготовлена в межах проєкту «Документуючи Україну» (Documenting Ukraine), ініційованого Інститутом гуманітарних досліджень у Відні (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM).

Стаття є спробою проблематизувати окремі методологічні аспекти усної історичного проекту «“Рух на Захід”: українські науковці в умовах вимушеної міграції (2014–2024)». Проект спрямований на дослідження вимушеної міграції українських науковців — внутрішньої (після 2014 року) та зовнішньої (до країн Європи після початку повномасштабної російсько-української війни), а також реакції на цей процес з боку європейської наукової спільноти. Зокрема, у статті йдеться про соціальний та історіографічний контексти, що формують своєрідні дослідницькі «рамки», які не є сталими і своєю чергою створюють рухливі просторові, темпоральні та особистісні кордони, а також надзвичайно загострюють етичні проблеми. Аналіз географічних та хронологічних меж, а також складу респондентів дозволяє більш чітко окреслити дефініцію «науковий мігрант», врахувати особливості «руху на Захід», а також визначити основні етапи реалізації проекту та зафіксувати зміни в організації дослідження упродовж того часу, протягом якого він триває. Ситуація ускладнюється через дослідження подій, що тривають, коли разом із традиційними викликами усної історії щоразу слід враховувати нові. Для ефективного пошуку респондентів було обрано метод «снігової кулі», який дозволяє відшукати осіб, які готові до спілкування, а також застосовано напівструктуроване інтерв'ю, що надає можливості для подальших порівнянь і водночас дозволяє респондентам почуватися максимально вільно, обирати зручний для них формат самопрезентації. Специфіка спільноти, яка досліджується, зумовила включення респондентів до дослідження на різних етапах (ознайомлення з проектом, інтерв'ювання, процес транскрибування, за бажанням — вивчення результатів дослідження та оцінка результатів). Це дозволяє говорити про респондентів як про повноцінних співавторів, що значно полегшує інтерпретацію джерела. Цьому також сприяють обрані авторками достатньо складні принципи транскрибування інтерв'ю. Нарешті, важливим є рішення проводити інтерв'ю протягом тривалого часу, а в майбутньому за можливості повернутися до повторного інтерв'ювання. Уже зараз ми можемо говорити як про певні тенденції, що спостерігаються в межах вимушеної інтелектуальної міграції, так і про типовість або унікальність обраних мігрантами стратегій побудови академічної кар'єри в екстраординарних умовах.

Ключові слова: російсько-українська війна, усна історія, вимушена академічна міграція, європейське академічне середовище, методологія дослідження, проблеми етики.

Соціально-політичні та історіографічні контексти

Окупація Криму та російська агресія на Сході України в 2014 р. значною мірою активізували проблему міграції в Україні, яка на цьому

етапі мала переважно формат «внутрішнього переміщення». Початок повномасштабної російсько-української війни ще більше загострив проблему, призвівши до найбільшої міграційної кризи з часів Другої світової війни. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) на кінець 2022 р. 11,6 млн українців залишили свої домівки, із них 5,7 млн виїхали за кордон (Global Trends Forced Displacement, 8). На 14 листопада 2023 р. у світі було офіційно зареєстровано 6,3 млн українських біженців. Більшість із них перебуває на території Німеччини (1,1 млн), Польщі (958,9 тис.) та інших європейських держав (Ukraine Refugee Situation), які в перші місяці війни безпрецедентно підтримали українських біженців.

Такий рівень підтримки можна пояснити кількома чинниками (трудовою міграцією українців у попередні роки, наявністю мігрантських осередків у багатьох містах Західної Європи, спільними кордонами із низкою країн ЄС та ін.), але, напевне, вирішальним став характер цієї війни. За одним із опитувань, яке було проведено наприкінці грудня 2022 р., більшість європейців сприйняли агресію з боку Росії як напад на всю Європу, що загрожує європейським цінностям, свободі та процвітанню європейських держав. При цьому понад 90 % європейців заявили про посилення тривоги щодо майбутнього Європи і висловили високий рівень підтримки громадянам України (Hoffmann, de Vries 2023).

Утім, у ситуації, коли воєнні дії тривають, на різних рівнях (індивід, держава, міжнародне співтовариство) постає низка викликів, серед яких головним залишається питання щодо майбутнього українських мігрантів: повернення їх в Україну або інтеграція до нового середовища. Якщо на початковому етапі готовність до повернення декларували понад 90 % мігрантів, то станом на листопад 2022 р. кількість тих, які планують повернутися до України, зменшилась до 63 %, а за оцінками українських демографів, їхня реальна частка після двох років війни становитиме 30–40 % (Vyshlins'kyj та ін. 2022, 5; Perezavantazhennia nauky, 10). Не вдаючись до детального аналізу тих чинників, які визначають індивідуальні стратегії українських мігрантів, відзначимо вплив міграційної політики тих країн,

які приймають українських біженців, а також ставлення до цієї проблеми в Україні.

Наразі у країнах ЄС спостерігається кілька стратегій щодо вирішення міграційної кризи: низка країн розпочала «діалог про повернення» українців в Україну (Ірландія, Норвегія, Швейцарія та ін.), тоді як інші взяли курс на зменшення державної допомоги (Польща, Чехія та ін.) або інтеграцію (Німеччина) українських біженців (Vyshlins'kuj та ін., 27–40). Своєю чергою, в Україні це питання донедавна розглядалося виключно на рівні експертів, лише в липні 2023 р. Міністерство соціальної політики заявило про початок розробки Стратегії демографічного розвитку України (Minsotspolityku).

Частиною цих процесів стала міграція українських науковців, масштаби якої наразі можна оцінити лише приблизно, оскільки єдиної бази даних учених-мігрантів немає. У 2014 р. через російську агресію було переміщено близько 20 українських закладів вищої освіти. Відомо, що на кінець 2022 р. там працювало приблизно 3 тис. викладачів (Nikolaiev, Rij, Shemelynets' 2023, 50–53), але досвід цієї «внутрішньої міграції» так і не був осмислений. Після 24 лютого 2022 р. було релоковано 44 заклади вищої освіти, в яких продовжили роботу 6,9 тис. викладачів, проте, на відміну від 2014 р., йшлося про «напіввіртуальну релокацію» (переміщення адміністрації та низки ключових служб та організацію дистанційного навчання для інших учасників навчального процесу), натомість частина студентів та викладачів не тільки з релокованих закладів самостійно виїхали до більш безпечних територій в Україні або за кордон (Nikolaiev, Rij, Shemelynets' 2023, 55–59).

Згідно з «Результатами дослідження потреб українських науковців» на момент проведення опитування (квітень–травень 2022 р.) із понад 2 тис. 47,2 % науковців залишалися за місцем постійного проживання, 38,1 % стали внутрішньо переміщеними особами, 14,7 % перебували за кордоном (Lutsenko та ін. 2023, 5). За результатами іншого дослідження, в якому взяли участь понад 2,5 тис. респондентів (вересень–грудень 2022 р.), з початку повномасштабної війни за кордон виїхало 18,5 % науковців (de Rassenfosse, Murovana, Uhlbach

2023). Складно сказати, яка з вибірок є більш репрезентативною щодо генеральної сукупності, утім, вочевидь, такі цифри дозволяють говорити про загальні тенденції, а також зафіксувати нові виклики, які постали перед українською наукою в умовах російського вторгнення.

Традиційно дослідники української інтелектуальної міграції віддавали перевагу роботі зі статистичними матеріалами, зосереджуючись на дослідженні напрямків міграції, а також фіксуючи її загрози («відтік мізків», поглиблення демографічних проблем, зниження якості ринку праці в Україні, ознаки руйнування інтелектуального потенціалу країни в цілому) та переваги («циркуляція мізків», залучення зарубіжних інвестицій, інтеграція України до світового наукового та освітнього співтовариства) (Baranyuk, Romanenko 2014; Aleksieieva, Horban'ova 2016; Demydenko 2018). Сучасні аналітичні матеріали, створені на основі результатів опитування вимушених мігрантів-науковців, містять спробу проаналізувати більш широкий спектр проблем: поточний соціально-демографічний статус українських учених за кордоном, наявні виклики та вподобання вимушених мігрантів-науковців, їхні індивідуальні плани та думки щодо майбутнього української науки та освіти (Maryl та ін. 2022; Zberezheniia nauky; Komunikatsiia nauky; Perezavantazhenniia nauky; Formuvannia bazy danykh; Lutsenko та ін. 2023; de Rassenfosse, Murovana, Uhlbach 2023). Також з'являються дослідження, автори яких намагаються поєднувати кількісні та якісні підходи до аналізу досвіду переміщених учених в контексті європейської інституційної підтримки українських науковців (Sikorska, Nykyforenko 2022). Ці дослідники намагаються окреслити нову конфігурацію українського наукового співтовариства та поміркувати над питанням щодо місця науковців-мігрантів у повоєнному відродженні України, плани щодо якої активно презентують та обговорюють (Becker 2022; Building back; Gorodnichenko, Sologoub, Weder di Mauro 2022). Відзначимо, що практичним результатом такої роботи стало створення цифрової платформи «Українська наукова діаспора», головною місією якої проголошено «об'єднання зусиль українських учених різних хвиль

міграції для відбудови та розвитку України, а також ефективнішої інтеграції українських учених до світового наукового співтовариства» (Ukrainian Science Diaspora).

На тлі цих соціально-політичних та історіографічних контекстів виник усноісторичний проєкт «“Рух на Захід”: українські науковці в умовах вимушеної міграції (2014–2024)» («“Moving West”: Ukrainian Academics in Conditions of Forced Migration (2014–2024)»)¹, присвячений вимушеній міграції українських науковців-гуманітаріїв із зони воєнного конфлікту.

Фокус на дослідженні саме науковців-гуманітаріїв спричинений кількома чинниками. По-перше, багато хто з них включений у реалізацію проєктів, пов'язаних із документуванням свідчень війни, збереженням культурної спадщини, дослідженням впливу війни на українське суспільство, тож їхній досвід є достатньо відрефлексованим. По-друге, у низці висловлювань експертів з питань відновлення української науки в переліку дисциплін, які запропоновано віднести до стратегічних пріоритетів національного рівня, фігурують виключно природничі й точні науки (Perezavantazhennia nauky, 13), що може призвести до посилення кризових явищ в українській гуманітаристиці. Нарешті, можна також говорити про особистісний вимір: цей проєкт дозволяє його авторкам «історіювати» власний досвід, висловлюючись як безпосередні учасниці подій, що дозволяє більш глибоко інтерпретувати свідчення, одержати в ході усноісторичного дослідження².

Здебільшого питання методології досліджень досвіду науковців-мігрантів є частиною фінальних звітів наукових проєктів і містять короткий опис мети, завдань, об'єкта дослідження, загальну характеристику анкет, особливостей вибірки та збирання даних,

¹ На першому етапі проєкт підтримав Інститут історії науки імені Макса Планка (1 жовтня 2022 — 31 березня 2023 р.), на другому — Інститут гуманітарних наук у Відні в межах програми «Documenting Ukraine Fall 2023» (грудень 2023 — травень 2024 р.).

² Тут можна згадати про дослідження досвіду переживання війни науковцями, що базуються на використанні автоетнографічного методу (Kuz'menko 2023; Strelnyk, Shcherbina 2023).

а також процесу відбору релевантних свідчень та визначенню основних етичних принципів, яких дотримуються дослідники (Maryl та ін. 2022, 6–7; Perezavantazhennia nauky, 8). Утім, останнім часом з'являються спроби проблематизувати окремі методологічні аспекти досліджень досвіду академічних мігрантів, наприклад, щодо впливу на дослідження багатокультурного середовища (Bielska, Kurek-Ochmańska, Łuczaj 2021). Вочевидь, перехід від фіксації до осмислення методологічних підходів дозволяє не тільки удосконалити практику досліджень, але й вийти на проблеми, пов'язані із подальшою інтерпретацією усних свідчень.

Рухливість просторових, особистісних та темпоральних кордонів

У ході реалізації проєкту за період з квітня 2022 р. до грудня 2023 р. було записано 59 інтерв'ю: 41 з українськими науковцями та 18 з європейськими вченими, які займаються організацією допомоги українським біженцям.

Зараз серед українських респондентів переважають науковці зі Сходу країни (20), а також із Києва та прилеглих містечок (12), зокрема з Ірпеня та Бучі, що пов'язано із активними бойовими діями та окупацією частини цих територій. Особливу групу становлять респонденти (6), які ще 2014 р. виїхали з окупованих територій Донецької та Луганської областей до різних регіонів України. Два із них і зараз перебувають на території України, інші після початку повномасштабної агресії виїхали за кордон. Відзначимо, що після 24 лютого 2022 р. також не всі респонденти відразу залишили територію України: разом із тими, котрі виїхали в перші дні або тижні війни, було чимало таких, які спочатку переїхали до інших, більш безпечних регіонів України, де вони перебували від кількох тижнів до пів року.

На момент інтерв'ю більша частина українських респондентів була пов'язана із німецькими (15) та польськими (13) науковими установами, тоді як в інших країнах (Великій Британії, Угорщині, Чехії, Швейцарії, Швеції) проживали по 1–4 респонденти.

Загалом така географія відображає загальну тенденцію «руху науковців на Захід», починаючи від кінця 2010-х рр. Якщо тривалий час після розпаду СРСР для української інтелектуальної еліти найбільш привабливими виглядали країни пострадянського простору (зокрема Російська Федерація), а також США, Ізраїль та інші розвинуті країни Заходу, тоді як міграція до країн Центральної та Східної Європи мала значно менші масштаби (Demydenko 2018), то після початку російсько-української війни в 2014 р. посилилась переорієнтація українських учених на Захід в цілому й на країни Східної Європи зокрема: після 2017 р. основними партнерами українських авторів у науковому видавничому доробку стали польські науковці (The future of science in Ukraine). Новий етап російсько-української війни, який розпочався 24 лютого 2022 р., наочно продемонстрував зміну основних векторів міграції: наразі українські науковці перебувають у 35 країнах світу, але, як уже зазначалося, їхню найбільшу кількість прийняли Польща та Німеччина (Lutsenko та ін. 2023, 11; Maryl та ін. 2022, 9).

Окремо слід сказати про те, що в межах цих країн визначилися центри, які цілеспрямовано акумулюють навколо себе українських мігрантів-гуманітаріїв. Інтерв'ю з ученими, які знайшли прихисток у таких центрах, потенційно можуть надавати інформацію про особливості комунікації та формування академічного нетворкінгу, про що свідчать попередні результати нашого дослідження. Зокрема три інтерв'ю були записані зі стипендіатами Німецького історичного інституту у Варшаві, який з 1 квітня 2022 р. за підтримки фонду Макса Вебера започаткував низку довготривалих стипендій для українських науковців для підтримки досліджень у галузі гуманітаристики (Research perspective Ukraine). Два інтерв'ю були проведені з учасницями колективного проекту, організованого в Інституті досліджень Східної та Південно-Східної Європи імені Лейбніца в Регенсбурзі як частина діяльності Міждисциплінарної дослідницької групи з вивчення України (Interdisciplinary Study Group Ukraine). Ще п'ять респондентів на момент інтерв'ювання перебували в Мюнхені, де Університет Людвіга-Максиміліана став одним з прикладів «наукового інкубатора», який не тільки

підтримав українських учених на початковому етапі, але й допоміг у підготовці наукових проєктів та пошуку подальшої грантової підтримки (Stipendiatinnen). В останньому випадку такій роботі сприяв багаторічний досвід співпраці українських та німецьких істориків у межах Українсько-німецької історичної комісії (до січня 2023 р. — Німецько-української комісії істориків). Своєю чергою, Німецький історичний інститут у Варшаві визначив одним із головних завдань з підтримки українських дослідників майбутню розбудову співпраці з українською дослідницькою спільнотою (Research perspective Ukraine).

Загалом більшість респондентів виїжджала на запрошення колег з європейських наукових установ, з якими співпрацювала до війни; низка академічних мігрантів отримала запрошення за рекомендацією українських науковців, які ще до війни розпочали професійну кар'єру за кордоном; в окремих випадках такі запрошення надійшли через інституцію в Україні, де респонденти працювали до початку повномасштабної війни, або були результатом участі в конкурсах на гранти для українських науковців. При цьому останній варіант, крім окремих винятків, спостерігається вже після завершення першої, «адаптивної» фази перебування за кордоном.

Респонденти, які були опитані в перший рік війни, здебільшого перебували на річних або піврічних стипендіях і відразу потрапили до місця своєї резиденції. Тільки дві науковиці протягом нетривалого часу проживали на території Польщі, після чого виїхали до приймаючих установ у Люксембурзі та Угорщині.

У ході інтерв'ю практично всі українські респонденти заявили про бажання повернутися в Україну, інколи фіксуючи точні дати повернення, інколи пов'язуючи його із завершенням бойових дій на території України. Про щирість такої заяви свідчить той факт, що на листопад 2023 р. в Україну повернулися щонайменше 9 респондентів, які свідомо відмовились від продовження стипендій³. Одна респондентка померла внаслідок важкого

³ Авторки проєкту намагаються підтримувати зв'язок із респондентами, але на цьому етапі не ставлять за мету відстежити всі зміни в їхній професійній діяльності, плануючи повернутися до повторного інтерв'ювання після завершення російсько-української війни.

захворювання. Переважна більшість колег, які залишилися за кордоном, отримали пропозиції про продовження стипендій від приймаючих інституцій, окремі науковці здобули нові гранти або контракти на роботу і змінили місце проживання — дехто в межах однієї країни, інші — поза ними. Зокрема, уже після інтерв'ювання одна з респонденток переїхала з Чехії до Італії, друга — з Німеччини до Великої Британії.

Таку, хоча й тимчасову сталість позицій українських наукових мігрантів можна пояснити не лише цілеспрямованою політикою ряду європейських наукових центрів, але й активною позицією окремих науковців, які певною мірою репрезентують погляд європейської академічної спільноти на це питання. Наприклад, більшість європейських респондентів проекту також працює у наукових центрах та університетах Польщі (7) та Німеччини (7). Говорячи про допомогу українським колегам, вони фіксують наявність ініціаторів, які не лише взяли на себе організацію допомоги на початковому етапі, але й продовжують підтримувати їх надалі. Водночас респонденти з приймаючих країн мають різні погляди на можливості подальшої інтеграції українських учених. З одного боку, вони визнають можливість для науковців знайти роботу переважно в межах східно-європейських академічних систем, з другого боку, зазначають, що для цього є багато перешкод: зокрема відмінність між методологічними та культурними практиками українських та європейських академічних спільнот, високий рівень наукової конкуренції в європейському академічному середовищі, а також превалювання у процесі організації допомоги гуманістичних ідей над сучасними інтенціями, пов'язаними із інтернаціоналізацією науки: «...якщо Варшавський університет чи Ягеллонський університет у Кракові намагалися найняти якихось... професорів, то не через якість викладання чи досліджень, а тому що вони справді хотіли допомогти» (Muzej, ZLR, 05.01.2023)⁴.

⁴ Імена респондентів зашифровані у такий спосіб: форма запису (особисто або за допомогою платформи ZOOM); перша літера прізвища; перша літера місце проживання за кордоном; перша літера місяця проживання в Україні для українських респондентів; дата інтерв'ю. Тут і далі для максимального збереження особливостей усного мовлення під час транскрибування зазначено всі вигуки та пошуки слів респондентом, позначаються короткі (кома) та довгі паузи (крапка та три крапки), наголоси на певних словах та фразах (подаються великими літерами), швидке поєднання слів (знак рівності), запинки (частина слова з дефісом), незрозумілі фрагменти, які не піддаються розшифруванню, та скорочення (три крапки у квадратних дужках). Також коментується поведінка респондента, його реакція на запитання (сміх, хвилювання, збентеження та ін.).

Разом з труднощами, пов'язаними з отриманням сталих позицій, усвідомленню українськими науковцями потенційної рухливості просторових кордонів сприяє також розуміння важливості академічної мобільності для більш ефективної організації своєї професійної діяльності: «Чи бачу я своє майбутнє... десь за кордоном, а не в Україні? Ну насправді, я бачу своє майбутнє більш мобільним (*посміхається*), більш мобільним, ніж я гадала до цього... Я не вважаю, що я хочу залишатися просто тут, я=я б хотіла бути... людиною більш відкритою до... до світу, і... мати таку собі точку опори в Україні так само, а от ЯКИМИ будуть ці точки опори в Україні — це вже питання...» (Музей, РЕМК, 22.08.2022).

Інша проблема, яка постала під час визначення потенційного кола українських респондентів, пов'язана з визначенням дефініції «науковий мігрант». Зокрема, об'єктом нашого дослідження були вчені, які формально є вимушеними мігрантами. При цьому самі респонденти можуть визнавати факт вимушеної міграції або заперечувати його. Показово, що багато респонденток прямо заявили про свою свідому відмову застосовувати до себе поняття «біженка», наголошуючи на тому, що вони їхали за кордон на запрошення від європейських наукових інституцій з бажанням продовжити свою професійну діяльність. Відкрите зарахування себе до «біженок» здебільшого притаманне тим науковицям, які виїжджали в перші дні війни або залишали тимчасово окуповані території, але й вони розглядали подальше отримання стипендії як зміну статусу. Отже, ми в цьому дослідженні застосовуємо до всієї групи наших респондентів терміни «наукові мігранти», «вимушені мігранти» та «переміщені вчені», оскільки головним чинником виїзду за кордон всі респонденти називають небезпеку, пов'язану із подіями російсько-української війни.

Щодо професійного досвіду респондентів проєкту, то більшість із них репрезентують академічні установи, університети, наукові центри і музеї України, професійно займаються науковою діяльністю, мають наукові ступені або здобувають науковий ступінь у галузі гуманітаристики. При цьому переважають науковці, стаж роботи яких коливається в межах 15–25 років, меншою мірою представлені молоді

дослідники та представники старшого покоління науковців. Одночасно серед учасників проекту є науковці, які на час повномасштабного вторгнення з різних причин залишили наукову діяльність і напередодні війни працювали в системі середньої освіти, журналістиці, обіймали адміністративні посади.

Цікаво, що саме ситуація міграції, отримання наукових стипендій та стажувань загострила питання щодо сфери професійної діяльності в майбутньому: кілька респонденток прийняли рішення продовжити наукову діяльність, яка була перервана ще в Україні через відсутність перспектив, одна утвердилася у правильності свого рішення піти з науки, ще одна науковиця висловила бажання зосередитися на волонтерській діяльності.

Поряд з істориками, філологами, культурологами респондентами проекту стали кілька представників соціальних наук, що пов'язано із їхньою участю в усноісторичних та інших проектах у галузі гуманітаристики, а також одна респондентка, яка має незвичну наукову біографію: геолог, після приїзду до Любліна (Польща) займалася волонтерською роботою в центрі допомоги, розташованому в місцевому музеї, а після закриття центру отримала пропозицію працювати в цьому музеї.

Зважимо також на те, що характер міграції зумовив гендерний склад українських респондентів: усі вони, за кількома винятками, жінки (39 із 41), тож наш проєкт здебільшого репрезентує жіночий досвід міграції. При цьому переважна більшість респондентів приїхала з власними родинами (дітьми та літніми батьками), бо порятунок рідних був головним мотивом вимушеної міграції, рішення про яку далось нелегко багатьом науковицям. Отже, більшість інтерв'ю містять сюжети про те, як турбота про рідних впливала на досвід легалізації, адаптації та професійної інтеграції наших співрозмовників, визначаючи зокрема й рішення про повернення в Україну.

Більшість європейських респондентів також належать до покоління науковців, які працюють у цій сфері 15–25 років, але певна гендерна диспропорція (7 жінок та 11 чоловіків) у цьому випадку не має

однозначного пояснення. З одного боку, це може бути результатом вибірки, з другого — відбивати наявну в європейському академічному середовищі гендерну нерівність: станом на 2017 р. серед асистентів професорів та професорів жінки становлять лише 15 % від загальної кількості (Łojkowska та ін. 2020, 8). Ще однією особливістю цієї групи респондентів є наявність кількох незалежних дослідників, які інституціонально не пов'язані з жодною із наукових установ.

При цьому переважна більшість європейських респондентів історики, тільки два працюють у галузі соціології. Серед істориків переважають спеціалісти (10 осіб) з історії Російської імперії та польських, українських, балтійських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Відповіді цих істориків на питання про зміну тематики їхніх праць потенційно дають можливість побачити, як відбувається переосмислення історії Східної Європи на рівні індивідуальних дослідницьких стратегій науковців: «Ну я теж так подумав, що... можна теж змінити і почати досліджувати теми на основі матеріалів, які, наприклад, у Прибалтиці, там, Латвія, Естонія або наявність... Але і я, але перш за все що ще перед квідом ми почали з колегами досліджувати джерела, які розташовані насамперед у Львові та в Києві [...]. Просто... для мене Росія вже тема закрыта...» (Muzej, PLL, 18.06.2022).

Крім того, серед наших респондентів є кілька інтернаціональних вчених, вихідців з пострадянського простору, які виступають у ролі тих, хто активно допомагає українським біженцям. Показово, що їхній погляд на українських переміщених учених є радше поглядом «зсередини» співтовариства академічних мігрантів, для якого найвизначнішою рисою є нестабільність їхнього становища в європейському академічному світі.

Процес запису інтерв'ю розпочався у квітні 2022 р. і триває дотепер. При підготовці проєкту передбачалось здійснювати інтерв'ювання у два етапи. Упродовж часу, коли тривають воєнні дії, планувалося дослідити «очікування» та перші «зіткнення з реальністю», а також визначити поведінкові стратегії, обрані українськими науковцями-мігрантами, в історичній ретроспективі (повернення на батьківщину,

ізоляція, інтеграція в культурний, академічний та соціальний простір приймаючих країн або подальша еміграція). Другий етап відтермінувався до часу закінчення війни (щонайменше через 5 років після цього) для дослідження довгострокових змін у конфігурації європейської академічної спільноти, академічному кліматі всередині України та ступеня інтеграції українських науковців у світову академічну спільноту після завершення війни.

Натомість довготривалий характер війни дозволив зафіксувати початок другого етапу у процесі інтерв'ювання вже навесні 2023 р. Цей етап, з одного боку, характеризувався появою нових сюжетів, еволюцією оціночних суджень та загальним емоційним станом інтерв'ю, а, з другого, збільшенням уваги авторок проєкту до академічної діяльності українських науковців в межах європейських інституцій. Зокрема, інтерв'ю мігрантів, записані через рік після початку війни, засвідчили кризу, пов'язану з усвідомленням неможливості швидкого закінчення війни та необхідністю побудови довготермінових планів та вибору подальших стратегій — отримання нових наукових стипендій в європейських інституціях або прийняття рішення щодо повернення в Україну. Одночасно респонденти почали включати досвід стажування або роботи в європейських інституціях у відповідях на питання щодо професійної біографії та вибудовувати на його основі плани на майбутнє, що свідчить про готовність уважати цей досвід важливим складником автобіографічного наративу. Серед нових сюжетів, до яких зверталися респонденти, можна згадати розповіді про візити в Україну, наслідком яких були негативні емоції через відсутність звички до життя в умовах постійної небезпеки, а також сюжети, пов'язані зі взаємодією з європейськими науковцями.

Для європейських респондентів час проведення інтерв'ю відіграв меншу роль, але почасти зростає кількість відмов або ігнорування листів щодо можливості інтерв'ювання. Імовірно, європейські науковці певною мірою розглядають інтерв'ю як одну з форм підтримки українських колег, тож така тенденція може бути одним із маркерів зменшення допомоги вимушеним мігрантам.

Своєю чергою, рухливість просторових, особистісних і темпоральних кордонів, а також низка викликів етичного характеру почасти впливають на вибір методології дослідження.

Між методологічними та етичними проблемами

Для пошуку українських респондентів ми обрали метод «снігової кулі»: зверталися до знайомих нам ще до активної фази війни науковців або тих, з якими знайомство відбулося під час презентації проєкту на європейських наукових майданчиках у період 2022–2023 рр., а також просили кожного з наших респондентів порекомендувати тих колег, які можуть бути зацікавлені взяти участь у проєкті. Така вибірка, з одного боку, полегшує пошук респондентів, а з другого — надає додаткову інформацію про структуру мережових зв'язків у науковому середовищі.

Відзначимо також, що цей підхід збільшує довіру між інтерв'юером та респондентом й почасти мінімізує кількість відмов. В окремих випадках ми також зверталися до колег, з якими не були знайомі особисто, як, наприклад, під час експедиції до Мюнхена, але й у цьому випадку кількість відмов була незначною. Як пояснила одна із таких респонденток, вона погодилася на інтерв'ю, щоб підтримати колег.

Наразі від участі в проєкті відмовилися десять науковців з України: два пояснили відмову своїм невизначеним становищем, пов'язаним із звільненням або погіршенням позицій на постійному місці роботи; одна — небажанням бути об'єктом дослідження і ще одна — відсутністю позитивних очікувань і неможливістю говорити на таку «болочу» тему публічно. Відмови інших респондентів мали «непрямий характер». Інтерв'ю кілька разів переносилися і так і не були проведені через переїзд, хворобу та переважно зайнятість потенційних респондентів. Ще два респонденти не відповіли на звернення.

Схоже відбувався пошук європейських респондентів, хоча й мав свою специфіку. Третину з них (6 осіб) становили науковці з мережі особистих та наукових контактів інтерв'юєрок. Вони безпосередньо допомагали авторкам проєкту після повномасштабного вторгнення і тому в окремих випадках під час спілкування відчували певну незручність та, як правило, не згадували про власну допомогу.

Інша група респондентів у кількості 5 осіб складалася з представників інституцій, які надавали допомогу українським вченим та, зокрема, авторкам проєкту. Знайомство ще з трьома респондентами відбулося під час наукових заходів та за посередництвом українських колег. Варто зазначити, що авторки іноді просили українських респондентів надавати контакти тих колег, які допомагали їм безпосередньо, проте, як правило, респонденти обережно ставилися до таких прохань. На нашу думку, це було пов'язано з небажанням навантажувати європейських колег «сторонніми» проханнями в ситуації, коли самі респонденти боролися за відчуття власної автономії, але все ж таки потребували підтримки з боку європейських партнерів. При цьому більшість українських респондентів проєкту була готова ділитися контактами своїх українських колег і навіть пропонувала допомогу в налагодженні зв'язку.

Цікаво, що респондентами проєкту стали також європейські вчені, з якими авторки не були знайомі, але які під час перших тижнів війни знайшли наші контакти через мережу персональних зв'язків і професійних соціальних мереж для того, щоб запропонувати власну допомогу. Це явище, яке глибоко зворушило багатьох українських учених, стало реакцією західної наукової спільноти на початок повномасштабної війни в Європі, проявом наукової солідарності та гуманістичної місії науки, що ми вважаємо справжнім доказом існування і сьогодні «Республіки вчених», яку консолідує обов'язок охорони академічної свободи.

Кількість відмов від потенційних європейських респондентів є незначною (5 науковців), що також, найбільш імовірно, можна пояснити зайнятістю, оскільки в одному з випадків науковиця не знайшла часу для інтерв'ю, але вже тривалий час підтримує авторок проєкту, залучаючи до різних наукових заходів, інша, відмовившись, надала контакти колег, безпосередньо залучених до допомоги українським ученим.

Головним методом досліджень було обрано напівструктуроване якісне інтерв'ю, яке передбачає наявність анкети, але дозволяє варіювати перелік та послідовність питань та за необхідності

передавати ініціативу респонденту. Більшість респондентів була схильна відповідати на конкретні питання, але в кількох випадках відповідь на перше питання переростала в цілісний автобіографічний нарратив, і лише у другій фазі інтерв'ю ставилися додаткові та уточнювальні питання.

Було розроблено дві анкети — для українських респондентів та для представників наукової спільноти тих європейських країн, які приймають мігрантів і безпосередньо включені до процесу інтеграції українських вчених до європейської наукової спільноти.

Анкета для українських респондентів містить блоки запитань, що стосуються прийняття рішення про виїзд та вибір місця призначення, очікувань та перших зіткнень з реальністю (організація виїзду, умови проживання, легалізація перебування), роздумів про подальшу професійну діяльність (її можливість/неможливість, зміна спеціальності чи навіть сфери працевлаштування), зміну кола спілкування, стосунків з представниками приймаючої сторони, бачення своїх особистих та професійних обривів. Враховуючи серйозний травматичний вплив відповідних подій, особлива увага під час інтерв'ю приділяється емоційному складнику життя переміщених науково-педагогічних працівників. Відзначимо також, що з цієї ж причини на початковому етапі проєкту ми відмовились від прямих запитань, пов'язаних із роздумами щодо довгострокового майбутнього, зосередившись на обговоренні найближчих планів, а на нинішньому етапі зосереджуємося на обговоренні поточної професійної діяльності респондентів.

Анкети для респондентів, які виїхали з окупованих територій у 2014 р., містять додаткові запитання, що охоплюють події 2014–2023 рр. і стосуються, зокрема, переїзду з території самопроголошених «народних республік» (причини, ресурси, наявність державних гарантій, траєкторія переїзду — разом з навчальними закладами чи індивідуально), працевлаштування на новому місці, отримання підтримки з боку колег чи державних органів, подолання побутових труднощів під час облаштування респондентами на новому місці, налагодження нового кола професійних контактів в Україні та за її межами, а також зміни тематики дослідження.

В анкеті для представників наукової спільноти тих європейських країн, які приймають мігрантів, порушуються питання про форми допомоги українським мігрантам, мотиви цієї діяльності та чинники, що впливають на її хід. Окрема увага приділяється настроям у місцевому суспільстві щодо мігрантів (з боку приватних осіб, офіційних органів влади, волонтерських організацій та адміністрації), очікуванням щодо культурної та професійної інтеграції українських вчених, а також можливої зміни конфігурації європейської наукової спільноти та особистих міжнародних зв'язків респондентів. Респондентам надається можливість оцінити особистий досвід у справі допомоги мігрантам, емоційний складник цієї роботи.

Перед проведенням інтерв'ю інтерв'юери знайомляться із біографічною інформацією респондентів з відкритих джерел, що дозволяє скоригувати та конкретизувати питання. Також до інтерв'ю респонденти отримують короткий опис проекту та бланк згоди, в якій окреслюються його основні принципи, рівень доступу та конфіденційності.

Саме спілкування не обмежується часом запису, низка тем обговорюється до та після інтерв'ю. Інформація, одержана «не під запис», залишається конфіденційною і призначається лише для кращого розуміння інтерв'юерами контексту інтерв'ю та особистості респондента.

Найчастіше до початку інтерв'ю ішлося про особливості інтерв'ювання. Після інтерв'ю можна було почути рефлексії респондентів щодо процесу інтерв'ювання та їхнього емоційного стану, часто обговорювались проблеми етичності усноісторичних проектів, потенційні виклики для європейської чи української академічної спільноти. З європейськими науковцями інколи додатково обговорювались конкретні шляхи подальшої допомоги українським мігрантам. Українські респонденти в окремих випадках торкалися особливо «травматичних» аспектів, які вони не хотіли обговорювати під запис: конфлікти в родині та професійному середовищі, криза віри, невпевненість або зневіра в майбутньому.

Через травмувальний характер інтерв'ю та незавершеність подій, що досліджуються, важливим аспектом роботи є дотримання певних етичних принципів: добровільність участі у проєкті, наукова чесність, дотримання прав респондентів, визнання цінності їхнього досвіду тощо⁵. Проблема етики усноісторичних досліджень є на сучасному етапі однією із ключових, тож особлива увага приділяється безпеці респондентів, зокрема захисту їхніх персональних даних.

Зокрема, зі збільшенням часу воєнних дій збільшується кількість респондентів, які дають інтерв'ю анонімно та обмежують доступ до своїх свідчень. Це пов'язано з багатьма чинниками: появою певних фігур замовчування або політично дражливих тем, які створюють високий рівень конфліктності всередині українського суспільства (до таких тем можна в цілому віднести проблему міграції, яка сприймається в українському суспільстві неоднозначно), а також непевні позиції наших респондентів в українських та європейських інституціях. За таких умов, попри те, що більша частина респондентів дозволила максимально широке використання інтерв'ю (з них половина надала інформацію анонімно, інша — під власним ім'ям), ми відмовилися від оприлюднення персональних даних усіх наших респондентів. Наразі публікація інтерв'ю не передбачається, ми звертаємося до цих свідчень тільки для аналізу, намагаючись максимально деперсоніфікувати їх.

Утім, у нашому випадку травмувальний характер інтерв'ю не є головною проблемою, адже значна частина наших респондентів або мала досвід проведення усноісторичних досліджень до війни, або доєдналася до таких проєктів після міграції, тому вони добре розуміють специфіку дослідження і дають осмислену згоду на його проведення, враховуючи можливі ризики. У роботі з професійними науковцями-гуманітаріями на перше місце виходить етика інтерпретацій. А. Портеллі, розмірковуючи про «етику відшкодування

⁵ Під час підготовки проєкту було враховано рекомендації Єврокомісії щодо дослідження мігрантів (EU Grants), а також «Етичний кодекс» Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції (IASFM), які корегуються в ході реалізації проєктів із документування російсько-української війни, що триває (Wylegała 2022).

та посилення», зазначає вплив будь-якого дослідження на спільноту, зокрема на творення її самопрезентації і «посилення голосу»: «Повернення — не нейтральний акт, а завжди втручання, вторгнення в культурну історію спільноти» (Portelli 2021, 334–337). Виходячи з цього міркування, ми вирішили застосувати додатковий інструмент дослідження, «повернувши» спогади учасникам проекту через обговорення результатів дослідження з нашими респондентами в невеликих фокус-групах.

Для запису інтерв'ю використано як аудіо- (під час особистих зустрічей), так і відеоформат (за допомогою платформи ZOOM). Кожен з них має свої переваги та недоліки. Під час особистої зустрічі простіше встановити довірливі стосунки з респондентом, але через відсутність можливості організувати інтерв'ю вдома чи на робочому місці респондента низку записів було зроблено у громадських місцях — кав'ярнях, парках, на вулицях, що вплинуло на їхню якість. Якщо зустріч відбувалася у форматі відеоконференцій, у першій частині інтерв'ю відчувалася напруга у спілкуванні, особливо якщо інтерв'юер та респондент не були до цього знайомі, в окремих випадках виникали технічні проблеми, пов'язані з якістю інтернету. Водночас у відеоформаті краще фіксуються емоційні та поведінкові реакції.

П'ять інтерв'ю провели обидві інтерв'юерки (одна вела бесіду, а друга перебувала поруч, не втручаючись у процес інтерв'ювання, лише наприкінці інтерв'ю виступаючи або з коментарями, або з додатковими запитаннями), а решта — індивідуально, у присутності лише інтерв'юера та респондента.

Попри різну емоційну тональність, інтерв'ю з українськими та польськими колегами (у першому випадку ми маємо справу з респондентами, які пережили «травматичний» досвід), усі вони були досить відверті. У більшості випадків ступінь знайомства (це могла бути перша зустріч або ситуації інтерв'ю могли передувати зустрічі на конференціях або в інших робочих ситуаціях) не мала істотного впливу на перебіг інтерв'ю. Були випадки, коли під час попередніх зустрічей респонденти та інтерв'юери вже обмінювалися історіями, що безпосередньо торкалися теми інтерв'ю, але це не завадило їм

повернутися до їхнього обговорення під час інтерв'ю. Загальний емоційний тонус та зацікавленість предметом розмови з обох сторін зумовили тривалість інтерв'ю: середня тривалість становила півтори години, при цьому найкоротше інтерв'ю тривало тридцять п'ять хвилин, а найдовше — чотири години двадцять хвилин.

Після запису інтерв'ю транскрибуються в повному обсязі. Транскрибування здійснюється за допомогою програмного забезпечення Speechpad, Google Docs, та FreeSubtitles.AI. Після автоматичної транскрипції аудіо- чи відеофайлу в текстовий файл відбувається редагування одержаного тексту. Це передбачає кілька процедур: семантичне редагування, оскільки автоматична транскрипція може бути ускладнена досить сильним акцентом респондента або особливостями запису; стилістичне редагування (азначаються всі вигуки та пошуки слів респондентом); фіксація особливостей презентації усної історії (позначаються короткі та довгі паузи, наголоси на певних словах та фразах, замінки, швидке поєднання слів, підвищення/пониження тону голосу); коментування поведінки респондента, його реакцій на запитання (сміх, хвилювання, збентеження). Окремо позначаються нерозбірливі фрагменти, які не піддаються розшифруванню, та коментуються помилки. Незрозумілі моменти, пов'язані з якістю запису або змістом інтерв'ю, спеціально уточнюються в респондента. Таке ретельне опрацювання інтерв'ю, хоча і вимагає значного часу, у подальшому сприятиме застосуванню різних методів аналізу усноісторичних джерел: лінгвістичного, кількісного, джерелознавчої критики тощо і відповідно полегшить їхню подальшу інтерпретацію.

Певною проблемою було транскрибування інтерв'ю європейських колег, які за домовленістю давали інтерв'ю англійською, російською або польською мовами. Хоча, наприклад, англійська мова є широко вживаною в науковому середовищі, ані інтерв'юери, ані більшість респондентів не є носіями мови, що певною мірою ускладнювало процес комунікації, а транскрибування таких інтерв'ю потребує додаткової редакції.

Висновки

Напевно, неможливо окреслити всі нюанси, які мають бути враховані під час реалізації усноісторичного проєкту. Навіть за наявності великої кількості напрацювань у цій галузі кожен конкретний проєкт буде мати свою специфіку, зумовлену метою та об'єктом дослідження, колом респондентів, конкретними умовами його реалізації та багатьма іншими чинниками. Зокрема, у межах проєкту «Рух на Захід», який спрямований на дослідження вимушеної міграції українських науковців, а також реакції на цей процес з боку європейської наукової спільноти, важливо враховувати особливості самопрезентації учених (схильність до рефлексії та саморефлексії, знайомство більшості респондентів з інструментарієм усної історії, достатньо вузьке коло та «впізнаваність» респондентів). Ситуація ускладнюється через дослідження подій, що тривають, коли поряд із традиційними викликами усної історії щоразу слід враховувати нові, зокрема можливість повторної травматизації як респондентів, так і інтерв'юєрів, проблеми міжкультурної комунікації тощо. Не останню роль тут відіграють соціальний, культурний та історіографічний контексти, що формують своєрідні дослідницькі «рамки», які не є сталими і своєю чергою створюють рухливі просторові, темпоральні та особистісні кордони, а також надзвичайно загострюють етичні проблеми.

Утім, більшість викликів, які виникають у ході усноісторичного документування досвіду міграції, можуть бути подолані за умови врахування специфіки дослідження та вибору відповідного інструментарію. По-перше, відзначимо ефективність пошуку респондентів за допомогою методу «снігової кулі», який дозволяє вийти на тих осіб, які готові до спілкування, а також вибір напіструктурованого інтерв'ю, що надає можливості для подальших порівнянь і водночас дозволяє респондентам почуватися максимально вільно, обирати зручний для них формат самопрезентації. По-друге, велика увага до етичних проблем сприяє мінімізації можливих негативних наслідків інтерв'ю, а включення респондента до дослідження на різних етапах (знайомство з проєктом,

інтерв'ювання, процес транскрибування, за бажанням — знайомство з результатами дослідження та оцінка результатів досліджень) дозволяє говорити про респондентів як повноцінних співавторів дослідження, що своєю чергою значно полегшує інтерпретацію джерела, як і обрані авторками достатньо складні принципи транскрибування інтерв'ю.

Нарешті, важливим є рішення проводити інтерв'ю впродовж тривалого часу, а в майбутньому за можливості повернутися до повторного інтерв'ювання. Уже зараз ми можемо говорити як про певні тенденції, що спостерігаються в межах вимушеної інтелектуальної міграції, так і про типовість або унікальність обраних мігрантами стратегій побудови академічної кар'єри в екстраординарних умовах.

Список джерел та літератури / References

Aleksieieva, I., Horban'ova, K. Itektual'na mihratsiia z Ukrainy. *Prychornomors'ki ekonomichni studii*, вип. 11, 2016, s. 18–21. (In Ukrainian)

Алексеева, И., Горбаньова, К. Интеллектуальная миграция з України. *Причорноморські економічні студії*, вип. 11, 2016, с. 18–21.

Baranyk, Z., Romanenko, I. Itektual'na mihratsiia iak ob'iekt statystychnoho doslidzhennia. *Efektivna ekonomika*, no. 6, 2014, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096>. Data perehliadu: 15 lystopada 2023. (In Ukrainian)

Бараник, З., Романенко, И. Интеллектуальная миграция як об'єкт статистичного дослідження. *Ефективна економіка*, № 6, 2014, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096>. Дата перегляду: 15 листопада 2023.

Becker, T. et al. A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine. *Rapid Response Economics / CEPR*, no. 1, 2022, https://cepr.org/system/files/publicationfiles/147614a_blueprint_for_the_reconstruction_of_ukraine.pdf. Accessed: 9 Sept. 2023.

Bielska, B., Kurek-Ochmańska, O., Łuczaj, K. Jak badać wykwalifikowanych migrantów? *Praktyczne wskazówki metodologiczne. Studia Migracyjne Przegląd Polonijny*, nr. 1 (179), 2021, ss. 125–148. DOI: <https://doi.org/10.4467/25444972smpp.21.006.13318>

Building back a better innovation ecosystem in Ukraine, 4 November 2022. *OECD*, 2022, <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/building-back-a-better-innovation-ecosystem-in-ukraine-85a624f6/>. Accessed: 2 Sept. 2023.

de Rassenfosse, G., Murovana, T., Uhlbach, W.-H. The effects of war on Ukrainian research. *Humanities and Social Sciences Communications*, no. 10 (856), 2023. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02346-x>

Demydenko, O. Napriamky intelektual'noi mihratsii hromadian Ukrainy. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Sotsiolohiia i politychni nauky [Scientific Journal of Odesa I. I. Mechnikov National University. Sociology and Political Sciences]*, t. 23, vyp. 2 (31), 2018, s. 180–189. (In Ukrainian)

Демиденко, О. Напрямки інтелектуальної міграції громадян України. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*, т. 23, вип. 2 (31), 2018, с. 180–189.

EU Grants: Guidance note – Research on refugees, asylum seekers and migrants: V2.0 – 14.09.2021, https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/guidance/guidance-note-research-on-refugees-asylum-seekers-migrants_he_en.pdf. Accessed: 09 Apr. 2022.

Formuvannia bazy danykh poshkodzhenoї ta zrujnovanoї doslidnyts'koi infrastruktury: Bila knyha. 2022. Proiekt «Nauka v nebezpetsi». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2023. (In Ukrainian)

Формування бази даних пошкодженої та зруйнованої дослідницької інфраструктури: Біла книга. 2022. Проект «Наука в небезпеці». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Дата перегляду: 15 жовтня 2023.

Global Trends Forced Displacement in 2022: UNHCR's report, 14 June 2023. *UNHCR global website*, <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>. Accessed: 10 Nov. 2023.

Gorodnichenko, Y., Sologoub, I., Weder di Mauro, B. (eds.) *Rebuilding Ukrain: Principles and Policies: Paris Report 1* / CEPR, 2022, <https://cepr.org/publications/books-and-reports/rebuilding-ukraine-principles-and-policies>. Accessed: 9 Sept. 2023.

Hoffmann, I., de Vries, C. E. Anxious we stand? Gütersloh, 2023. *Eupinions*, 16 February 2023, <https://eupinions.eu/de/text/anxious-we-stand>. Accessed: 10 Nov. 2023.

International Association for the Study of Forced Migration (IASFM): Code of ethics: Critical reflections on research ethics in situations of forced migration, <https://iasfm.org/wp-content/uploads/2018/11/IASFM-Research-Code-of-Ethics-2018.pdf>. Accessed: 11 Apr. 2022.

Interdisciplinary Study Group Ukraine. *Leibniz Institute for East and Southeast European Studies (IOS)*, <https://leibniz-ios.de/en/research/interdisciplinary-study-group-ukraine>. Accessed: 11 Dec. 2023.

Komunikatsiia nauky u nebezpetsi: Bila knyha. 2022. Proiekt «Nauka v nebezpetsi». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2023. (In Ukrainian)

Комунікація науки у небезпеці: Біла книга. 2022. Проєкт «Наука в небезпеці». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Дата перегляду: 15 жовтня 2023.

Kuz'menko, O. Naukovets' iak sub'iekt ta ob'iekt pol'ovoho doslidzhennia: do pytannia pro metod avtoetnohrafii u chas vijny. U zb.: Makhov's'ka, S. (red.), *Vijna, nauka ta emotsii: (ne) novi kontseptsii i pidkhody. Zb. materialiv kruhloho stolu (m. Chernihiv, 21–22 liutoho 2023 r.)*. Kyiv, 2023, s. 60–71. (In Ukrainian)

Кузьменко, О. Науковець як суб'єкт та об'єкт польового дослідження: до питання про метод автоетнографії у час війни. У зб.: Маховська, С. (ред.), *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Зб. матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.)*. Київ, 2023, с. 60–71.

Łojkowska, E., Możejko, B., Kosakowska-Berezecka, N., Kruczalac-Jankowska, J. et al. *Women in science: Diversity management and gender equality in social responsibility of University of Gdansk*. Report 2020. Gdansk, 2020.

Lutsenko, A., Harashchenko, N., Hladchenko, L., Korytnikova, N., Moskotina, R., Pravdyva, O. The Results of The Survey on The Needs of Ukrainian Scientists (First Wave Report) (January 19, 2023). *Max Planck Institute for Innovation & Competition Research Paper*, no. 23-03, 2023, <https://ssrn.com/abstract=4335098>. Accessed: 14 Sept. 2023.

Maryl, M., Jaroszewicz, M., Degtyarova, I., Polishchuk, Y., Pachocka, M., Wnuk, M. Beyond Resilience: Professional Challenges, Preferences, and Plans of Ukrainian Researchers Abroad. ScienceForUkraine Survey Report. Warsaw, 2022. *Ośrodek badań nad migracjami*, <https://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/11551/>. Accessed: 1 Sept. 2023.

Minsotspolityky proviv druhu stratehichnu sesiiu dlia napratsiuvannia Stratehii demohrafichnoho rozvytku Ukrainy do 2033 roku. *Ministersto sotsial'noi polityky Ukrainy*, 9 lystopada 2023, <https://www.msp.gov.ua/news/23202.html>. Data perehliadu: 14 lystopada 2023. (In Ukrainian)

Мінсоцполітики провів другу стратегічну сесію для напрацювання Стратегії демографічного розвитку України до 2033 року. *Міністерство соціальної політики України*, 9 листопада 2023, <https://www.msp.gov.ua/news/23202.html>. Дата перегляду: 14 листопада 2023.

Muzej istorii Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 7, op. 21. РЕМК, 22.08.2022. (In Ukrainian)

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 7, оп. 21. РЕМК, 22.08.2022.

Muzej istorii Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 7, op. 21. PLL, 18.06.2022. (In Ukrainian)

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 7, оп. 21. PLL, 18.06.2022.

Muzej istorii Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 7, op. 21. ZLR, 05.01.2023. (In Ukrainian)

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 7, оп. 21. ZLR, 05.01.2023.

Nikolaiev, Ye., Rij, H., Shemelynets', I. *Vyscha osvita v Ukraini: zminy cherez vijnu: analitychnyj zvit*. Kyiv, 2023. (In Ukrainian)

Николаев, С., Рій, Г., Шемелинець, І. *Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт*. Київ, 2023.

Perezavantazhennia nauky pislia vijny: Bila knyha. 2022. Proiekt «Nauka v nebezpetsi». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2023. (In Ukrainian)

Перезавантаження науки після війни: Біла книга. 2022. Проєкт «Наука в небезпеці». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Дата перегляду: 15 жовтня 2023.

Portelli, A. Yak nazbyraty trokhy znan': Kil'ka dumok pro etyku usnoi istorii. U zb.: H. Hrinchenko (red.), *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit'*. Kyiv, 2021. s. 320–327. (In Ukrainian)

Портеллі, А. Як назбирати трохи знань: Кілька думок про етику усної історії. У зб.: Г. Грінченко (ред.), *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть*. Київ, 2021. с. 320–327.

Research perspective Ukraine at the GHI Warsaw. *Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie*. <https://www.dhi.waw.pl/en/fundamental-research/scholarships/> Accessed: 1 Dec. 2023.

Sikorska, I., Nykyforenko, N. Ukrainian academic refugees and humanistic international aid. *MigraREport*, 2022, pp. 223–237.

Stipendiatinnen. *Fakultät für Geschichts- und Kunstwissenschaften*, https://www.geschichts-und-kunstwissenschaften.uni-muenchen.de/ua_fellows/visitenkarten/index.html?fbclid=IwAR2SXDEd9E-fE1D7XLwqR7gq7bhHvfMqFqJp7ggBQWh5nE98Rf5dPII-7Vg. Accessed: 1 Dec. 2023.

Strelnyk, O., Shcherbyna, M. Forcibly displaced Ukrainian women scholars: Gendered challenges of research, care, and building a new identity. *Geschichte der Gegenwart*, 8 November 2023, https://geschichtedergegenwart.ch/forcibly-displaced-ukrainian-women-scholars-gendered-challenges-of-research-care-and-building-a-new-identity/?fbclid=IwAR2Bb8pRf76NXk46yvWbu_NXM_Oi1hbtTvioVIIUW-4Vg8TsEn2Ws_sh23Y. Accessed: 23 Nov. 2023.

The future of science in Ukraine: Actions now will affect post-war recovery. *OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development): Policy Responses on the Impacts of the War in Ukraine*, 4 November 2022, <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/the-future-of-science-in-ukraine-afbd05df/>. Accessed: 8 Nov. 2023.

Ukraine Refugee Situation. *UNHCR's Operational Data Portal*, 14 November 2023, <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine/location?secret=unhcrrestricted>. Accessed: 20 Nov. 2023.

Ukrainian Science Diaspora, <https://ukrdiaspora.nauka.gov.ua/uk/>. Accessed: 9 Nov. 2023.

Vyshlins'kyj, H., Mykhajlyshyna, D., Samojliuk, M., Tomilina, M. Bizhentsi z Ukrainy: kto vony, skil'ky ikh ta iak ikh povernuty: Final'nyj zvit. *Tsentr ekonomichnoi stratehii*, <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>. Data perehliadu: 10 lystopada 2023. (In Ukrainian)

Вишлінський, Г., Михайлишина, Д., Самойлюк, М., Томіліна, М. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути: Фінальний звіт. *Центр економічної стратегії*, <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>. Дата перегляду: 10 листопада 2023.

Wylegała, A. Metodologia, etyka i bezpieczeństwo w projektach dokumentujących doświadczenie wojenne i uchodźcze po inwazji Rosji na Ukrainę z dn. 24 lutego 2022 r. *Wroclawski Rocznik Historii Mówionej*, no. 12, 2022, ss. 324–331. DOI: <https://orcid.org/0000-0001-5575-4123>

Zberezhennia nauky pid chas vijny: Bila knyha. 2022. Proiekt «Nauka v nebezpetsi». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Data perehliadu: 15 zhovtnia 2023. (In Ukrainian)

Збереження науки під час війни: Біла книга. 2022. Проєкт «Наука в небезпеці». *Science at Risk!*, scienceatrisk.org. Дата перегляду: 15 жовтня 2023.

Viktoriia Ivashchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ivashchenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1799-012X>

Yulia Kiselyova

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

**ORAL HISTORY PROJECT “‘MOVING WEST’:
UKRAINIAN ACADEMICS IN CONDITIONS
OF FORCED MIGRATION (2014–2024)”:
ISSUES OF RESEARCH METHODOLOGY**

The article seeks to problematize certain methodological aspects of the oral history project “‘Moving West’: Ukrainian Academics in Conditions of Forced Migration (2014–2024)”. The project is concerned with the forced migration of Ukrainian academics (internal after 2014 and external, to other European countries, since the start of the full-scale Russian invasion), as well as with the European academic community’s response to this process. In particular, the article discusses the social and historiographical contexts of the study, which form a kind of research ‘framework’ that is not stable and in turn creates shifting spatial, temporal, and personal boundaries and exacerbates ethical problems. Analysis of the geographical and chronological compass of the project and composition of the respondents helps to more clearly define an ‘academic migrant’ and the key features of the ‘westward movement’, outline the main stages of the project’s progress, and trace changes in the organization of research throughout its duration. The situation is complicated by the fact that the project focuses on an ongoing event; in addition to the traditional challenges of oral history, new ones must be addressed all the time. In searching for respondents, the authors of the project chose the ‘snowball’ method, which helps to find people who are ready to communicate. The semi-structured interview

is also used, which provides opportunities for further comparison and at the same time allows respondents to feel as free as possible, choosing a format of self-presentation that is convenient for them. The nature of the subject group makes it possible to include respondents in the study at every stage (familiarization with the project, the interviewing and transcription process, and, if desired, analysis and evaluation of the research results). The respondents can thus be seen as true co-authors. This greatly facilitates the interpretation of the source, including transcription of the interviews, which follows a rather demanding set of rules. Finally, the decision to space interviews over a long period of time and re-interview participants at a later date is important. It is already possible to speak of certain trends in forced intellectual migration and of the typicality or uniqueness of strategies chosen by migrants to build academic careers in extraordinary circumstances.

Keywords: Russo-Ukrainian War, oral history, forced academic migration, European academic milieu, research methodology, ethical issues.

Текст надійшов до редакції 21.03.2024.

The text was received by the editors 21.03.2024.

Текст затверджено до друку 15.05.2024.

The text is recommended for printing 15.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-10>
УДК 719:39(=161.2)](477)«364»

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

**НЕМАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ,
УПРАВЛІННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ***

Статтю присвячено дослідженню актуальних проблем охорони нематеріальної культурної спадщини України, спровокованих російсько-українською війною. Зокрема, серед таких проблем названо відсутність дієвих механізмів виявлення, дослідження, збереження, популяризації різноманітних елементів нематеріальної культурної спадщини в умовах війни та управління ними; відсутність національної стратегії з охорони нематеріальної культурної спадщини під час війни; наявність відмінностей між національним законодавством та міжнародними нормами

Як цитувати: Рачков, Є. Нематеріальна культурна спадщина України під час війни: проблеми збереження, управління та популяризації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 228–256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-10>

How to cite: Rachkov, Ye. Problems of the Preservation, Management, and Popularization of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine in Wartime. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 228–256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-10> (In Ukrainian)

© Рачков Є., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Статтю підготовлено за підтримки Indiana University — Ukraine Nonresidential Scholars Program (Індіанський університет, США).

щодо охорони нематеріальної культурної спадщини; відсутність механізму відшкодування збитків, завданих російською військовою агресією досліджуваній галузі; недостатньо тісна співпраця між громадами, профільними державними органами та міжнародними інституціями; недостатнє використання нових форм популяризації нематеріальної культурної спадщини, зокрема медіатизації тощо. У статті відзначено, що на сучасному етапі відбувається посилення інтересу українського суспільства та міжнародної громадськості до нематеріальної культурної спадщини України, а також переосмислення цієї спадщини в межах державної політики деколонізації. Показовим прикладом слугує т. зв. «битва за борці», одним з результатів якої стало включення культури приготування українського борцю до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України та світового Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони. Наголошено, що загалом галузь охорони нематеріальної культурної спадщини України, сформована на основі Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, виявилася недостатньо підготовленою до викликів російсько-української війни. Безперечно, досліджувана галузь потребує особливої уваги з боку експертного середовища. Зокрема, в умовах війни постає необхідність формування коаліції експертів, які зможуть сприяти створенню більш дієвих принципів та механізмів охорони нематеріальної культурної спадщини України.

Ключові слова: **нематеріальна культурна спадщина, російсько-українська війна, Україна.**

Від 2014 р. російське військове вторгнення в Україну призвело до значних руйнувань та пошкоджень культурної спадщини¹, які експертне середовище визначає як найбільші з часів Другої світової війни (МКІР

¹ За даними Міністерства культури та інформаційної політики України, за період з 24 лютого 2022 р. по 25 квітня 2024 р. в країні пошкоджено або зруйновано 1 062 об'єкти культурної спадщини (Cherez rosij's'ku ahresiiu). Крім того, станом на 25 квітня 2024 р. збитків зазнали 1 987 об'єктів культурної інфраструктури — клубні заклади, бібліотеки, музеї, театри, філармонії та заклади мистецької освіти тощо (1987 ob'iektiv kul'turnoi infrastruktury). Своєю чергою, станом на 22 травня 2024 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 375 об'єктів культурної спадщини України з 24 лютого 2022 р. (Damaged cultural sites in Ukraine). Чимало експертів у галузі охорони культурної спадщини України наголошують, що завдані війною збитки культурної спадщини України є значно більшими (Serija interv'iu «Ekspertna dumka»). Наприклад, згідно з даними громадської ініціативи «HEMO: Ukrainian Heritage Monitoring Lab» станом на 17 січні 2024 р. зафіксовано 784 пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини України (HeMo).

prodovzhuie fiksuvaty voienni zlochy ny rosiian; Ukraina z chasiv Druhoi svitovoi vijnny). Rіznomanіtna kul'turna spadshchyna Ukraїni prodovzhuє zaznavati vtrat, osoblyvo na terytoriyah, yakі zalishayutsya okupovanymy rosiyskymy viyskamy ta na yakih vidbuvalisi i trivayut boyovi diї (Cherez rosijs'ku ahresiiu; 1987 ob'iektiv kul'turnoi infrastruktury). Slіd vidznachiti, sho rosiysko-ukraїnska viina sprovoکوvuala chislenni zagrozi ne liше для матеріальної (рухомої та нерухомої), але також для нематеріальної культурної спадщини. Часткове чи повне знищення антропогенного середовища населених пунктів призводить до гомогенізації спільних і публічних просторів (Coward 2009, 97–100), а також завдає непоправної шкоди культурному середовищу та культурній пам'яті різноманітних спільнот, що там мешкають. Представниці та представники останніх часто вимушені переїздити до більш безпечних місць (Kil'kist' ukraintsiv ta ikh mihratsiia za kordon) або щонайменше відмовлятися від культурних практик, притаманних їм до 24 лютого 2022 р. (Kul'turni praktyku naseleння Ukrainy). Промовистим є помітне скорочення активності численних національно-культурних товариств, які діяли в Україні до повномасштабного російського військового вторгнення (Posokhov 2022, 57–88; Kovach 2008, 97–107). Slіd vidznachiti, sho, na pershiy poglyad, lokalnі vtrati kul'turnoi spadshchiny moyut, naspravdi, sprichyniti ekzistenційnі zagrozi, unemozhlivlyuoyuchi kul'turne rіznomanіttya ta stalіy rozvitok yak okremih spіlnot, tak і vsyogo antropogenного середовища населених пунктів.

Показово, що російсько-українська війна зумовила стрімке посилення уваги українського суспільства та міжнародної громадськості до проблем охорони української спадщини. Крім того, війна стала тригером для переосмислення в українському суспільстві змісту та значення культурної спадщини, спричинила певний «поворот» у розумінні та ставленні до культури загалом. З одного боку, критичного переосмислення зазнала спадщина, пов'язана з російською імперською та радянською історією. А з другого боку, спостерігається посилення суспільного інтересу до традиційних культурних зразків, які розглядаються як основи української національної ідентичності

(Rachkov 2022, 14). Прикладом зазначеного «повороту» слугує поступове перетворення нематеріальної культурної спадщини на невід'ємний складник та інструмент політики пам'яті². Невипадково українська влада все частіше закликає не лише до збереження, але також до відродження (вочевидь, певних елементів традиційної) культури України як важливої основи національної консолідації з метою протидії російській військовій агресії й російській пропаганді. Наприклад, 9 березня 2024 р. Президент України Володимир Зеленський на врученні Національної премії імені Тараса Шевченка зазначив таке: «У час війни — навіть більше, ніж у час миру, — ми всі маємо пам'ятати, що культура має значення. І люди культури мають значення. Усі, хто промовляє про Україну. Озвучує те, що на серці. Зберігає все, через що ми йдемо. Відроджує те, що могло бути забутим, але — оновлене — дає людям сили, дає емоції» (U chas vinyu kul'tura maie navit' bil'she znachennia).

Що таке нематеріальна культурна спадщина?

Просте, на перший погляд, питання потребує окремого пояснення, особливо враховуючи, що концепція нематеріальної культурної спадщини з'явилася відносно нещодавно. Як відомо, рамкові засади охорони нематеріальної культурної спадщини були визначені Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини, ухваленою під час 32-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО 17 жовтня 2003 р. (Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Конвенція набула чинності 20 квітня 2006 р. (Smith, Akagawa 2009, 2). Як зазначає одна з активних учасниць процесу ухвалення Конвенції Норіко Айкава-Форе, процес підготовки документа було розпочато ще 1999 р., коли під час 30-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО ухвалено проєкт відповідної

² Одним із прикладів цього слугує посилення уваги до нематеріальної культурної спадщини з боку Національного банку України, що є одним з акторів історичної політики в державі. Станом на травень 2024 р. нараховується щонайменше 28 пам'ятних монет Національного банку України, які присвячені окремим елементам нематеріальної культурної спадщини України (Kataloh numizmatychnoi produktsii).

резолюції. Слід відзначити, що проєкт подали Чехія, Литва та Болівія і підтримали Болгарія, Кот-д'Івуар, Словаччина та Україна (Aikawa-Faure 2009, 21–22)³.

Дослідниця нематеріальної культурної спадщини України Ірина Кудерська так оцінює значення Конвенції: «Вона [Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини — Є. Р.] стала першим міжнародним інструментом забезпечення правової основи щодо НКС [нематеріальна культурна спадщина — Є. Р.]. Ця Конвенція зобов'язала держави-учасниці: формувати політику держави, яка підтримує та сприяє розвитку НКС; створювати відповідні державні органи; формувати списки елементів (об'єктів, проявів), проводити систематизацію й копіювання елементів (об'єктів, проявів) НКС, створювати національні архівні фонди фольклору, організовувати музеї або відповідні відділи тощо; сприяти науковим, мистецтвознавчим дослідженням; готувати професійні кадри, зокрема фахівців для збирання фольклорного матеріалу, архіваріусів, фахівців з документознавства та ін.; забезпечувати доступ до НКС та ін.» (Kuders'ka 2021, 26).

Одним з ключових питань у Конвенції є визначення нематеріальної культурної спадщини та окреслення галузі, яку вона охоплює. У документі зазначено: «Термін “нематеріальна культурна спадщина” означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремим особами як частина їхньої культурної спадщини» (Text

³ Норіко Айкава-Форе також відзначає, що ухвалення Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини стало результатом тривалої роботи. Зокрема, ухваленню документа передувало затвердження Рекомендацій ЮНЕСКО, що стосуються збереження традиційної культури й фольклору (1989 р.), започаткування програм «Живі скарби людства» (1993 р.) і «Проголошення шедеврів усної та нематеріальної спадщини людства» (1998 р.) (Aikawa-Faure 2009, 13). Також важливий вплив на зміст Конвенції мали Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001 р.) та Стамбульська декларація (2002 р.), в яких було проголошено важливе значення нематеріальної культурної спадщини як головного джерела культурного різноманіття й гарантії сталого розвитку (Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage).

of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Згідно з Конвенцією нематеріальна культурна спадщина проявляється у таких галузях: усних традиціях та формах вираження, зокрема в мові як носії нематеріальної культурної спадщини; виконавському мистецтві; звичаях, обрядах, святкуваннях; знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту; традиційних ремеслах (Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage).

Попри те, що Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, безперечно, є важливим досягненням, є чимало її критиків. Зокрема, експерт у галузі законодавства та політики щодо нематеріальної культурної спадщини Лукас Ліксінські наголошує на кількох проблемах. Насамперед привертає увагу закладена Конвенцією дихотомія між матеріальною та нематеріальною спадщиною. На думку дослідника, ця дихотомія важлива, але значною мірою штучна, оскільки не пропонує точної репрезентації культурної спадщини та не обґрунтовує важливість охорони культурної спадщини, враховуючи її багатоаспектність. Замість поділу спадщини на матеріальну та нематеріальну, дослідник пропонує зробити наголос на симбіотичній концепції спадщини (symbiotic concept of heritage), що спирається на інтегрований підхід до її охорони (Lixinski 2013, 233–234). Іншою важливою проблемою, на якій наголошує дослідник, є відсутність чіткого визначення відповідальних за охорону нематеріальної культурної спадщини, забезпечити яку можливо лише за умови залучення значної кількості різноманітних акторів (Lixinski 2013, 234). Наприклад, у Конвенції зазначено, що кожна держава-учасниця «уживає необхідних заходів для забезпечення охорони нематеріальної культурної спадщини, наявної на її території» (Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Водночас відповідальність «спільнот, груп та відповідних неурядових організацій» обмежується ідентифікацією та визначенням різних елементів нематеріальної культурної спадщини (Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Очевидно, що дієва система охорони нематеріальної культурної спадщини

можлива лише за умови тісної співпраці між спільнотами, профільними державними органами та міжнародними інституціями. Ба більше, на думку дослідника, з часом участь спільнот в охороні нематеріальної культурної спадщини на міжнародному рівні збільшуватиметься, а держави більш уважно ставитимуться до спільнот та їхніх культурних прав (Lixinski 2013, 236).

Вочевидь, слід визнати, що механізми охорони нематеріальної культурної спадщини, закладені Конвенцією, більшою мірою орієнтовані на актуалізацію різноманітних складників культури. Включення елементів (об'єктів, проявів) нематеріальної культурної спадщини до національного переліку чи світових списків не здатне убезпечити їх від різноманітних загроз, зокрема в разі збройного конфлікту. Водночас варто враховувати значення Конвенції, що дозволила посилити цінність нематеріальної культурної спадщини у світі, надати різноманітним спільнотам можливість розповісти про свої ідейно-політичні та культурні орієнтири. Конвенція посилила суспільну зацікавленість нематеріальною культурною спадщиною, перетворила її на важливий складник колективної ідентичності.

Нематеріальна культурна спадщина України до та після повномасштабного російського військового вторгнення

6 березня 2008 р. Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини, розпочалося формування відповідної державної системи. Згідно з Конвенцією одним із механізмів ідентифікації та подальшої охорони нематеріальної культурної спадщини є складання відповідних переліків державами-учасницями. Ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України було започатковано 2012 р. (Nakaz Ministerstva kul'tury Ukrainy «Pro zatverdzhennia prymirnoho zrazka»). Станом на травень 2024 р. у переліку міститься 97 елементів (Nematerial'na kul'turna spadschyna). Показово, що протягом 2012–2021 рр. (тобто за більше ніж 9 років) до переліку

було включено лише 26 елементів. Натомість 71 елемент туди було включено протягом липня 2022 р. — травня 2024 р. Слід відзначити, що 2022 р. та 2023 р. стали рекордними за кількістю доданих до переліку елементів — 31 для кожного року (більше ніж за весь попередній час) (рис. 1). Можна стверджувати, що повномасштабне російське військове вторгнення стало тригером для посилення суспільного інтересу до різноманітних проявів традиційної культури, зокрема нематеріальної культурної спадщини.

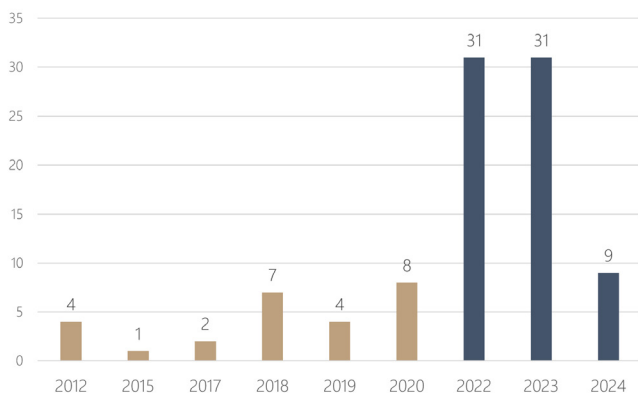

Рис. 1. Розподіл елементів нематеріальної культурної спадщини України, включених до Національного переліку, за роками (2012 — травень 2024 рр.)

Fig. 1. Distribution of Ukraine's intangible cultural heritage included in the National Register by year (2012 — May 2024)

Показово, що елементи нематеріальної культурної спадщини, включені до Національного переліку, репрезентують тільки традиційну народну культуру. Натомість інші елементи культури (зокрема ті, які виникли протягом середини ХХ — початку ХХІ ст.) не представлені в переліку (Nematerial'na kul'turna spadschyna). Зазначене становище якнайкраще ілюструє консервативний підхід до розуміння концепції нематеріальної культурної спадщини, характерними маркерами якого є «традиція» і «тяглість».

Упродовж 2012–2021 рр. чимало областей України презентували в переліку лише 1-3 елементи нематеріальної культурної спадщини (винятки становлять Івано-Франківська область — 7 елементів, Вінницька область — 5 елементів, Полтавська й Рівненська області — по 4 елементи). Натомість протягом 2022–2024 рр. кількість елементів нематеріальної культурної спадщини від різних областей України збільшилася в переліку в кілька (подекуди в 10-15) разів. Крім того, збільшилася кількість елементів нематеріальної культурної спадщини, які відтворюються в середовищі української діаспори (рис. 2).

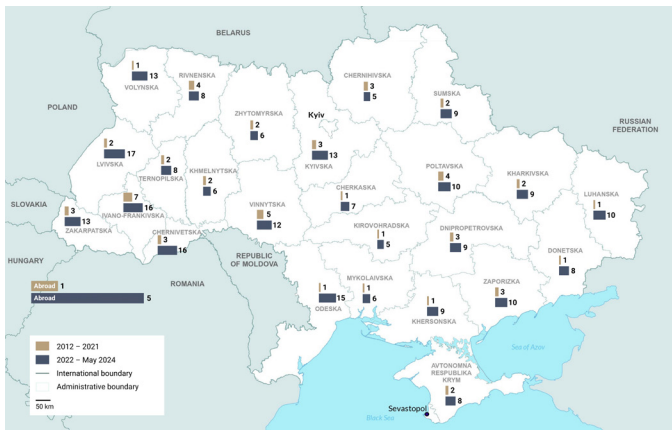

Рис. 2. Розподіл елементів нематеріальної культурної спадщини України, включених до Національного переліку, за областями (2012 — травень 2024 рр.)

Fig. 2. Distribution of Ukraine's intangible cultural heritage included in the National Register by region (2012 — May 2024)

Слід відзначити, що переважна більшість елементів нематеріальної культурної спадщини, включених до Національного переліку, репрезентують українську етнічну культуру. Водночас упродовж 2022–2024 рр. спостерігається посилення уваги до культури корінних народів України (Zakonia Ukrainy). Перші такі елементи нематеріальної культурної спадщини («Орьнек — кримськотатарський орнамент

та знання про нього» і «Традиція приготування ет аяклак (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя») потрапили до Національного переліку 2018 р. Натомість 2022 р. до переліку було додано черговий елемент («Практика та культурний контекст приготування “чіберек” та “янтик” — традиційних страв кримських татар»), а 2024 р. — ще два елементи, що представляють культуру корінних народів України («Кавова традиція кримських татар» і «Агир ава ве Кайтарма — традиційний танець кримських татар») (Nematerial'na kul'turna spadshyna). Увага до національних спільнот особливо важлива, враховуючи багатонаціональний склад населення України⁴.

На окрему увагу заслуговує розподіл елементів нематеріальної культурної спадщини за різними галузями. Слід відзначити, що вирішальний вплив на їх визначення мають ініціатори, що подають документи на розгляд. Не дивно, що є певна складність з визначенням галузі для різних елементів нематеріальної культурної спадщини в Національному переліку. Такі елементи часто належать до кількох галузей одночасно. Крім того, пропонувані в Національному переліку формулювання можуть відрізнятися від зазначених у Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, інколи інформація про галузь може бути відсутня взагалі. Попри це, до та після 24 лютого 2022 р. переважна більшість включених до переліку елементів репрезентують чотири галузі: традиційні ремесла (19 та 44 відповідно); звичаї, обряди, святкування (11 та 36); знання та практики, що стосуються природи та всесвіту (5 та 23); виконавське мистецтво (5 та 11) (рис. 3).

⁴ Згідно із Всеукраїнським переписом населення 2001 р. у країні мешкає понад 130 національностей і народностей (Vseukrains'kuj perepys naselennia 2001).

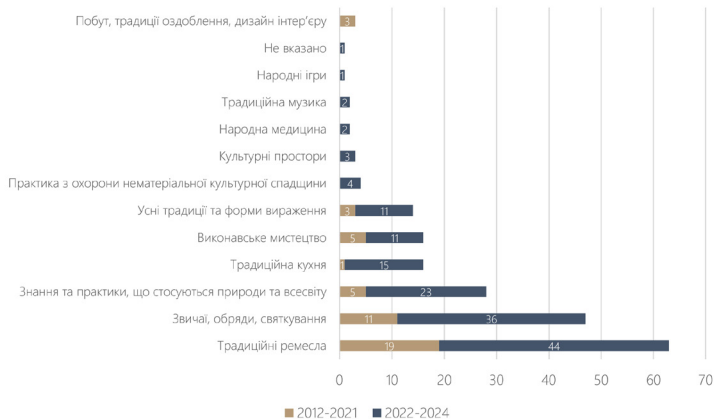

Рис. 3. Розподіл елементів нематеріальної культурної спадщини України, включених до Національного переліку, за галузями (2012 — травень 2024 рр.)⁵

Fig. 3. Distribution of Ukraine's intangible cultural heritage included in the National Register by domain (2012 — May 2024)⁵

Включення нових елементів до переліку відбувається на основі рішень експертної ради з питань нематеріальної культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України (раду було створено 2013 р., проте повноцінно вона запрацювала лише з 2017 р.) (Nakaz Ministerstva kul'tury Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia»). Водночас ініціаторами подання елементів для включення до переліку можуть бути «громади/спільноти, які практикують елемент НКС [нематеріальна культурна спадщина — Є. Р.], громадські організації, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації всіх форм власності, творчі спілки, громадські об'єднання, діяльність яких пов'язана з охороною НКС» (Nakaz Ministerstva kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy). Певним посередником між ініціаторами подання та міністерством

⁵ Деякі галузі нематеріальної культурної спадщини було об'єднано, щоби полегшити підрахунок. Повні назви галузей для кожного елемента нематеріальної культурної спадщини містяться в Національному переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України (Nematerial'na kul'turna spadshyna).

часто виступають обласні науково-методичні центри культури та мистецтва, що, зокрема, опікуються охороною нематеріальної культурної спадщини на місцях і складають локальні переліки такої спадщини. Центри також допомагають з оформленням необхідної документації для подання елемента до Національного переліку (Seriiia interv'iu «Ekspertna dumka»). Отже, важливе значення для охорони нематеріальної культурної спадщини мають як громадянські ініціативи, так і ефективна співпраця між громадами/спільнотами та профільними державними органами, а також між державними та міжнародними інституціями.

Слід враховувати, що поповнення Національного переліку новими елементами нематеріальної культурної спадщини є лише першим кроком на шляху їх дослідження, захисту та популяризації. Перелік закладає підвалини для ефективної охорони певних елементів культурної спадщини, проте не здатен вирішити ці проблеми. Навіть наявний облік має низку проблем, про що свідчать спроби його модернізації. Наприклад, 2023 р. у межах Національного переліку було виокремлено кілька списків (інвентарів): інвентар нематеріальної культурної спадщини (станом на травень 2024 р. містить 70 елементів); інвентар нематеріальної культурної спадщини, яка потребує термінової охорони (16); інвентар належних практик з охорони нематеріальної культурної спадщини (6); інвентар, що представляє культуру корінних народів України (5); інвентар елементів, що були відроджені у зв'язку з перерваною традицією (0) (рис. 4). Дослідниці та дослідники наголошують, що формування та оновлення списків повинні визначатися пріоритетністю заходів з охорони нематеріальної культурної спадщини, а особлива роль у цьому процесі має належати локальним спільнотам. Усе це є важливим складником сталого розвитку України.

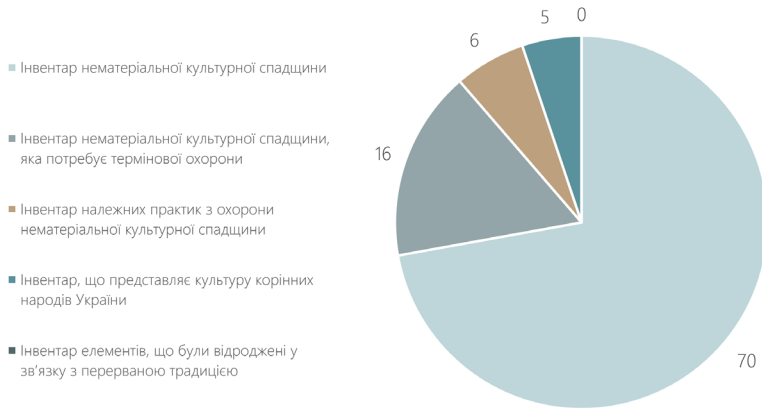

Рис. 4. Розподіл елементів нематеріальної культурної спадщини України, включених до Національного переліку, за інвентарями (2012 — травень 2024 рр.)

Fig. 4. Distribution of Ukraine's intangible cultural heritage included in the National Register by inventory (2012 — May 2024)

Деколонізація культурної спадщини: т. зв. «битва за борщ»

Як відомо, деколонізація культури взаємопов'язана з деколонізацією історичної пам'яті, яка характерна для країн, що звільнилися від тоталітарних чи авторитарних режимів. Еліти таких країн зазвичай звертаються до традиційної пам'яті, знищеної чи викривленої на свою користь попереднім режимом (Nora 2002). Показово, що деколонізація культурної спадщини в Україні передбачає не лише використання контрнарративів та відкидання «чужого» (передусім мається на увазі російська імперська та радянська тоталітарна спадщина), але також віднайдення «свого/місцевого/самобутнього/традиційного» в літературі, мистецтві, музиці тощо. Ба більше, важливим складником деколонізації культури є своєрідна смислова «реституція» та «перевинайдення» культурної спадщини. Сучасні трансформаційні процеси, пов'язані з нематеріальною культурною спадщиною України, слугують показовим прикладом як перетворення культурної спадщини на «контактну зону» для різноманітних спільнот, так і протилежних інтенцій. Своєю чергою квінтесенцією зазначених

процесів може слугувати т. зв. «битва за борщ», результатом якої стало включення культури приготування українського борщу до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України та світового Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони.

Нагадаємо, що ЮНЕСКО започаткувала списки нематеріальної культурної спадщини для «забезпечення більшої наочності нематеріальної культурної спадщини, сприяння поглибленню усвідомлення її значення та заохочення діалогу на основі поваги до культурного різноманіття» (Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Загалом сьогодні до списків включено 730 елементів нематеріальної культурної спадщини від 145 країн. Наприклад, від України до Репрезентативного списку належать 3 елементи («Петриківський декоративний живопис як феномен української орнаментальної народної творчості» — 2013 р., «Традиція Косівської мальованої кераміки» — 2019 р., «Орнек — кримськотатарський орнамент та знання про нього» — 2021 р.). До Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони, від України включено 2 елементи («Козацькі пісні Дніпропетровщини» — 2016 р., «Культура приготування українського борщу» — 2022 р.) (Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage).

Звичайно, зазначені списки є вибілковими, особливо якщо враховувати різноманіття нематеріальної культурної спадщини України. Водночас включення до них нових елементів є важливим засобом збереження та популяризації нематеріальної культурної спадщини. В умовах війни списки ЮНЕСКО стали для України дієвим інструментом культурної дипломатії, що дозволяє популяризувати власну культуру у світі та захистити її від зазіхань агресора. Якнайкраще зазначене ілюструє т. зв. «битва за борщ», ключове місце в якій належить суперечці довкола «національної належності» цієї страви.

Загалом т. зв. «битва за борщ» розпочалася 2019 р., коли в соціальних мережах виникла жвава дискусія про належність страви до російської чи української народної кухні (традиції народного харчування)

(«Borsch nash»). Слід відзначити, що обговорення одразу вийшло за межі гастрокультурного дискурсу та стало частиною більш широкої деколонізаційної полеміки, що торкалася питань радянської спадщини, Голодомору 1932–1933 рр., культури української діаспори тощо. Чимало учасниць та учасників дискусії наголошували, що, попри поширення борщу в традиційній культурі харчування багатьох народів та країн, все ж страва походить з території сучасної України (Kovalevs'ka 2020). Наприклад, Олеся Лью, шеф-кухарка та головна консультантка ресторану української кухні в нью-йоркському Іст-Вілідж «Veselka», зазначила: «Я вважаю борщ українським не з націоналістичної точки зору, а тому, що він походить з українських земель, рецепт страви знаходять в історичних записях далекого минулого» (Evans 2019).

Безперечно, саме така дискусія послугувала тригером для надання культурі приготування українського борщу офіційного статусу елемента нематеріальної культурної спадщини. Важливу роль у зазначеному процесі відіграло Міністерство культури та інформаційної політики України, а також ГО «Інститут культури України» на чолі з українським кулінарним експертом Євгеном Клопотенком.

13 жовтня 2020 р. культуру приготування українського борщу було включено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини. Показово, що стислий опис елемента, представлений в обліковій картці, починається так: «Український борщ — найпопулярніший різновид супу в Україні, традиційна перша страва українців. Культура приготування борщу властива для етнічних українців та для представників інших національностей, які проживають в Україні» (Culture of Ukrainian Borscht Cooking).

Уже на початку 2021 р. були зібрані листи-згоди на підтримку включення елемента до списків нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО (UNESCO's Intangible Cultural Heritage Lists). Зрештою, 1 липня 2022 р. на позачерговому засіданні Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО культуру приготування українського борщу було внесено до Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони

(‘Culture of Ukrainian Borscht Cooking’). У формі номінації, зокрема, зазначено, що “Борщ в Україні є одним із символів національної ідентичності та стійкості... Борщ був чинною їсною стравою, яка історично підтримувала та об’єднувала українські громади. Ця традиція, яка пройшла випробування Громадянської війни (1917–1922 рр.), періодів Голодомору (1920-ті, 1930-ті та 1940-ті рр.), Другої світової війни, довела свою соціальну значущість у формуванні та розвитку українського суспільства, яке складається з багатьох креативно різноманітних, але об’єднаних спільнот» (пер. з англ.)⁶. Показово, що тодішній міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко так зреагував на це рішення ЮНЕСКО у Фейсбуці: «Перемога у війні за борщ — наша! ... пам’ятайте та будьте певні — як у війні за борщ так і в цій війні ми переможемо» (Kunys'kuj, Chajkovs'ka 2022).

Отже, т. зв. «битва за борщ» слугує показовим прикладом цілеспрямованої культурної політики України в умовах російсько-української війни. Водночас стрімка та результативна кампанія промоції культури приготування українського борщу (передусім як елемента нематеріальної культурної спадщини України) радше являє собою певний виняток. Слід враховувати, що вона стала можлива завдяки злагоженій співпраці громадських організацій, держаних органів і міжнародних інституцій. Всі вони доклали чимало зусиль задля збереження та популяризації цього елемента нематеріальної культурної спадщини України. Крім того, деколонізаційний характер цієї кампанії, що з часом значно посилювався, зумовив сталий суспільний інтерес до українського борщу (як традиційного етнокультурного феномену та символу української національної культури), а також сприяв перетворенню цього елемента нематеріальної культурної спадщини на своєрідний інструмент історичної політики України.

⁶ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті. Оригінал цитати: “Borscht in Ukraine is one of markers of the national identity and sustainability... Borscht was almost the only dish that historically supported and united Ukrainian communities. This tradition having been standing the test by the Civil War (1917–1922), the Holodomor periods (1920s, 1930s and 1940s), World War II, proved its social significance in the formation and development of Ukrainian society, which consists of many creatively different but united communities” (Culture of Ukrainian Borscht Cooking).

Проблеми охорони нематеріальної культурної спадщини України

На основі дослідження галузі нематеріальної культурної спадщини України, а також кількох глибинних інтерв'ю з експертками та експертами, зібраних у межах проєкту «МІСТО І ВІЙНА» (Serija interv'iu «Ekspertna dumka»), схарактеризуємо основні проблеми галузі на сучасному етапі:

- *Виклики російсько-української війни.* Сучасна війна помітно змінила умови охорони нематеріальної культурної спадщини України, спричинила нові та актуалізувала чимало старих загроз розвитку досліджуваної галузі. Безперечно, є потреба в розробленні дієвих механізмів виявлення, дослідження, збереження та популяризації різноманітних елементів нематеріальної культурної спадщини в умовах війни. Крім того, необхідно створити ефективні механізми відшкодування збитків, завданих російською військовою агресією галузі нематеріальної культурної спадщини України⁷.

⁷ Слід відзначити, що поодинокі спроби аналізу наявних та створення власних механізмів відшкодування збитків, завданих війною галузі нематеріальної культурної спадщини України, почали здійснюватися після повномасштабного російського військового вторгнення в Україну. Наприклад, ГО «Культурний діалог» у партнерстві з Українським центром культурних досліджень протягом 2023–2024 рр. працюють над проєктом «Удосконалення методики оцінки втрат у сфері культури та креативних індустрій унаслідок військової агресії росії проти України» (UTsKD z partneramy pratsiue nad metodykamy otsinky zbytkiv u kulturi). Також слід звернути увагу на методику визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією російської федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, розроблену Міністерством економіки України та Фондом державного майна (Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy ta Fondu derzhavnoho majna Ukrainy). Важливе значення для фіксації та оцінки втрат, завданих російсько-українською війною галузі культури, мають різноманітні дослідницькі ініціативи, зокрема проєкт «Росія заплатить», що з початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну реалізується KSE Institute (аналітичний центр при Київській школі економіки) спільно з Офісом Президента України, Міністерством економіки, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерством інфраструктури України, Міністерством розвитку громад та територій України («Rosija zaplatyt!»).

- *Відсутність державної програми розвитку нематеріальної культурної спадщини з відповідним фінансуванням*⁸. Слід враховувати, що галузь нематеріальної культурної спадщини не є пріоритетною для державного та приватного інвестування в умовах війни. Одним із можливих рішень може стати розроблення державної програми розвитку галузі⁹, у межах якої можна визначити як першочергові завдання, так і запропонувати довгострокову стратегію охорони нематеріальної культурної спадщини України.
- *Проблеми адаптації законодавства України до міжнародних норм*. Відмінність між національним законодавством та міжнародними нормами в галузі нематеріальної культурної спадщини є поширеною проблемою для багатьох країн. Наприклад, Лукас Ліксінські наголошує, що зазначена проблема, зокрема, стосується питань інтелектуальної власності та випадків незаконного привласнення спадщини (Lixinski 2013, 237). Зрештою, важливим стає визначення того, кому належить нематеріальна культурна спадщина, відповідно чи є вона об'єктом інтелектуальної власності (private intellectual property), чи об'єктом суспільного надбання (public domain). Безпосередньо з цим пов'язані питання комодифікації та комерціалізації нематеріальної культурної спадщини, що може забезпечити довгострокову фінансову підтримку для охорони різних елементів нематеріальної культурної спадщини.

⁸ Певним винятком є Державна програма охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 рр. (Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy), а також регіональні програми розвитку нематеріальної культурної спадщини, часто позбавлені певної конкретики та необхідного фінансування.

⁹ У лютому 2024 р. т. в. о. міністра культури та інформаційної політики Ростислав Карандєєв визнав необхідність посилити нормативне регулювання галузі охорони нематеріальною культурною спадщиною, а також розробити та ухвалити відповідні законопроект і загальнодержавну програму розвитку галузі. Крім того, він зауважив, що потрібно «інституціоналізувати» галузь, створивши профільну державну установу з питань нематеріальної культурної спадщини (V Ukraini rozrobliat' derzhprohramu rozvytku nematerial'noi kul'turnoi spadshchynu).

- *Проблеми формування кадрового потенціалу в галузі нематеріальної культурної спадщини.* Насамперед в умовах війни важливим завданням є збереження кадрів і залучення молоді до охорони нематеріальної культурної спадщини України. Вочевидь, довгостроковий негативний вплив на професійну (пере)підготовку фахівців у досліджуваній галузі матиме сучасна освітня криза в країні, зокрема спричинена пандемією COVID-19 та російсько-українською війною (Osvita i nauka Ukrainy). Слід також враховувати, що формування кадрового потенціалу в галузі нематеріальної культурної спадщини передбачає залучення фахівців різного профілю, зокрема дотичних до питань конструювання національної та локальної ідентичності, забезпечення сталого розвитку спільнот та територій, розвитку туризму, використання сучасних цифрових технологій тощо.
- *Проблеми медіатизації нематеріальної культурної спадщини.* Очевидно, що в умовах війни постає необхідність впровадження нових форм популяризації нематеріальної культурної спадщини, оскільки проведення масових заходів (фестивалів, виставок, майстер-класів тощо) подекуди стає небезпечним та навіть неможливим¹⁰. Особливого значення, зокрема, набуває медіатизація нематеріальної культурної спадщини. Наприклад, сьогодні є чимало цифрових проєктів, присвячених нематеріальній культурній спадщині України (зокрема проєкти «Автентична Україна», «Нематеріальна культурна спадщина в документних джерелах», «Цифровий архів фольклору

¹⁰ 2023 р. було оприлюднено результати дослідження «Вплив війни на показники діяльності креативних індустрій у 2021–2022 роках», проведеного Українським центром культурних досліджень і Міністерством культури та інформаційної політики України. Аналіз охопив такі показники, як-то кількість підприємств і зайнятих працівників у галузі креативних індустрій, задекларований дохід і реалізована продукція, податкові надходження та міжнародна торгівля креативними послугами. Згідно результатів дослідження 2022 р. задекларований обсяг доходу креативних підприємств впав на 47,8 %, а податкові надходження до бюджету — на 47,3 %. Утім, того ж року експорт креативних послуг України склав 41,1 % від загального обсягу експорту послуг (2021 р. — 30,1 %) (Statystyczny ohliad).

Слобожанщини та Полтавщини», «KOZAMEDIA», розділ «Традиції» проекту «Ukraïner», промокампанія «Етніка: українські народні художні промисли» тощо). Переважно вони були ініційовані різноманітними громадськими організаціями та мають міжнародне грантове фінансування. Лише поодинокі цифрові проекти отримують державну фінансову підтримку (показовим прикладом слугують проекти в межах грантових програм Українського культурного фонду) (Arkhiv proektiv UKF). Серед державних інституцій, які визначають механізми популяризації нематеріальної культурної спадщини сьогодні, слід насамперед назвати Міністерство культури та інформаційної політики України та Український центр культурних досліджень. Наприклад, за їх ініціативи 2018 р. було створено Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини, щоби «сприяти охороні нематеріальної культурної спадщини України, об'єднуючи широке коло зацікавлених гравців, підвищуючи обізнаність про живу спадщину, підтримуючи процеси оцифрування та діджиталізації нематеріальної культурної спадщини» (Virtual'nyj muzej nematerial'noi kul'turnoi spadschyny). Водночас показово, що на сайті віртуального музею міститься опис лише 15 елементів нематеріальної культурної спадщини, хоча до Національного переліку сьогодні включено 97 елементів.

Насамкінець слід відзначити, що окреслений перелік проблем розвитку галузі охорони нематеріальної культурної спадщини України може бути значно розширений, оскільки кожна із зазначених проблем багатоаспектна, а всі вони взаємопов'язані. Враховуючи це, важливим є комплексний підхід до вирішення актуальних проблем розвитку досліджуваної галузі. Слід визнати, що загалом вона виявилася недостатньо підготовленою до викликів російсько-української війни. Очевидно, що, попри посилення суспільного інтересу до нематеріальної культурної спадщини України, ця галузь все ще потребує особливої уваги експертного середовища. Поповнення Національного переліку та світових списків новими елементами нематеріальної культурної

спадщини України не може бути кінцевою метою, натомість може слугувати основою для забезпечення міжкультурного діалогу, сталого розвитку, збереження культурного різноманіття, конструювання локальної та національної ідентичності тощо. Важливим є створення національної стратегії з охорони нематеріальної спадщини з відповідним фінансуванням та активне залучення до цього процесу локальних спільнот. Значні трансформаційні процеси потребують формування коаліції експертів, які зможуть сприяти створенню нових (більш дієвих) принципів та механізмів роботи з нематеріальною культурною спадщиною України.

Список джерел та літератури / References

1987 ob'ektiv kul'turnoi infrastruktury zaznaly poshkodzen' chy rujnuvan' cherez rosijs'ku ahresiiu. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 2 travnia 2024, <https://mcip.gov.ua/news/1987-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

1987 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 2 травня 2024, <https://mcip.gov.ua/news/1987-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Aikawa-Faure, N. From the Proclamation of Masterpieces to the *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. In: L. Smith, N. Akagawa (eds.), *Intangible Heritage*. London and New York, 2009, pp. 13-44.

Arkhiv proektiv UKF. *Ukrains'kyj kul'turnyj fond*, <https://ucf.in.ua/archive>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Архів проєктів УКФ. *Український культурний фонд*, <https://ucf.in.ua/archive>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

«Borsch nash». YuNESKO vyznav borsch ukrains'kym. *BBC News Ukraina*, 1 lyupnia 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62008936>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

«Борщ наш». ЮНЕСКО визнав борщ українським. *BBC News Україна*, 1 липня 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62008936>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of Good Safeguarding Practices. *UNESCO Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/lists>. Accessed: 22 May, 2024.

Cherez rosij'sku ahresiiu v Ukraini postrazhdalo 1062 pam'iatky kul'turnoi spadshchyny. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, 6 travnia 2024, <https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdalo-1062-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Через російську агресію в Україні постраждало 1062 пам'ятки культурної спадщини. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 6 травня 2024, <https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdalo-1062-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Coward, M. *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. London and New York, 2009.

Culture of Ukrainian Borscht Cooking. *UNESCO Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/USL/culture-of-ukrainian-borscht-cooking-01852>. Accessed: 22 May, 2024.

‘Culture of Ukrainian Borscht Cooking’ Inscribed on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. *UNESCO Intangible Cultural Heritage*, 1 July 2022, <https://ich.unesco.org/en/news/culture-of-ukrainian-borscht-cooking-inscribed-on-the-list-of-intangible-cultural-heritage-in-need-of-urgent-safeguarding-13412>. Accessed: 22 May, 2024.

Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. *UNESCO*, 22 May 2024, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Accessed: 23 May 2024.

Evans, E. Bytva za borsch — tak chyj vin naspravdi? *BBC News Ukraina*, 20 zhovtnia 2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-tra-50074767>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Еванс, Е. Битва за борщ — так чий він насправді? *BBC News Україна*, 20 жовтня 2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-tra-50074767>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

HeMo: *Ukrainian Heritage Monitoring Lab*, <https://www.heritage.in.ua/>. Accessed: 22 May, 2024.

Kataloh numizmatychnoi produktsii. *Natsional'nyj bank Ukrainy*, <https://bank.gov.ua/ua/uh/numismatic-products/souvenir-coins>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Каталог нумізматичної продукції. *Національний банк України*, <https://bank.gov.ua/ua/uh/numismatic-products/souvenir-coins>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Kil'kist' ukrainsiv ta ikh mihratsiia za kordon cherez viju — doslidzhennia Hromadians'koi merezhi OPORA. *Hromadians'ka merezha OPORA*, 5 lipnia 2023, [https://www.opora.ua.org/viyua/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791#Внутрішньо%20переміщені%20особи%20\(ВПО\)](https://www.opora.ua.org/viyua/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791#Внутрішньо%20переміщені%20особи%20(ВПО)). Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Кількість українців та їх міграція за кордон через війну — дослідження Громадянської мережі ОПОРА. *Громадянська мережа ОПОРА*, 5 липня 2023, [https://www.opora.ua.org/viyua/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791#Внутрішньо%20переміщені%20особи%20\(ВПО\)](https://www.opora.ua.org/viyua/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791#Внутрішньо%20переміщені%20особи%20(ВПО)). Дата перегляду: 30 травня 2024.

Kovach, L. Natsional'no-kul'turni tovarystva Ukrainy: suchasnyj stan ta problemy rozvytku. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, вип. 40, 2008, s. 97–107. (In Ukrainian)

Ковач, Л. Національно-культурні товариства України: сучасний стан та проблеми розвитку. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 40, 2008, с. 97–107.

Kovalevs'ka, Ye. P'iat' tsikavykh faktiv pro borsch, iakykh vy ne znaly. *BBC News Ukraina*, 11 zhovtnia 2020, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54447232>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Ковалевська, Є. П'ять цікавих фактів про борщ, яких ви не знали. *BBC News Україна*, 11 жовтня 2020, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54447232>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Kuders'ka, I. O. *Administratyvno-pravove zabezpechennia okhorony nematerial'noi kul'turnoi spadshchyny v Ukraini*. Dysertatsiia na zdobuttia stupenia doktora filosofii. Kyiv, 2021. (In Ukrainian)

Кудерська, І. О. *Адміністративно-правове забезпечення охорони нематеріальної культурної спадщини в Україні*. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. Київ, 2021.

Kul'turni praktyky naselennia Ukrainy: povedinka ta stavlennia. Rezul'taty sotsiolohichnoho opytuvannia. Analitychnyj zvit. *Kyivs'kyj mizhnarodnyj instytut sotsiologii*, liutyj 2023, https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d1/UCBI_Culture2023_rpt-UA_fin.pdf. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Культурні практики населення України: поведінка та ставлення. Результати соціологічного опитування. Аналітичний звіт. *Київський міжнародний інститут соціології*, лютий 2023, https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d1/UCBI_Culture2023_rpt-UA_fin.pdf. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Kunys'kyj, O., Chajkovs'ka, V. Ukrains'kyj borsch vnesly do kul'turnoi spadschyny YuNESKO. *Deutsche Welle*, 1 lypnia 2022, <https://www.dw.com/uk/ukrainskyi-borshch-vnesly-do-kulturnoi-spadshchyny-yunesko/a-62329030>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Куницький, О., Чайковська, В. Український борщ внесли до культурної спадщини ЮНЕСКО. *Deutsche Welle*, 1 липня 2022, <https://www.dw.com/uk/ukrainskyi-borshch-vnesly-do-kulturnoi-spadshchyny-yunesko/a-62329030>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Lixinski, L. *Intangible Cultural Heritage in International Law*. Oxford, 2013.

МКІР продовжує фіксувати воєнні злочини росіян проти культурної спадщини України. *Uriadovyj portal*, 3 lypnia 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuye-fiksuvati-voєnni-zlochiny-rosiyan-proti-kulturnoyi-spadshchini-ukrayini>. Data perehliadu: 20 travnia 2024. (In Ukrainian)

МКІП продовжує фіксувати воєнні злочини росіян проти культурної спадщини України. *Урядовий портал*, 3 липня 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuye-fiksuvati-voєnni-zlochiny-rosiyan-proti-kulturnoyi-spadshchini-ukrayini>. Дата перегляду: 20 травня 2024.

Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy ta Fondu derzhavnoho majna Ukrainy «Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia shkody ta obsiahu zbytkiv, zavdanykh pidpryemstvom, ustanovam ta orhanizatsiiam usikh form vlasnosti vnaslidok znyschennia ta poshkodzhennia ikh majna u зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також урешченій вигоди від неможливості чы перешкод у провадженні господарської діяльності» від 18.10.2022 no. 3904/1223. *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Наказ Міністерства економіки України та Фонду державного майна України «Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упушеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності» від 18.10.2022 № 3904/1223. *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Nakaz Ministerstva kultury ta informatsijnoi polityky Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia Natsional'noho pereliku elementiv nematerial'noi kul'turnoi spadschyny Ukrainy» від 25.08.2023 no. 449. *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-23#n7>. Data perehliadu: 10 travnia 2024. (In Ukrainian)

Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України «Про затвердження Порядку ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України» від 25.08.2023 № 449. *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-23#n7>. Дата перегляду: 10 травня 2024.

Nakaz Ministerstva kul'tury Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia Natsional'noho pereliku elementiv nematerial'noi kul'turnoi spadshchyny Ukrainy» vid 11.12.2017 no. 1319. *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0020-18#Text>. Data perehliadu: 10 travnia 2024. (In Ukrainian)

Наказ Міністерства культури України «Про затвердження Порядку ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України» від 11.12.2017 № 1319. *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0020-18#Text>. Дата перегляду: 10 травня 2024.

Nakaz Ministerstva kul'tury Ukrainy «Pro zatverdzhennia prymirnoho zrazka formy oblikovoi kartky ob'ekta (elementa) nematerial'noi kul'turnoi spadshchyny Ukrainy ta vyznachennia ob'ektiv nematerial'noi kul'turnoi spadshchyny Ukrainy» vid 14.12.2012 no. 1521. *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1521734-12#n3>. Data perehliadu: 10 travnia 2024. (In Ukrainian)

Наказ Міністерства культури України «Про затвердження примірного зразка форми облікової картки об'єкта (елемента) нематеріальної культурної спадщини України та визначення об'єктів нематеріальної культурної спадщини України» від 14.12.2012 № 1521. *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1521734-12#n3>. Дата перегляду: 10 травня 2024.

Nematerial'na kul'turna spadshchyna. *Ministerstvo kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy*, <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/natsionalnyu-perelik-elementiv-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Нематеріальна культурна спадщина. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/natsionalnyu-perelik-elementiv-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Nora, P. L'avènement mondial de la mémoire. *Eurozine*, 19 April 2002, <https://www.eurozine.com/lavenement-mondial-de-la-memoire/>. Accessed: 22 May. 2024.

Osvita i nauka Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Informatsijno-analitychnyj zbirnyk. Kyiv, 2023. (In Ukrainian)

Osvita i nauka Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Informatsijno-analitychnyj zbirnyk. Київ, 2023.

Posokhov, S. I. Istorychna lehitymatsiia iak napriam diial'nosti natsional'no-kul'turnykh tovarystv (na materialakh velykykh mist Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy). *Ideology and Politics Journal*, vyp. 2 (21), 2022, s. 57–88. DOI: <https://www.doi.org/10.36169/2227-6068.2022.02.00004>. (In Ukrainian)

Посохов, С. І. Исторична легітимація як напрям діяльності національно-культурних товариств (на матеріалах великих міст Південно-Східної України). *Ideology and Politics Journal*, вип. 2 (21), 2022, с. 57–88. DOI: <https://www.doi.org/10.36169/2227-6068.2022.02.00004>

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi prohramy okhorony ta zberezhennia nematerial'noi kul'turnoi spadschyny na 2004–2008 roku» vid 23.12.2004 no. 1732. *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1732-2004-%D0%BF#Text>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 роки» від 23.12.2004 № 1732. *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1732-2004-%D0%BF#Text>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Rachkov, Ye. Znyschennia, zberezhennia ta pereosmyslennia mis'koi kul'turnoi spadschyny Ukrainy pid chas rosij's'ko-ukrains'koi vijny. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 62, 2022, с. 12–48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>. (In Ukrainian)

Рачков, Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 12–48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>.

«Rosiia zaplatyt'». *Kyiv's'ka shkola ekonomiky*, <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

«Росія заплатить». *Київська школа економіки*, <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Seriia interv'iu «Ekspertna dumka». Proiekt «MISTO I VIJNA». *CityFace*, <https://cityface.org.ua/interviews>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Серія інтерв'ю «Експертна думка». Проєкт «МІСТО І ВІЙНА». *CityFace*, <https://cityface.org.ua/interviews>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Smith, L., Akagawa, N. Introduction. In: L. Smith, N. Akagawa (eds.), *Intangible Heritage*. London and New York, 2009, pp. 1–9.

Statystychnyj ohliad «Vplyv vijny na pokaznyky diial'nosti kreatyvnykh industrij u 2021–2022 rokakh». *Ukrains'kyj tsentr kul'turnykh doslidzen'*, <https://uccs.org.ua/statystychnyj-ohliad-vplyv-vijny-na-pokaznyky-diial'nosti-kreatyvnykh-industrij-u-2021-2022-rokakh/>. Data perehliadu: 30 travnia 2024. (In Ukrainian)

Статистичний огляд «Вплив війни на показники діяльності креативних індустрій у 2021–2022 роках». *Український центр культурних досліджень*, <https://uccs.org.ua/statystychnyj-ohliad-vplyv-vijny-na-pokaznyky-diialnosti-kreatyvnykh-industrij-u-2021-2022-rokakh/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. *UNESCO Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/convention>. Accessed: 22 May, 2024.

У час війни культура має навіть більше значення, ніж у час миру — Володимир Зеленський на врученні Національної премії імені Тараса Шевченка. *Офіс Президента України*, 9 березня 2024, <https://www.president.gov.ua/news/u-chas-vijni-kultura-maye-navit-bilshe-znachennya-nizh-u-cha-89613>. Дата перегляду: 30 травня 2024. (In Ukrainian)
У час війни культура має навіть більше значення, ніж у час миру — Володимир Зеленський на врученні Національної премії імені Тараса Шевченка. *Офіс Президента України*, 9 березня 2024, <https://www.president.gov.ua/news/u-chas-vijni-kultura-maye-navit-bilshe-znachennya-nizh-u-cha-89613>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Ukraina z chasiv Druhoi svitovoi vijny ne stykalasia z takim masshtabom zlochyniv proty kul'turnoi spadshchyny, — Катерина Чуєва. *Урядовий портал*, 26 серпня 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-z-chasiv-druhoi-svitovoi-viiny-ne-stykalasia-z-takym-masshtabom-zlochyniv-proty-kul'turnoi-spadshchyny-kateryna-chueva>. Дата перегляду: 20 травня 2024. (In Ukrainian)

Україна з часів Другої світової війни не стикалася з таким масштабом злочинів проти культурної спадщини, — Катерина Чуєва. *Урядовий портал*, 26 серпня 2022, <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-z-chasiv-druhoi-svitovoi-viiny-ne-stykalasia-z-takym-masshtabom-zlochyniv-proty-kul'turnoi-spadshchyny-kateryna-chueva>. Дата перегляду: 20 травня 2024.

UTsKD z partneramy pratsiuie nad metodykamy otsinky zbytkiv u kul'turi. *Український центр культурних досліджень*, <https://uccs.org.ua/metodyky-otsinky-vtrat-u-sferi-kulturny-ta-kreatyvnykh-industrij-vnaslidok-vijskovo-ahresii-rosii-proty-ukrainy/>. Дата перегляду: 30 травня 2024. (In Ukrainian)

УЦКД з партнерами працює над методиками оцінки збитків у культурі. *Український центр культурних досліджень*, <https://uccs.org.ua/metodyky-otsinky-vtrat-u-sferi-kulturny-ta-kreatyvnykh-industrij-vnaslidok-vijskovo-ahresii-rosii-proty-ukrainy/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

V Ukraini rozrobliat' derzhprohramu rozvytku nematerial'noi kul'turnoi spadshchyny. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 7 лютого 2024, <https://mcip.gov.ua/news/v-ukrayini-rozroblyat-derzhprogramu-rozvytku-nematerialnoyi-kulturnoyi-spadshchyny/>. Дата перегляду: 30 травня 2024. (In Ukrainian)

В Україні розроблять держпрограму розвитку нематеріальної культурної спадщини. *Міністерство культури та інформаційної політики України*, 7 лютого 2024, <https://mcip.gov.ua/news/v-ukrayini-rozroblyat-derzhprogramu-rozvytku-nematerialnoyi-kulturnoyi-spadshhynu/>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Virtual'nyj muzej nematerial'noi kul'turnoi spadschyny, <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua>. Дата перегляду: 30 травня 2024. (In Ukrainian)

Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини, <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Vseukrains'kyj perepys naseleння 2001, <https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/>. Дата перегляду: 15 січня 2024. (In Ukrainian)

Всеукраїнський перепис населення 2001, <https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/>. Дата перегляду: 15 січня 2024.

Zakon Ukrainy «Pro korinni narody Ukrainy». *Verkhovna Rada Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>. Дата перегляду: 30 травня 2024. (In Ukrainian)

Закон України «Про корінні народи України». *Верховна Рада України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>. Дата перегляду: 30 травня 2024.

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

PROBLEMS OF THE PRESERVATION, MANAGEMENT, AND POPULARIZATION OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN WARTIME

The article discusses pressing problems of the protection of Ukraine's intangible cultural heritage during the ongoing Russo-Ukrainian War. Such problems include, but are not limited to: lack of effective mechanisms for the identification, study, preservation, management, and popularization of various elements of intangible cultural heritage in wartime conditions; lack of a national strategy for protection of intangible cultural heritage in wartime; discrepancies between national legislation and international norms regarding protection of intangible cultural heritage; absence

of a mechanism for compensation for damages caused by Russian military aggression in this sphere; insufficiently close cooperation between communities, relevant government bodies, and international institutions; limited use of new forms of popularization of intangible cultural heritage, such as mediatization. The author notes that interest on the part of Ukrainian society and the international public towards Ukraine's intangible cultural heritage is currently growing, accompanied by a rethinking of this heritage within the framework of the national policy of decolonization. An illustrative example is the so-called 'battle for borscht', one of the results of which was the inclusion of the culture of making Ukrainian borscht in the National List of Elements of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine and the world-wide List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. It is stressed that the industry of protection of Ukraine's intangible cultural heritage, developed along the lines set by the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, has generally proven ill-prepared for the challenges of the Russo-Ukrainian War. Without a doubt, the industry is in need of close expert attention. In particular, the wartime situation calls for bringing together a coalition of experts that could help develop more effective principles and mechanisms for the protection of Ukraine's intangible cultural heritage.

Keywords: intangible cultural heritage, Russo-Ukrainian War, Ukraine.

Текст надійшов до редакції 25.03.2024.

The text was received by the editors 25.03.2024.

Текст затверджено до друку 10.06.2024.

The text is recommended for printing 10.06.2024.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-11>
УДК 012:929Каразін](049.32)

Ніна Березюк

бібліотекознавиця, бібліографиня

Центральна наукова бібліотека

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: bibliograf.cnb@karazin.ua

ВИДАНО В НАЙТЯЖЧІ ЧАСИ

Рецензія на книгу: *Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural*; alcătuitori: Esfir Berkovici, Olga Vovk [et al.]; articol introductiv: O. Vovk; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.

Як цитувати: Березюк, Н. Видано в найтяжчі часи (Рецензія на книгу: Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici, Olga Vovk [et al.]; articol introductiv: O. Vovk; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 258–262. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-11>

How to cite: Bereziuk, N. Published in the Hardest Times (Book Review: Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici, Olga Vovk [et al.]; articol introductiv: O. Vovk; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 258–262. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-11> (In Ukrainian)

© Березюк Н., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Здійснено огляд біобібліографічного покажчика, присвяченого Василю Назаровичу Каразіну (1773–1842) — видатному вченому, винахіднику, просвітителю, громадському діячу, засновнику Харківського університету. Книгу видано до 250-річчя від дня народження В. Н. Каразіна. Покажчик охоплює 1 529 бібліографічних записів. Книга підготовлена спільними зусиллями фахівців України, Молдови і Болгарії.

Ключові слова: **біобібліографія, В. Н. Каразін, біографістика.**

Видання фундаментальних бібліографічних покажчиків завжди було подією в історії науки, історичних наукових досліджень. Бібліографічні роботи найчастіше ставали підґрунтям обрання теми наукового дослідження і визначення шляхів його подальшої реалізації, бо без бібліографії не можна знайти необхідну інформацію. Водночас вони є свого роду підсумком того, що зроблено, фіксують стан тематичного спектру досліджень, дозволяють виявити найбільш активних авторів, помітити тенденції в наукових пошуках.

Саме з цих позицій слід оцінювати видання біобібліографічного покажчика «Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie» (2023 р.). Керівник цього проєкту — історикня-дослідниця, заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Ольга Ігорівна Вовк, яка разом з іншими університетськими дослідниками* та фахівцями низки європейських країн** присвятила книгу знаковій

* До колективу укладачів книги включені імена укладачів біобібліографії В. Н. Каразіна, що вийшла друком у 1953 р. (Е. С. Беркович, Л. І. Гуревич, В. А. Станишевський, Р. І. Штраймиш), фахівців кінця ХХ — початку ХХІ ст. (В. Д. Прокопова, О. А. Узбек). Остаточну підготовку сучасного покажчика здійснили заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна О. І. Вовк та головна бібліограф університетської Центральної наукової бібліотеки Ю. Ю. Полякова. Бібліографічною редакторкою виступила головна бібліограф ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна С. Б. Глибицька.

** До редакційної колегії видання увійшли провідні вчені України, Болгарії і Молдови: проф. С. І. Посохов (головний редактор); проф. С. М. Куделко; член-кореспондент НАН України, проф. О. П. Реєнт; іноземний член Болгарської АН, проф. М. Г. Станчев; д.і.н., голова Наукового товариства болгаристів Республіки Молдова І. І. Думніка.

події — 250-річчю від дня народження Василя Назаровича Каразіна (1773–1842 рр.), засновника університету, що названий його ім'ям.

До головних ознак цього видання необхідно віднести розширення хронологічних меж, що дозволило істотно доповнити єдиний донедавна бібліографічний покажчик, опублікований більше ніж півстоліття тому — у 1953 р., до 180-річчя В. Н. Каразіна. У вступній статті О. І. Вовк виявила обізнаність, відзначивши перші списки й покажчики видань праць В. Н. Каразіна, які сформували О. П. Рославський-Петровський, Г. П. Данилевський ще в середині ХІХ ст. Покажчик 1953 р. був підготовлений уже професійними і досвідченими бібліографами бібліотеки університету і налічував 613 записів.

Утім, активізація досліджень особистості В. Н. Каразіна та його наукової діяльності в період відзначення ювілеїв ученого, а також ювілеїв університету, істотно збільшення каразінознавчих публікацій вимагали видання нового біобібліографічного покажчика. На сьогодні є можливість врахувати напрацювання фахівців-каразінознавців з Болгарії, Канади, США, Франції, Швеції та інших країн, а також представників діаспори, оскільки нові інформаційні технології спростили доступ до фондів бібліотек зарубіжжя. Підготовка другої в історії наукової бібліографії В. Н. Каразіна стало нагальною потребою. Робота сформувала з О. І. Вовк — історикині за освітою — фахового бібліографа. Творці книги оформили її з урахуванням усіх вимог до такого роду видань (вона має додатки, необхідні коментарі, довідки, уточнення, скорочення й таке інше). Іменний покажчик, доданий до видання, становить 862 записи. За складом укладачів та членів редакційної колегії, що представляють різні європейські країни, новий покажчик можна вважати міжнародним.

Керівник проекту застосувала інноваційний підхід до зміни структури попереднього покажчика (1953 р.), обравши розташування описів праць В. Н. Каразіна за хронологією їх написання, а не опублікування. На її думку, саме хронологічний принцип дозволяє відстежити динаміку творчої активності, зміни або удосконалення поглядів ученого. Час і досвід мають оцінити таке рішення.

Необхідно відзначити, що подібні покажчики виконують також важливу функцію у формуванні біографії персоналій. Новий покажчик розкрив невідомі українським дослідникам факти щодо зв'язків предків роду Каразіних з Молдовою (адже вони були переселенцями з Молдавського князівства). Це почасти пояснює нам і вибір місця публікування біобібліографічного посібника (видання рекомендоване до друку Інститутом культурної спадщини Республіки Молдова). Минуло два століття, а сучасні дослідники не можуть дійти згоди щодо питання етнічного походження Каразіних, висувуючи різні версії — болгарську, сербську і грецьку. Як би не було розв'язано це питання, Василь Назарович Каразін лишається гордістю України, нашого міста, а його творчий спадок продовжує викликати зацікавлення науковців. Тільки спираючись на раніше створене, можна відшукати новий шлях у науці.

Покажчик охоплює 1 529 бібліографічних записів. З-поміж них: праць В. Н. Каразіна — 109; листування — 279; листи до В. Н. Каразіна — 79; публікації про В. Н. Каразіна — 1 062. Вже самі цифри вражають. Водночас ознайомлення з покажчиком переконали: особистість та діяльність В. Н. Каразіна й надалі залишаться об'єктом пильного інтересу науковців, а це видання лише підживить зацікавлення. Отже, бібліографам варто продовжувати важливу роботу з пошуку та опрацювання публікацій творів В. Н. Каразіна і праць каразінознавців.

Nina Bereziuk

Researcher of library science, bibliographer

Central Scientific Library of

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: bibliograf.cnb@karazin.ua

PUBLISHED IN THE HARDEST TIMES

Book Review: *Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici, Olga Vovk [et al.];*

**articol introductiv: O. Vovk; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka;
colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; traducători:
Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.**

This is a review of the bio-bibliographical index dedicated to Vasyl Nazarovych Karazin (1773–1842) — a prominent scientist, inventor, enlightener, public figure, and founder of Kharkiv University. The book was published to commemorate the 250th anniversary of V. N. Karazin's birth. The index includes 1,529 bibliographical entries. The book was prepared through the collaborative efforts of specialists from Ukraine, Moldova, and Bulgaria.

Keywords: bio-bibliography, V. N. Karazin, biography studies.

Текст надійшов до редакції 01.03.2024.

The text was received by the editors 01.03.2024.

Текст затверджено до друку 17.05.2024.

The text is recommended for printing 17.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-12>
УДК 373.091.64:94(477)](049.32)

Сергій Д'ячков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

«НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА». ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ДЛЯ 6 КЛАСУ: НЕВДАЛА СПРОБА

**Рецензія на підручник: Хлібовська, Г., Крижановська, М.,
Наумчук, О. *Історія України. Всесвітня історія: підручник
для 6 класу закладів загальної середньої освіти.***

Тернопіль: Астон, 2023. 288 с.: іл.

Рецензія присвячена підручнику Хлібовської Г., Крижановської М., Наумчук О. «Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти» (Тернопіль: Астон, 2023), який є одним з переможців національного

Як цитувати: Д'ячков, С. «Нова українська школа». Підручник з історії для 6 класу: невдала спроба (Рецензія на підручник: Хлібовська, Г., Крижановська, М., Наумчук, О. *Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти.* Тернопіль: Астон, 2023. 288 с.: іл.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»,* вип. 65, 2024, с. 263–287. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-12>

How to cite: Dyachkov, S. The 'New Ukrainian School.' A History Textbook for the 6th Grade: A Failed Attempt (Textbook Review: Khlibov's'ka, H., Kryzhanov's'ka, M., Naumchuk, O. *Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia: pidruchnyk dlia 6 klasu zakladiv zahal'noi serednoi osvity.* Ternopil': Aston, 2023. 288 s.: il.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History,* no. 65, 2024, pp. 263–287. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-12> (In Ukrainian)

© Д'ячков С., 2024

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

конкурсу 2023 р. На думку рецензента, визнання цього підручника переможцем є прикрим непорозумінням. Текст підручника рясніє великою кількістю фактичних, логічних та стилістичних помилок. Структура навчальної книги недостатньо продумана й дуже далека від досконалості. Намагання авторок використовувати з навчальною метою інтернет-простір, на жаль, у більшості випадків не можна визнати успішними. Треба констатувати, що підручник не відповідає вимогам «Нової української школи».

Ключові слова: підручник з історії для 6 класу, історія стародавнього світу в школі, «Нова українська школа», інновації в шкільному підручнику, використання інтернет-простору.

Автор рецензії цілком випадково звернув увагу на одного з переможців конкурсу підручників 2023 р. з історії для 6 класу [Бандровський О. Г., Власов В. С., Данилевська О. М. Історія України. Всесвітня історія. Київ : Генеза, 2023. 256 с.; Гісем О. В., Гісем О. О. Історія України. Всесвітня історія. Харків : Вид-во «Ранок», 2023. 192 с.; Могорита В. М. Історія України. Всесвітня Історія. Київ : Грамота, 2023. 256 с.; Щупак І. Я., Бурлакова О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О. Історія України. Всесвітня історія. Київ : УОВЦ «Оріон», 2023. 256 с.], створених у межах побудови «Нової української школи» (НУШ). Спробував почитати навчальну книгу, рекомендовану Міністерством освіти і науки України, і «відірватися вже не зміг». Результатом читання і стала ця публікація. Справді, треба належно оцінити намагання авторок підручника досягти відповідності новим вимогам, висунутим сучасним розвитком загальної середньої освіти, зокрема концептуальним засадам та принципам НУШ. Похвальним є намагання залучити учнів та учениць до комунікації, інтерактивної роботи й навчальної гри.

Серед інновацій, які запропонували авторки підручника — уведення в текст навчальної книги цікавого персонажа — дівчинки на ім'я Клію, яка є помічницею вчителя, учениць та учнів. За допомогою Клію, наприклад, розв'язано питання актуалізації знань, налаштовано інтерактивний зв'язок між учителем та учнем. До речі, рухатися

шляхами стародавньої історії можна було би за допомогою різних персонажів давньої історії, залучаючи до кожного розділу нового «помічника-екскурсовода».

Новаціям НУШ відповідають запропоновані авторками інтерактивні рубрики «Галіявина творчості», «Острів цікавинок», «Барвограй ідей». На жаль, їхній зміст часто-густо поступається задумці. Річ у тому, що кожна інновація повинна спиратися на досвід і знання, накопичені фахівцями й попередниками, а якщо цього немає, «інновація» схожа на холостий постріл — гучний і порожній. До серйозних роздумів спонукають намагання авторок підручника перенести значну частину навчання в цифровий простір. Щодо цього виникають сумніви: чи завжди шестикласник матиме досвідченого поводиря в інтернет-просторі, чи не заблукає дитина в цих джунглях, чи знайде вона правдиву й корисну стежку до знань? Авторки сподіваються, що діти обійдуть відверту маячню, яка повсюдно трапляється в інтернеті. Дивує також упевненість авторок підручника, що кожний шестикласник має смартфон з відповідною камерою та програмою розпізнавання зображень. На жаль, дійсність свідчить про те, що в Україні багато родин не мають навіть простого ноутбука та надійного доступу до інтернету.

Гонитва за інноваціями супроводжується неухважним ставленням до тексту підручника: порушується логіка подачі навчального матеріалу, немає системи у використанні різних шрифтів, у тексті параграфів не виокремлені визначення, висновки, ігноруються причинно-наслідкові зв'язки.

На жаль, рецензент вимушений нагадати авторкам підручника, що в жанрі дитячої навчальної книги необхідно суворо дотримуватися принципів історичного дослідження та оповіді й насамперед об'єктивності та історизму. Шестикласники й шестикласниці мають зрозуміти, що історичні події спираються на відповідне підґрунтя та не відбуваються випадково чи за призначенням долі, вони мають різні наслідки, позитивні та негативні характеристики. Кожна історична подія повинна вивчатися в контексті того, де, коли, чому це явище виникло, як відбувалося/розвивалося, які оцінки йому давали.

Описи історичних подій та явищ мають бути викладені за зрозумілим проблемно-хронологічним порядком.

У підручнику, що рецензується, не визначений авторський підхід до питань хронології. Тексти багатьох параграфів позбавлені посилань на будь-які дати (§§ 10, 11, 12, 24, 30, 38, 39, 42, 43, 49, 52). Чи може таке бути, щоб історичні процеси, явища, події відбувалися поза часом? Якщо так, то це вже не історія. У підручнику немає також чіткої авторської позиції щодо питань періодизації. Наприклад, в історії Стародавнього Єгипту згадано лише три великі періоди: Давнє, Середнє й Нове царства (без конкретних дат) (с. 73). В історії Давньої Греції питання періодизації взагалі зігноровано. У розділі, який присвячений історії Давнього Риму, читачам усе ж таки запропоновано усталену періодизацію давньоримської цивілізації (§ 45, с. 218).

С. 8. Перший параграф авторки підручника разом з Клію починають зі складного для дитини завдання за ілюстраціями: *«Пригадайте (?), до якого періоду всесвітньої історії вони належать. Яку сферу діяльності людини вони розкривають?»* Дитина вже з перших сторінок підручника повинна розумітися на печерному живописі, римських мозаїках, сучасних зображеннях єгипетських фараонів. Тобто дитину запитують про те, чого вона не може знати. Крім того, дві з чотирьох ілюстрацій мають хибні підписи.

С. 10–11. Авторкам не вдалося визначити «Хронологічні межі історії Стародавнього світу», як це вказано в назві пункту 3 (§ 1). Читачі можуть дізнатися що *«історія Стародавнього світу поділяється на окремі відтинки — етапи. Його історія розпочинається з первісної доби»*. Також можна дізнатися, що історія Стародавнього Сходу починається з IV тис. до н. е. (дитині поки що нічого не відомо про «нашу еру»). Інших конкретних дат у тексті немає. Коли закінчується історія Стародавнього світу, авторки від читачів приховали.

С. 15. *«Стрічка часу»*. Украй невдалий малюнок-схема: дрібні цифри, шрифти, незрозумілий вибір кольорів умовних позначень. На «Галаявині творчості» до стрічки не запропоновано жодного завдання для закріплення розуміння зміни ер. У поясненні жодного слова немає про зворотній відлік часу до н. е.

С. 17. § 3. «... розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, яку теорію походження людини вони відображають». — Не зрозуміло, як дві картини Зденека Буріана, на котрих ми бачимо «людину вмілу» та неандертальців, ілюструють будь-яку теорію походження!

С. 51–55. § 10 «*Форми організації первісних спільнот*». § 11 *Практичні знання первісних людей*. § 12 *Мистецтво та вірування за первісної доби*. — У трьох параграфах підручника з історії немає жодного посилання на час, жодної дати — ані абсолютної, ані відносної. Цікавий та корисний зміст § 11 повністю знецінений, бо не містить жодної дати. Усі відкриття та здобутки — від використання вогню до винаходу колеса — належать абстрактним «первісним людям». Здається, що авторки забули про жанр свого тексту, забули, що пишуть підручник з історії, яка відбувалася в часі.

С. 77. *Володарі доби Середнього царства були значно слабшими, ніж в епоху Будівників пірамід*. — Виходить, що в період Середнього царства піраміди не будували? Це не так. І головне: коли це все відбувалося? Два пункти § 16 (1. Єгипет під владою гіксосів. 2. На шляху до імперії) не містять жодної дати. До речі, авторки не намагаються пояснити, що воно таке — «імперія». Термін уживано вперше.

У тексті підручника спостерігаємо посилену увагу до питань мілітаризму. Шість параграфів присвячені винятково воєнній тематиці (§§ 35, 36, 37, 47, 49, 50). Ця не дуже зрозуміла мілітаризація змісту підручника призводить до численних повторів. Наприклад, про Пунічні війни йдеться у § 47 (с. 227–228), а також у § 50 (с. 242). Про воєнні досягнення імператора Траяна читаємо в § 48 (с. 234) та у § 50 (с. 243) та ін.

Уже другий параграф розділу 3 «*Давня Греція та її сусіди*» присвячено рабству в Давній Греції (§ 30). Текст цього параграфа можна було би сміливо розміщати в радянських підручниках. За змістом він майже повністю збігається з текстами підручників Ф. П. Коровкіна радянського періоду й повною мірою відповідає марксистській теорії прогресивної зміни соціально-економічних формацій: «*Поява рабства*

в Давній Греції зумовила перехід від первісності до рабовласництва» (с. 146). У § 33 розглянуто наслідки реформ Солона. Авторки підкреслюють, що «...як аристократи, так і демос були однаково зацікавлені в збереженні рабства, адже раби виконували великий обсяг робіт задарма. Так само всі громадяни були зацікавлені в зміцненні Афінської держави, яка підтримувала рабовласництво» (с. 160). Марксистських установ стосовно рабовласництва авторки дотримуються також у розділі про Стародавній Рим: «Полководців підтримували рабовласники, оскільки бачили силу, здатну вберегти їх від повстань» (с. 228); «Рабовласницька система, яка існувала в Римській державі, ... не стимулювала римських громадян до розробки винаходів, удосконалення знарядь праці» (с. 234). Останнє твердження зовсім не відповідає дійсності. Фахівці одноставно підкреслюють дуже високий рівень новачій, упроваджених у той час у сільському господарстві та ремеслі, римські споруди вражають своїми розмірами й технічною досконалістю. Про «революцію рабів» авторки не розповіли, мабуть, тому, що просто не вистачило місця на сторінках підручника.

Треба підкреслити, що розташування навчального матеріалу з історії Давньої Греції та Давнього Риму за модульною навчальною програмою І. Я. Щупака і співавторів неприємно дивує (Щупак І. Я., Бурлака О. В., Майорський В. В., Мелещенко Т. В., Піскарьова І. О. «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти рекомендовано МОН України (наказ МОН України від 12.07.2021 № 795). Слідуючи за цією програмою, авторки підручника спершу звертають увагу на розвиток рабства (§ 30). Питання давньогрецької релігії, міфології, культури в цілому, які становлять підвалини сучасної європейської цивілізації, без розуміння яких неможливо повною мірою з'ясувати найважливіші проблеми історії античної Греції, автори програми, а за ними й авторки підручника, відсунули на периферію відповідних розділів (§ 42, 43, 54, 55). Логічні непорозуміння вражають. Спочатку авторки розповідають про родину та виховання в Греції та Римі, а через два три параграфи — про культуру та релігію. Звідси численні повтори.

Наприклад, у § 42 *Освіта і наука в Давній Греції* (с. 201–205) удруге розказано про освіту та виховання в давніх греків (див. с. 184–185). Через це викладання та вивчення більшості проблем історії Греції та Риму за цією програмою часто-густо гальмується необхідністю пояснювати, хто такі Тесей, Егей, Мінос, що таке «Іліада» та «Одіссея», Афіни й таке інше.

У параграфах, присвячених розвитку освіти, науки, мистецтва, культури в цілому, авторки пропонують незрозумілу мішанину — разом зібрані мудреці, творці, митці, витвори різних епох та країн. Наприклад, у розділах з історії Давньої Греції змішали витвори й досягнення кількох періодів: архаїки, класики, еллінізму. Відповідно сформульовано незрозумілі й некоректні питання: «*Що було основною темою в давньогрецькій скульптурі?*» і шестикласникам запропоновано за ілюстраціями порівняти куросів і кор (архаїка, VIII–VII ст. до н. е.; потужний вплив давньоєгипетського мистецтва) з витворами Праксителя (IV ст. до н. е.). Дуже цікаво, що саме очікують почути у відповідях дітей авторки запитання?

Загалом численні недоліки й похибки підручника можна об'єднати в кілька груп.

Методичні та структурні негаразди

С. 9. Періодизацію всесвітньої історії було б доцільніше пропонувати дітям у вигляді різнокольорової таблиці або схеми. Просте перерахування періодів всесвітньої історії з використанням латинських цифр складно зрозуміти та засвоїти, тим більше, що за програмою НУШ римські цифри в нашій школі не вивчають. Також простим перерахуванням періодів дитині пропонують археологічну періодизацію, лише виділивши її напівгрубим шрифтом.

С. 16. *Розділ 1. Життя людей у первісні часи.* — Розділ починається з картини З. Буріана, на якій зображено родову общину людини розумної. Авторки, не вагаючись, пропонують скласти невеличку розповідь про «кроманьйонців», які жили в «пізньому палеоліті». Про кроманьйонців та пізній палеоліт дитина щось дізнається лише через три параграфи.

С. 16–17. У пункті 1 § 3 йдеться про теорії походження людини. Авторки розповідають про різні теорії походження людини, але скромно мовчать про те, якої теорії дотримуються вони і яка саме теорія викладена на сторінках підручника. Пункт 1 закінчується дивно: *«жодна з теорій походження людини не сприймається як доведена»*.

С. 26–33. §§ 5–6 значною мірою переказують зміст § 4.

С. 39. *Острів цікавинок*. Після перегляду відео за відповідним посиланням запропоновано дати відповіді на запитання.

1. *Що виникло раніше: місто Рим, місто Вавилон, трипільські протоміста? Про що це свідчить?* — Питання вкрай некоректне. Передусім авторки не пояснюють, що таке «протомісто». По-друге, у тексті підручника немає жодної конкретної дати «виникнення» трипільських великих поселень. Нам відомо, що Вавилон уперше згаданий у III тис. до н. е. та існував чотири тисячі років. На місці Риму перше поселення з'явилося у X ст. до н. е., місто існує й до сьогодні, а от великі поселення трипільців не існували більше століття. Що ми порівнюємо?

2. *Назвіть 3-4 факти, про які ви дізналися з відеосюжету про трипільську цивілізацію.* — Хто довів, що трипільська археологічна культура є цивілізацією? Де в підручнику йдеться про «цивілізацію»? Жодної виразної ознаки цивілізації ані в підручнику, ані в «кіно» немає. Звідки дитина знає, що це таке? Лише через п'ять параграфів учням буде запропоноване куце й убоге визначення цивілізації.

С. 47. § 10 *«Форми організації первісних спільнот»*. — Дуже невдала, незрозуміла для шестикласників «псевдонаукова» назва параграфа. Крім того, за текстом параграфа всі зміни в «організації первісних спільнот» відбуваються поза межами часу. Скільки знадобилося часу, щоб первісна людина пройшла шлях *від стада до племені*, — невідомо, мабуть, три роки, бо це так довго для одинадцятирічної людини!

С. 47. У § 10 назва першого пункту *«Людське стадо й родова община»* не відповідає змісту. Третина тексту пункту присвячена племені, зборам племені, раді старійшин, вождям! Щодо людського стада та родової общини, то про це вже йшлося у § 6 (с. 32).

С. 64. *Барвограй ідей*. Уже на першому уроці за розділом 2 «Цивілізації Стародавнього Сходу» дитина повинна знати про шість найдавніших цивілізацій та вказати, що Критська та Мікенська цивілізації не належать до регіону Стародавнього Сходу! Авторки також передбачають існування якоїсь «Передньоазійської цивілізації», котра, на їхню думку, містить Шумер, Аккад, держави ассирійців, хетів, сирійців, палестинців (?), що нагадує цивілізаційний вінегрет, але не дуже їстівний.

С. 100. *Фінікійці: ті, що фарбують у пурпуровий колір*. — Українська не мала назва параграфа. Фінікійці все ж таки відомі як мешканці великих торгових міст, що тривалий час тримали під контролем міжконтинентальну торгівлю Стародавнього світу. Фінікія — це мореплавство та піратство, колоніальна експансія, перша абетка.

С. 113–117. § 24. *«Культурні здобутки цивілізацій Передньої Азії»*. — Авторки все ж таки визнають, що в Передній Азії були кілька цивілізацій (див. с. 64). Помітну частину тексту авторки вимушені присвятити пам'яткам та здобуткам **Ассирії** (палац Саргона II у Дур-Шаррукані, палац та бібліотека Ашшурбаніпала в Ніневії), яку автори програми І. Я. Щупак і співавторки вилучили з навчальної програми.

С. 149–153. § 31. *Перша європейська цивілізація*. — Авторки чомусь вирішили, що Критська та Мікенська цивілізації належать до «першої європейської цивілізації», хоча фахівці давно і впевнено розрізняють їх між собою, хоча б на підставі двох принципово різних систем письма. Крім того, Мікенська цивілізація утримувала обширні володіння в Малій Азії, тобто вона не зовсім «європейська». Доведено, що мінойці навіть не були греками. Іноді ці цивілізації справедливо називають «палацовими». До речі, жодного зображення палацу або фортеці (що характерно для ахейської цивілізації) авторки не пропонують.

С. 151. *Отже Генріх Шліман відкрив Мікенську цивілізацію, або Ахейську Грецію*. — Шліман розкопував Трою, Мікени, Тиринф і в такий спосіб відкрив Мікенську цивілізацію. Тепер зрозуміло, що цивілізацій все ж таки було дві. Яка ж із них «перша європейська»?

С. 163–167. § 34 «Давня Спарта — приклад олігархічної держави». — Авторки фактично обійшлися без зайвої хронології. Читачам нагадали, що завойовники-дорійці «встановили своє панування на землях усієї Давньої Греції», що не відповідає дійсності, бо вони контролювали лише південно-східну частину Пелопоннесу. У тексті параграфа не згадується жодна постать, навіть для Лікурга не знайшлося місця.

С. 168. «... розгляньте ілюстрації. Назвіть роди й види військ, які існували в Елладі. Висловіте припущення, яке з цих військ було найдієвішим». — Досить складне завдання для шестикласника. Тим більше, що в тексті не згадано «роди військ».

С. 181. 3 джерела народної мудрості. — Авторки підручника вважають вислови Александра Македонського «джерелом народної мудрості». До речі, зовсім не обов'язково довіряти Плутарху, бо сам він ці вислови не чув. До того ж, чи повинний шестикласник знати, хто такі Арістотель та Парменіон, яких уперше згадано в «документі»?

С. 199. Зокрема, в Ольвії побував «батько історії» Геродот. ... Громадяни міст відвідували театри в Ольвії, Тирі, Пантикапеї. — Хто такий Геродот і чому він «батько історії» пояснень немає, вони будуть лише на с. 203. Коли Геродот жив та мандрував, учні зможуть дізнатися лише за допомогою вчителя або інших джерел. Про театри в згаданих містах ми можемо говорити лише із певним ступенем припущення. На сьогодні залишки театру в античних містах Північного Причорномор'я знайдені лише в Херсонесі Таврійському, який чомусь не згадується.

С. 218. § 45. Природа і населення Апеннінського півострова. — Назва не відповідає змісту. Перший пункт параграфа називається «Наукові дослідження давньоримської цивілізації».

С. 218. Висловіте припущення, якими видами господарювання займалися жителі Апеннінського півострова. — Запропоновано два (!) малюнки, які можуть ілюструвати будь-що: туризм, рибальство, скотарство, альпінізм, але жодного натяку на рільництво.

С. 227–230. § 47. Воєнна експансія Риму. — Черговий приклад структурних негараздів, бо назва параграфа не відповідає його

змісту. Пункт 2 присвячений громадянським війнам у Римі, а пункт 3 розповідає про диктатуру Юлія Цезаря. Отже, у параграфі йдеться передусім про соціально-політичну боротьбу в Римській республіці.

С. 228. *За допомогою програми розпізнання дізнайтеся, що або кого на них зображено. Яке історичне явище об'єднує ці зображення? Складіть історичну довідку про дану подію.* — Яскравий приклад, як авторки підручника перекладають свою роботу на інтернет-простір, де доросла людина не завжди може розібратися. Крім того, відтворені на зображеннях Ганнібал, Сципійон Африканський, перехід пунів через Альпи, штурм Карфагена в тексті підручника не згадані зовсім. Як дитині розібратися, як «історичне явище» може бути «даною подією»?

С. 232. *Барвограй ідей. «Август отримав Рим цегляним, а залишив його мармуровим». Здійсніть віртуальну екскурсію імператорським Римом, скориставшись QR-кодом або покликанням ..., й переконайтеся в правдивості слів римського історика.* — Украй дивне завдання. Річ у тому, що Август пішов з життя на початку I ст. н. е., а макет Риму, який демонструють за покликанням, датовано початком IV ст. н. е. Більшість запропонованих будівель не стосуються Августа.

С. 248. *Пункт 3. Права й обов'язки громадян у Римі. Соціальний захист населення.* — Зміст не відповідає назві. Половина тексту пункту присвячена статусу рабів: «У жодній країні Стародавнього світу не було такої великої кількості рабів і такого жорстокого ставлення до них ... Тому раби масово повставали». Раби не були громадянами, соціальний захист на них не поширювався.

С. 257. § 53. *Рим та його мешканці. Пункт 3. Видовища в Римі.* — Найбільший з трьох абзаців тексту цього пункту розповідає про повстання Спартака (?). Спершу про це повстання згадували у § 47 (с. 228). До чого тут «видовища в Римі»?

С. 266. *Звали Спасителя Ісус. Він народився в провінції Юдея.* — Де це? Коли це? Пояснень немає.

С. 269–273. § 56. *Сусіди Давнього Риму.* — Дуже невдала назва параграфа, бо він розповідає про Велике переселення народів та загибель Західної Римської імперії. У тексті немає пояснень,

що загинула саме Західна Римська імперія, а східна частина імперії буде мати ще славу тисячолітню історію.

Ілюстрації

Обкладинку підручника «Історія України. Всесвітня історія» прикрашають зображення видатних пам'яток історії Стародавнього світу у творчості митців Нового часу. Зрозуміло, що такі ілюстрації формують спотворене уявлення про культурні досягнення східних та античної цивілізацій. Крім того, жодного натяку на давню історію українських земель на обкладинці немає.

Підручник позбавлений схем, таблиць та інших видів наочності, наявні лише невеличкі ілюстрації поганої якості. Багато підписів до ілюстрацій містять фактичні помилки. Вони не мають нумерації, тому посилання з тексту до потрібної ілюстрації ускладнено. Якість поліграфії та сюжети більшості зображень могли би бути кращими, в окремих випадках такі ілюстрації ставлять під сумнів можливість виконання завдань, які запропонували авторки. Деякі параграфи підручника позбавлені ілюстрацій взагалі або їх відверто не вистачає (§ 3). Немає системи в підписах під малюнками, у деяких випадках вказано авторів реконструкцій або джерела ілюстрацій (с. 41, 133), у більшості інших ситуацій авторів реконструкцій та малюнків не згадано.

С. 8. Під ілюстрацією, на якій зображений розпис відомої етрусської гробниці Триклінія (V ст. до н. е.), стверджується, що це «Живопис Давньої Греції».

С. 23. Карта «Перші люди на Землі». Печера *Тешік-Таш* розташована не в Пакистані, а в Узбекистані, її досліджував радянський археолог О. П. Окладников. За умовними позначками виходить, що вченим відомо лише два (?) місця, де знайдено рештки первісних людей — на Алясці та в Китаї.

С. 26. Карта без назви. Назвіть континент, який зображений. Висловіте припущення, як цей континент пов'язаний із темою уроку. — Запропоновано карту сучасної Африки чомусь без північного узбережжя, Африканського рогу та острова Мадагаскар. На ній різними кольорами зображено районування сучасних держав:

Південна Африка, Судан, Східна Африка та ін. Не зрозуміло, як ця карта може бути пов'язана з темою уроку про життя й заняття первісних людей.

С. 44. Карта «Трипільська та середньостогівська культури». — Наскільки доречні грецькі назви Чорного та Азовського морів для IV — III тис. до н. е.? Греки тут з'являються лише через дві тисячі років.

С. 63. Сучасний малюнок, на якому зображена шумерська школа, але стверджується, що це «Ремісничі майстерні».

С. 66. На ілюстрації зображено єгипетські ієрогліфи, але стверджується, що це «Клинопис».

С. 68. Карта Стародавнього Єгипту без назви. Великі піраміди й Сфінкс чомусь опинилися на узбережжі Середземного моря. Оаза Амона на карті розташована значно південніше від місцезнаходження реального об'єкта.

С. 80. Карта «Давній Єгипет». Зміст карти не дає відповіді на запитання до неї. Наприклад, у питанні 1 запропоновано віднайти територію, на яку поширювалася влада гіксосів. Умовне позначення вторгнення гіксосів (фіолетова стрілочка) за напрямком не збігається з інформацією з тексту параграфа. На карті нема територій, на які поширилася влада Рамзеса II. Велика плутанина з назвами держав та країн. Серед держав (судячи за шрифтом) вказані Сирія, Нижній Єгипет, Верхній Єгипет, Нубія, Ефіопія, Лівія, але ж це країни, а не держави. Вказане місто *Гераклесполь* — треба Гераклеополь.

С. 95. «Вавилонська вежа». Картина Пітера Брейгеля Старшого. Не вказано, що художник створив своє полотно через дві тисячі років після руйнування вежі. Тобто ми демонструємо дітям художню фантазії видатного митця XVI ст. щодо будівництва вежі за біблійним сюжетом.

С. 95. Фрагмент реконструйованої брами вавилонської цариці *Іштар*. — Без коментарів. Утім, в іншому випадку авторки таки визнали Іштар богинею кохання та родючості (с. 115).

С. 101. Острів цікавинок. Зображений корабель визначений як «Фінікійська трирема». Насправді це звичайне торговельне судно.

С. 133. Малюнки преамбули до § 28 «Релігія і культура Давнього Китаю» мають дуже низьку якість. «Бронзовий посуд» (треба «посудина») обрізаний знизу. «Виріб з нефриту» — обрізаний зверху.

С. 142. Карта «Давня Греція». Умовні позначення до карти не повною мірою відповідають її змісту.

1. Немає пояснень щодо території Критської цивілізації.
2. Немає пояснень умовних позначок Афін, Кноса.
3. Не зрозуміло, що саме позначено на карті білими колами.
4. До центрів Мікенської цивілізації не увійшли Спарта, Афіни, Фіви, Орхомен, Іюлк.

С. 152. *Барвограй ідей. Кліо знайшла вироби ахейських ремісників і вражена їхньою майстерністю.* — Серед «виробів ахейських ремісників» запропоновано зображення діадема зі «скарбу Пріама», який знайшов Г. Шліман. Цей скарб датується епохою бронзи (2400–2200 рр. до н. е.), тобто він на тисячу років старший за будь-якого ахейця. Світлина голови бика з Британського музею в Лондоні дуже невдала, бо на ній не можна розгледити отвір, через який витікала рідина під час жертвопринесень. Не розумію, що про це зможе розповісти шестикласник.

С. 156. *Карта «Велика грецька колонізація (VIII — VI ст. до н. е.)».* — На карті Афіни та Спарта позначені як міста, що заснували значну кількість колоній. Це твердження не відповідає дійсності. Ані в Аттиці, ані в Спарті потреби в «значній кількості колоній» у цей період не було. Афіни почали виводити колонії значно пізніше.

С. 167. Вкрай невдалим є використання картини французького художника «Спартанка передає щит своєму синові». Зміст картини не має нічого спільного з реаліями спартанського суспільства класичного періоду. У дітей формується помилкове уявлення про давню Спарту, насичене романтизмом першої половини XIX ст.

С. 170. Учням запропоновано реконструктивне зображення македонської фаланги, хоч у тексті параграфа йдеться про грецьку фалангу. Це зовсім різні речі. Використання македонської фаланги було обмежено в часі та просторі.

С. 172–176. § 36. *Персько-грецькі війни*. — Виявляється, що цю тему можна вивчати й викладати без карт та схем у підручнику (Марафон, Фермопіли, Саламін, Платеї).

С. 193. *Карта Велика Скіфія*. На карті позначена грецька колонія *Капос-Лімен* — потрібно Калос-Лімен.

С. 254. *Барвограй ідей*. *Серед малюнків, які треба розглянути за допомогою смартфона, зображені римляни, які бенкетують, лежачи на животі*. Це неможливо з погляду фізіології людини. Римляни справді лежали біля трапезних столиків, але вони лежали на боці, спираючись на руку.

С. 256. *Барвограй ідей*. *Разом з Кліо розгляньте споруди, побудовані в Римі (§ 53. Рим та його мешканці)*. — Запропоновано дві світлини. Одна з них дуже поганої якості, але зрозуміло, що це якась тріумфальна арка. На другій світлині зображений акведук Пон-дю-Гар (Франція). До чого тут Рим?

С. 263. *Основним скульптурним зображенням став індивідуальний портрет*. — Це так, але в підручнику немає жодної ілюстрації.

С. 263. § 53. *Культура Давнього Риму*. *Підпис під малюнком: Жіночі фігури*. *Мрамурові тіла натирали сумішшю шафрану й молока, щоб надати їм тілесного кольору*. — На світлині зображені давньогрецькі кори архаїчного періоду.

С. 269–273. § 56. *Сусіди Давнього Риму*. — Битву на Каталаунських полях та облогу Рима Аларіхом проілюстровано чомусь середньовічними мініатюрами (с. 271, 272), що додає відповідних труднощів для вчителів та учнів. Параграф присвячено Великому переселенню народів та загибелі Західної Римської імперії, але текст параграфа не містить відповідної карти. І навпаки, карта «Велике розселення слов'ян» вміщена тричі (с. 275, 279, 287).

Зневажливе ставлення до термінології

С. 9. *Історія України є частиною світової історії*. — Мабуть, «світову історію» авторки прирівнюють до «всесвітньої історії»?

С. 18–19. «...людина походить із тваринного світу і мала спільних предків із людиноподібними приматами» (термін «примат»

уживається без коментарів та пояснень). «Найдавнішими з них були австралопітеки (у перекладі з латинської «південні примати»)». — У перекладі з латини та давньогрецької — «південні мавпи».

С. 20. Близько 40 тисяч років тому неандертальці зникли [чому?]. Як свідчать скам'янілості [це палеонтологічний термін], одним із останніх місць їхнього поселення був **Гібралтар**. — Гібралтар — це що? Де це?

С. 21. Переселенню давніх людей на нові землі сприяла також конкуренція між племенами. — Ідеться про початок останнього льодовикового періоду. Про які племена в цей час може йтися?

С. 38. Трипільську археологічну культуру в 1896 році відкрив археолог Вікентій Хвойка. — Жодних пояснень поняття «археологічна культура» авторки шестикласникам не пропонують.

С. 107. Юдаїзм став найдавнішою монотеїстичною релігією. — Що таке «монотеїстична релігія» дитина повинна розібратися самотужки.

С. 121. Ашока сприяв будівництву іригаційних споруд, чисельних лікарень у містах. Він запровадив єдину релігію — **буддизм**. — Що таке буддизм шестикласники поки ще не знають, але дізналися про його «засновника». До речі, буддизм як віровчення склався на межі VI–V ст. до н. е.

С. 125. Найнижча з-поміж них — каста **недоторканих**. — Недоторкани (чандала) не є кастою, вони знаходяться за межами варново-кастової системи Індії, тому що були створені зі шматочків бруду, що прилип до стоп ніг першолюдина Пуруші.

С. 131. Імператор розширив її кордони, забезпечив безперешкодний перехід торговельним караванам. Так було започатковано **Великий шовковий шлях**. — Жодних пояснень щодо функції шляху, куди він вів, для чого призначався. Великий Шовковий шлях позначений на карті «Давня Індія» (с. 120).

С. 172. Авторки підручника називають Персію «**могутньою й впливовою військовою державою**». — Це визначення використовується лише один раз, і немає пояснень, чому саме «військовою»? Що воно таке?

С. 182. *Правили в них колишні соратники й полководці Александра. За походженням вони були греками, тобто еллінами. Тому держави, на які розпалася імперія Александра Македонського, називають елліністичними.* — Це нове й дуже цікаве слово у визначенні еллінізму! Старий Й. Г. Дройзен, який увів цей термін у науку про античність, мабуть, перевернувся в труні. На жаль, з новим трактуванням не можна погодитися, бо «соратники й полководці», тобто *діадохи* (Птоломей, Селевк, Лісімах), були друзями дитинства Александра, і так, як і він, вони були македонцями. Невипадково останню династію фараонів незалежного Єгипту — Птолемеїв — називають македонською.

С. 192. *Скіфи першими на території України створили державу — Велику Скіфію. С. 193. Там вони створили державу Мала Скіфія.* — Таких держав — Велика та Мала Скіфія — не існувало. Сучасні дослідники використовують ці терміни для визначення політичних утворень скіфів, що виникли на землях сучасної України. Тобто це не «держави», а країни — певні географічні території, де жили племена скіфів. Саме в такому значенні використовує цей термін Геродот.

С. 226. *Коли народний трибун не погоджувався з рішенням консулів, він міг дане розпорядження скасувати, виголосивши слова «вето» ...* — У Давньому Римі «вето» народних трибунів стосувалось рішень сенату (!), бо саме він утримував законодавчу владу.

С. 260. *В енциклопедіях записували відомості, нагромаджені в різних сферах знань.* — Першу енциклопедію було створено в середині XVIII ст. н. е.

Інтернет-непорозуміння

С. 10. *Острів цікавинок. «2. Використовуючи інтернет-ресурси, здійсніть віртуальну екскурсію в Національний музей Данії, що в місті Копенгаген».* — Чи зможе дитина виконати це завдання без добре підготовленого знавця іноземних мов та історії? Спробував. Нічого з цього питання українською мовою не знайшов.

С. 20. Галявина творчості. Запропоновано обговорити проблему походження людини, спираючись на відео за покликанням <https://cutt.ly/Y6ADqAw> або за відповідним QR-кодом. Там розміщено якісну комп'ютерну графіку перетворення «обличчя» найдавнішого примата на сучасну людину. Однак слід розуміти, що ця фантазія комп'ютерних дизайнерів ілюструє однолінійну еволюцію людини, від якої сучасна наука давно вже відмовилася. Звісно, що це зауваження доцільне лише в тому разі, якщо авторки дотримуються наукової теорії походження людини.

С. 28. Острів цікавинок. Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/36AGiOv>. Авторки пропонують поширену серед загалу облуду про полювання людини розумної на мамонтів за допомогою облави. Давно встановлено безпідставність таких реконструкцій. Наприклад, складно уявити, щоб стадо сучасних африканських (або індійських) слонів злякалося купки мавп.

С. 150. «Острів цікавинок» обіцяє ознайомити учнів чи то з палацом у Кноссі, чи то з фресками цього палацу, але за покликанням <https://cutt.ly/SZXJdUd> ознайомитися з палацом не виходить, а за відповідним QR-кодом на цій сторінці читачі можуть лише почути дивний голос Етці.

С. 175. Галявина творчості. Авторки підручника пропонують розглянути постер до американської стрічки «300 спартанців» за відповідним покликанням або за QR-кодом (кліпмейкер Зак Снайдер, 2006). Не дуже зрозуміло, як голлівудський фентезі-бойовик, створений за коміксом, може сприяти вивченню реальних історичних подій, виховувати любов до батьківщини, повагу до справжнього героїзму. Дійові особи стрічки не мають нічого спільного з героями та учасниками Фермопільського бойовища.

Незрозумілі та помилкові твердження. Стилистичні огріхи.

С. 8. Всесвітня історія є частиною історії, яка вивчає життя людей від давнини до сучасності. — Мабуть, всесвітня історія є частиною галактичної історії ...

С. 22. По тому «людина розумна» почала заселяти решту частин світу планети Земля: ... Розселення людей тривало понад 1,5 мільйона років. — Виходить, що «людина розумна» існує більше мільйона років.

С. 22. Одна з найдавніших стоянок предків людей в Україні була розташована біля села Королево на Закарпатті. — За археологічною класифікацією пам'ятка біля села Королево є скупченням артефактів, а не «стоянкою».

С. 38. Трипільці жили в укріплених поселеннях. — «Укріплене поселення» передбачає якісь фортифікаційні споруди: мури, вежі, брами, рови, вали. Нічого такого на трипільських поселеннях археологічні дослідження не зафіксували.

С. 65. Життя людей у цей час (?) значною мірою залежало від природи. — Життя людей завжди залежить від природи.

Мешканці річкових долин налагодили зв'язки з жителями гір, де були запаси руд і солі. Дуже цікаво дізнатися про хоч одне родовище солі в горах східних країн (?)

С. 67. Острів цікавинок. У тексті цікавинки стверджується, що на камені з Розетти «були викарбувані старовинні тексти трьома давніми мовами». — Нагадуємо, що текст був один (!), записаний єгипетськими ієрогліфами, демотичним письмом, а також давньогрецькою мовою. Ж.-Ф. Шампольйон прочитав лише кілька слів. Але в тексті підручника проголошується, що він «знайшов ключ до розуміння ієрогліфічної мови і культури». Не дуже зрозуміло, що це таке. Ієрогліфічним може бути лише письмо, а не мова та культура.

С. 75. Острів цікавинок, присвячений піраміді Хеопса. Тут чомусь ідеться про розкопки Г. Картера та відкриття гробниці фараона Тутанхамона. Авторки роблять висновок: «Піраміди — пам'ятники не лише могутності монарха, але й велетенській людській праці, що створила споруди». — Отже, дитина буде ототожнювати гробницю Тутанхамона з пірамідами. Насправді гробниця Тутанхамона розташована в «Долині царів» на відстані близько 800 км від піраміди Хеопса.

С. 95. Подекуди тут росли фінікові пальми. Головна споруда міста — **Вавилонська вежа**, яка, за свідченнями грецького історика

Геродота, стояла посеред квадратної площі й мала вісім сходинок — Немає змістовного зв'язку між двома реченнями одного абзацу. Хто такий Геродот і коли він бачив оту вежу, залишається невідомим для читача. Вежа складалася все ж таки не з восьми «сходинок», а з восьми ярусів.

С. 95. За правління Хаммурапі в державі з'явилися перші писані закони, які замінили звичаєве право. — Закони Хаммурапі не були першими писаними. Відомі закони Урунімгіні (XXIV ст. до н. е.), закони Ешнуни (XIX — XVIII ст. до н. е.) та ін.

С. 101. Острів цікавинок. Один такий корабель міг взяти вантаж у двадцять тисяч тонн (!). — Вказана вантажопідйомність характерна для сучасних суден, для фінікійських кораблів можливим був вантаж до 250 тонн.

С. 105. Згодом сюди прийшли кочові народи ібрі — зарічні люди. Так називали давніх євреїв (від старосврейського слова «івріш» — окраїна). Цей народ мешкав на околиці (?) Палестини, на береговій смузі.

Згодом євреї опинилися (?) в Єгипті. Там вони займалися ремеслом, будівництвом. Через деякий час фараон відпустив (?) євреїв на Батьківщину. — Загадковий текст. Дуже складно зрозуміти, що саме трапилось з ібрі-євреями. Коли це трапилось й чому?

С. 108. У IV столітті до нашої ери єврейські землі [де це?] захопив Александр Македонський [хто це?]. Востаннє [?] в той час [це коли?] територією Палестини володіла Римська імперія [що це?]. — Такий «глибокий» текст розрахований на дуже підготовленого читача.

С. 108. Острів цікавинок. Її назва [Біблії] походить від фінікійського міста Бібл, жителі якого одними з перших почали виробляти папір. Книги з паперу стали називати бібліями. — «Нове слово» в дослідженнях близькосхідної давнини. За авторками виходить, що фінікійці на тисячу років випередили китайців у створенні паперу. Насправді, місто Бібл відіграло важливу посередницьку роль у торгівлі єгипетським папірусом у країнах Східного Середземномор'я. Зовсім іншу, правильну інтерпретацію міста Бібла та книги Біблії авторки пропонують на с. 201.

С. 130. *По верхів'ю муру [Китайська стіна] пролягав широкий кам'яний шлях, на якому могли розминутися дві колісниці.* — Ці відомості не відповідають дійсності. За даними «мультика», який пропонують авторки за покликанням та QR-кодом, ширина стіни становила лише 4–5 метрів. Значна частина споруди розташована в гірській місцевості, й верхня площина стіни має східчасту форму, пересування нею на колісниці взагалі не є можливим. І головне, навіщо ганяти колісницю верхів'ями муру? Чи можна в такий спосіб битися з ворогами?

С. 135. *Спочатку писали пензликами на дощечках із бамбука або деревини та шовкових полотнах.* — Спочатку китайське письмо вирізали на кістках великих тварин та панцирах черепах.

С. 137. *Монументальною пам'яткою стала гробниця імператора Цінь Ши Хуан-ді. Стіни підземної усипальниці оздоблені нефритом і мармуровими плитами, на підлозі є карта Китаю, викладена кольоровим камінням.* — Некоректна інформація. Гробниця й досі не розкопана. Все, що нам відомо про неї, описано істориком Сима Цянем, але він цього бачити не міг.

С. 146. *«... коли племена дорійців завоювали область Лаконіку, то всіх її мешканців перетворили на рабів-ілотів».* — Ототожнювати рабів та ілотів неприпустимо. Статус ілотів принципово відрізнявся від статусу класичного раба.

С. 149. *Учені вважають, що міста були центрами чотирьох держав на острові, які вдалося об'єднати правителю Кносса — Міносу.* — Насправді вчені вважають, що весь Крит підкорявся єдиному правителю, про що переконливо свідчить відсутність будь-яких фортифікаційних споруд навколо палаців. Невідомо з яких джерел авторки дійшли, що Кносс, Фест, Маллія, Агія-Тріада були саме «давньогрецькими містами»? Нічого давньогрецького серед пам'яток цих міст немає. Лінійне письмо А, яке, до речі, не прочитане саме тому, що воно не належить давньогрецькій мові, на відміну від письма В. Невідомо, які підстави в авторок підручника вважати, що саме «легендарний правитель Мінос» об'єднав, мабуть, також «легендарні» чотири держави на Криті.

С. 157. *На основі фінікійської абетки виникла грецька. З'явився новий тип міста з широкими вулицями, які перетиналися під прямим кутом.* — Дуже таємний зв'язок між реченнями одного абзацу.

С. 157. *Отже, велика грецька колонізація призвела до культурного збагачення греків-колоністів, жителів Стародавнього Сходу, Середземномор'я і Північного Причорномор'я.* — Не зрозуміло, хто кого збагачував? Названі поняття різного порядку за змістом та географією, Індія та Китай — це також Стародавній Схід, але там про грецьку колонізацію навіть не чули.

С. 158. *У II тисячолітті до нашої ери (не дуже точна дата) в затоці (безпосередньо «в затоці»?) Егейського моря виникло місто Афіни.* — Давні Афіни були розташовані на суходолі в семи кілометрах від берега моря.

С. 170. *Уперше застосували кінноту як військо в Давній Греції* — Помилкове твердження. Кінноту як військо вперше застосовували ассирійці [яких автори програми вилучили з історії Стародавнього світу]. *«Найбільшу кавалерію мали Афіни».* — Найбільшу кавалерію мали все ж таки поліси Фессалії та Македонія.

С. 172. Авторки підручника чомусь не вказують, що повстання проти перського панування підняли давньогрецькі міста, розташовані на східному березі Егейського моря. З тексту виходить, що лише Мілет вів боротьбу проти персів і *«був захоплений і пограбований».*

С. 172. Авторки підручника серйозно помиляються, стверджуючи, що Дарій I очолив похід проти греків у 490 р. до н. е., а після Марафонської битви *«Дарій I та його оточення врятувалися втечею».* — Дарія I там не було. Перське військо очолювали його полководці мідієць Датіс та племінник царя Артаферн.

С. 176. *Перські судна не могли в'їжджати в Егейське море.* — Все ж таки, здається, що судна плавають (ходять), а не їздять.

С. 179. *Македонці оволоділи фінікійськими містами, яким набридла влада персів.* — Так «набридла», що Тир більш ніж на пів року затримав македонське військо й гідно стримував облогу, за що його мешканців жорстоко покарав Александр Македонський.

С. 197. *Саме тоді* [I ст. до н. е. — III ст. н. е.] *Римська імперія підкорила грецькі колонії.* — Використання терміна «колонії» в цьому контексті недоречне. На той час це вже були самостійні територіальні держави. До речі, вони ніколи не були «підкорені» Римом. За своїм статусом вони були «союзниками» Риму. Тут були розташовані римські гарнізони, але Ольвія, Херсонес, Боспорське царство зберегли політичну незалежність. Тут функціонували й упевнено діяли всі відповідні інститути незалежної державної влади.

С. 209. *Змагалися спортсмени в п'ятиборстві, боротьбі, перегонах на колісницях, кулачних боях, згодом — у метанні диска, списа.* — Чомусь забули про біг, а саме з цього виду змагань починалися олімпійські ігри.

С. 213. *Курос з Паросського Асклепіона.* — Треба «Асклепіона».

С. 213. *Острів галявинок. Колос Родоський уособлював свободу й незалежність його мешканців.* — По-перше, невдале речення, яке можна розуміти як твердження, що в колоса були якісь мешканці. По-друге, сучасники й фахівці впевнено твердять, що колос бога Сонця Геліоса уособлював постать та був схожий на Александра Македонського.

С. 215. *«... кожне грецьке місто було самостійною державою, а влада належала не одному правителю, а всім вільним громадянам».* — Твердження не відповідає дійсності. Зовсім не кожне місто було самостійною державою. Наприклад, такі міста Аттики, як Марафон, Елевсін, Саламін та інші не були самостійними державами й входили до складу Афінського полісу. У деяких давньогрецьких містах збереглась монархічна форма правління.

С. 224. *Острів цікавинок. Легенда про заснування Рима.* — Переказ легенди викликає здивування, бо учні не дізнаються, що заснування Рима супроводжувалося братовбивством.

С. 230. *«Намісниками призначалися віддані диктатору люди. За Юлія Цезаря було введено правила дорожнього руху. У 45 році до нашої ери запроваджено новий сонячний календар».* — «На городі бузина, а в Києві дядько». Не зрозуміло, як пов'язані ці речення одного абзацу.

С. 235. «У 212 році імператор Каракалла надав права громадян вільному населенню імперії, за які піддані мали платити податки. Це викликало невдоволення в провінціях і, як наслідок, — проголошення самостійності провінцій». — Твердження не відповідає дійсності, оскільки сучасники й нащадки високо оцінювали едикт Каракалли. Щодо «проголошення самостійності провінцій», то такі випадки науці на сьогодні не відомі.

С. 253. «... багаті люди — жили в кварталах, розташованих на Палатинських пагорбах». — Так, Рим виник на семи пагорбах. Палатин був одним з них. З часом він був забудований палацами римських імператорів, тому місця для «кварталів багатих людей» тут не вистачало.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що до підручника Г. Хлібовської, М. Крижановської, О. Наумчук виникає багато запитань. Передусім, з'являються сумніви щодо фахової підготовки авторок цього видання. Аналогічні сумніви стосуються рецензентів підручника, які рекомендували його до друку. І головне питання: у який спосіб такий підручник опинився серед переможців національного конкурсу й отримав відповідне фінансування?

Sergiy Dyachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

THE 'NEW UKRAINIAN SCHOOL.' A HISTORY TEXTBOOK FOR THE 6TH GRADE: A FAILED ATTEMPT

Textbook Review: Khlibovs'ka, H., Kryzhanovs'ka, M., Naumchuk, O.
*Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia: pidruchnyk dlia 6 klasu zakladiv
zahal'noi seredn'oi osvity. Ternopil': Aston, 2023. 288 s.: il.*

The publication under review is the textbook by H. Khlibovska, M. Kryzhanovska, and O. Naumchuk "History of Ukraine. World history: Textbook for the 6th Grade of Institutions of General Secondary Education" (Ternopil: Aston, 2023), a national competition winner in 2023. The reviewer sees the recognition accorded to this textbook as an unfortunate misunderstanding. The work is replete with errors of fact, logic, and style. The structure of the textbook is poorly thought out and far from effective. The authors' attempts to encourage the use of the Internet in the learning process in most cases cannot be considered successful. It must be stated that the textbook does not meet the requirements of the 'New Ukrainian School.'

Keywords: history textbook for the 6th grade, history of the ancient world in secondary school, 'New Ukrainian School,' innovations in secondary-school textbooks, use of the Internet.

Текст надійшов до редакції 12.03.2024.

The text was received by the editors 12.03.2024.

Текст затверджено до друку 04.05.2024.

The text is recommended for printing 04.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-13>
УДК 32-027.21(049.32)

Олександр Каплін

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.d.kaplin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>

ФРЕНСІС ФУКУЯМА:

ВІД «КІНЦЯ ІСТОРІЇ» І ТРИУМФУ ЗАХОДУ ДО «НАШОГО ПОСТЛЮДСЬКОГО МАЙБУТНЬОГО» Й «ІДЕНТИЧНОСТІ»

Огляд присвячений виданню українською мовою чотирьох нових книг сучасного американського політолога, публіциста Френсіса Фукуяма, виданих уперше англійською мовою у 2011, 2015, 2018, 2022 рр. Метою огляду є привертання уваги до актуальної проблематики цих книг. Зроблено висновок, що перекладені українською мовою книги Фукуяма важливі саме тим, що змушують замислитися про вади схематичної політики, зокрема про спроби звести багатогранну, багатолуку реальність суспільства до незмінного шаблону.

Ключові слова: **Френсіс Фукуяма, «Кінець історії», «постлюдське майбутнє», «Ідентичність», політичний порядок, лібералізм, «беззахідність».**

Як цитувати: Каплін, О. Френсіс Фукуяма: від «кінця історії» і триумфу Заходу до «нашого постлюдського майбутнього» й «ідентичності». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 65, 2024, с. 288–295. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-13>*

How to cite: Kaplin, O. Francis Fukuyama: From 'the End of History' and Triumph of the West to 'Our Posthuman Future' and 'Identity.' *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 65, 2024, pp. 288–295. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-13> (In Ukrainian)*

© Каплін О., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Кілька років тому в інтелектуальному житті України відбулася досить значуща подія, яка поки не мала належної оцінки: протягом двох років українською мовою було вперше видано три книги одного сучасного американського політолога, інтелектуала, публіциста. Ба більше, на додаток до них у кінці 2023 р. з'явився переклад ще однієї. Такої честі не удостоювалися ні З. Бжезінський, ні Г. Кісінджер, ні С. Гантінгтон. Проте це сталося зі, здавалося би, уже призабутим від часу видання його книги «Кінець історії» («The End of History and the Last Man», 1992. 432 p.), нині провідним науковим співробітником Інституту міжнародних досліджень при Стенфордському університеті Френсісом Фукуямою (Francis Fukuyama).

Київське видавництво «Наш Формат» визнало за необхідне надрукувати вперше в перекладі спочатку три книги Ф. Фукуяма: «Витоки політичного порядку. Від прадавніх годин до Французької революції» (2019); «Політичний порядок та політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії» (2019); «Ідентичність. Потреба у гідності й політика скривдженості» (2020). Перші дві книги увійшли до двотомника «Політичний порядок і політичний занепад», до другого тому якого автор написав змістовну передмову. І ось зовсім свіже видання у тому ж видавництві «Наш Формат»: «Лібералізм і його протиріччя» (2023) («Liberalism and its Discontents»).

Не можна оминати увагою те, що це саме нові книги Фукуяма, видані вперше англійською мовою у 2011, 2015, 2018, 2022 рр., а не ті, що зробили йому ім'я наприкінці ХХ ст.

У цьому огляді ми коротко акцентуємо увагу як на першому, найвідомішому його творі, так і на деяких інших ідеях останніх книг Фукуяма, звичайно, звернувши увагу на певну еволюцію поглядів у них, і особливо в «Ідентичності».

Відтоді як влітку 1989 р. в журналі «The National Interest» з'явилася стаття «Кінець історії?», що стала практично відразу знаменитою (через три роки розрослася до книги «The End of History and the Last Man»), і до сьогодні багато міркувань Фукуяма викликають інтерес,

породжують суперечки. Звичайно, найбільш резонансними поки що залишаються саме ті давні публікації статті та книги. Проте вся його творчість цікава як хроніка трансформації — від ейфорії перемоги Заходу в холодній війні з відчуттям історичної правоти, що зміцнилося через усвідомлення власної могутності Заходу, до його певної кризи і частково (сподіваємося) протверезіння.

Треба віддати належне Фукуямі: згодом він намагався адаптувати свої погляди до змінюваних внутрішньоамериканських і світових реалій, якщо бачив, що вони не вписуються в уже осмислені та висловлені припущення та висновки. Так поступово до кінця 2004 р. стався його розрив з неоконсерватизмом, одним із засновників сучасної версії якого він був у період 1980-х та 1990-х рр.

До цього часу він опублікував вельми цікаву книгу під назвою «Наше постлюдське майбутнє: наслідки біотехнологічної революції» («Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution»), у якій розглянув потенційну загрозу ліберальної демократії, яка використовує нові біотехнології в трансгуманістичних цілях, що постлюдське суспільство буде невільним та конфліктним.

Фукуяма не наполягав на своїй незаперечній правоті щодо горезвісного «кінця історії». Він, щоправда, неодноразово підкреслював, що в широкому побуті цю ідею вульгаризували, перетворивши філософські роздуми про логіку, вектор, динаміку розвитку на прикладну, часом досить примітивну констатацію. Так буває в історії суспільної думки: ідея, що стала популярною та взята на озброєння пропагандою, може з часом неприємно здивувати свого творця.

Книгу Фукуяма «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» (2020) багато хто витлумачив як його остаточний відхід від світоглядних позицій, викладених у працях кінця 1980-х — початку 1990-х. Сам автор повідомляє, що книга не була б написана, якби Дональд Трамп не переміг на президентських виборах 2016 р. у США і якби британці за кілька місяців до того не проголосували на користь виходу з Євросоюзу.

Ці дві події повсюдно розцінювали як знакові — після триумфу ліберальної ідеї у світовому масштабі вона неодноразово піддавалася випробуванням у країнах, які її завжди уособлювали. Політика ідентичності, якій і присвячена передостання книга Фукуяма, виглядає антиподом усіх універсалістських загальногуманітарних підходів, які лягли в основу «ліберального порядку» з кінця 80-х рр. минулого століття, пояснюючи, наскільки складне соціально-політичне та ціннісно-ідейне середовище, що оточує нас.

Політичний мислитель начебто зрікається своїх поглядів тридцятирічної давності. Насправді це не так. «Ідентичність» логічно впливає з «Кінця історії та останньої людини», стаючи продовженням міркувань про безперервність буття, яке все одно рухається у визначеному напрямку.

«Кінець історії» був книгою про цілісність історії, ідеології, політико-економічного розвитку. «Ідентичність» — книга про роздробленість та фрагментацію. Точніше — про ті перешкоди, які прагнуть зруйнувати цілісність. Проте і в цьому описі різноманіття обставин Фукуяма намагається показати і довести, що як така ліберальна ідея — не примітивна догма, а (говорячи мовою класика) живе керівництво до дії, навіть певна інструкція щодо подолання труднощів на шляху до світлого майбутнього.

Звідси й відмінні риси «Ідентичності». Щоправда, її висновок набагато менш оригінальний, ніж сама розповідь. Фукуяма детально розглядає, чому прекрасні наміри збудувати ліберальний світ не здійснилися. А потім робить висновок, що нічого, крім ліберального світу, прогрес людства все одно не забезпечить, тому необхідно врахувати помилки і продовжити рухатися вперед.

Автор завзято прагне підтвердити думку про те, що хід історії все ж таки лінійний і має якщо не фінальну точку призначення, то як мінімум напрямок. І для цього він збирає дуже багато різних аргументів із різних шкіл суспільної думки. Сократ і Платон, Мартін Лютер, Гоббс, Руссо, Гегель, Маркс, Ніцше, сучасні адепти психотерапії — ось зовсім не повний список імен, на які Фукуяма покликається для того, щоб пояснити сьгоднішні проблеми західного

світу. Така певною мірою перенасиченість іменами, фрагментарність, еkleктизм часом заплутують читача.

Попри те, що книга «Ідентичність» рясніє прикладами з різних культур і форм державного устрою, Фукуяма залишається гранично західноцентричним. Його завданням залишається відтінити й пояснити розвиток саме Заходу як вершини суспільно-політичного творіння.

Водночас головна думка «Ідентичності» знаменує собою світоглядну зміну поглядів Фукуяма порівняно з «Кінцем історії» — економічний детермінізм, закладений в основу ліберальної глобалізації кінця ХХ ст., що не може охопити всю складність людської природи і, як наслідок, соціального устрою початку ХХІ ст.

Гідність і прагнення людей до визнання та кращої долі є чинниками якщо й не цілком матеріальними, то вирішальними для ефективної роботи суспільного механізму чи то в країнах арабського Сходу, Південно-Східної Азії, США, чи то Латинської Америки.

Неоліберальні очікування того, що сама собою можливість збагачуватися і задовольняти свої потреби зведе нанівець всі внутрішні шукання людини, не виправдалися. І справа не так у нерівності, що породжується капіталізмом, як у відкиданні технократичного економетричного підходу як такого.

Треба зазначити, що Фукуяма взагалі виразно еволюціонував від часу «Кінця історії» в бік необхідності «працювати» з людиною та враховувати її бажання, прагнення до особистого добробуту. Він ставить собі завдання: довести, що права особистості, які є в основі ліберальної ідеї, можуть лише вести до індивідуалістичного дроблення суспільств, а й, навпаки, створювати основу соціальної консолідації. Просто з історії становлення ліберальної демократії слід витягти й інші компоненти, збагатити її менш догматичним розумінням, яке, як визнає Фукуяма, дуже зашкодило на останньому етапі.

В «Ідентичності» Фукуяма закликає бачити в ліберальній демократії набагато складніший синтез ідей, ніж заведено. Подібне, з одного боку, пояснює складнощі, з якими стикається ліберально-демократичний проєкт за його практичної реалізації. З другого, дозволяє ці складнощі подолати.

Хоча для того читача, який звик до критики лібералізму в його міжнародно-геополітичному прояві (з термінами «ліберальний світовий порядок» та ін., що насправді є домінуванням Сполучених Штатів), у книзі «Ідентичність» і в інших книгах, які ми розглядаємо, явно не вистачає цього аспекту.

Заклики Фукуяма враховувати різноманіття суспільств, відмінність культур, уважно ставитися до гідності тих, хто вважає її ураженою, можна було б екстраполювати на «глобальне суспільство». Проте авторові так далеко не йдеться, оскільки основна ідея «Кінця історії», що західна ліберальна демократія все одно є світлим майбутнім людства, через 30 років, як і раніше, для філософа актуальна. Щоправда, перспективи настання цього майбутнього дещо відкладаються, але це затримка руху, а не скасування його кінцевої мети: «Політичний порядок як усередині країн, так і на міжнародному рівні залежатиме від збереження ліберальних демократій, які б забезпечували “правильний” тип “інклюзивної національної ідентичності”».

Протягом останніх двох років, а особливо останніх місяців, Фукуяма — один із найчастіше згадуваних в Україні представників західної інтелектуальної спільноти. Він активно висловлюється з найактуальніших питань сьогодення та найближчих і віддалених перспектив. Мало хто з покоління початку XXI ст. читав його «Кінець історії?», але сама метафора спадає на думку старшого покоління в дискусіях, наскільки вони зараз можливі. Понад тридцять років після «Кінця історії?» Україна прожила по-своєму. Для Заходу все починалося з триумфу, а закінчується розгубленістю для інтелектуалів, які ще не розучилися думати.

У сучасній Україні у 1990-ті рр. був певний обвал, еkleктика, потім — спроби вбудуватися в той самий ліберальний порядок, однак у міру загальної кризи «західництва» настав час і тут для роздумів.

У середовищі європейських інтелектуалів посилюється відчуття екзистенційної невпевненості та теоретичної розгубленості. Руйнування знайомої всім ідентичності «вільного Заходу» дедалі складніше ігнорувати. Це дуже яскраво засвідчила 56-та Мюнхенська конференція з безпеки (Munich Security Conference, MSC), яка відбулася

з 14 по 16 лютого 2020 р. й на яку до Баварії приїхали близько 150 голів держав, прем'єрів та урядовців.

У запропонованому для обговорення документі йшлося саме про феномен «Westlessness» — букв. «беззахідність» («світ без Заходу») у зовнішній політиці — тобто відсутність єдиної серед західних країн стратегії з глобальних проблем безпеки.

Не тільки серед європейських інтелектуалів-теоретиків, філософів, соціологів, а й на інших континентах все частіше (і до ювілейної Мюнхенської конференції, і потім) висловлюється занепокоєння тим, як профануються ліберальні цінності. Як права одних «захищають» через зневажання прав інших. Як цифрові моделі управління усувають принцип особистої відповідальності. Як демократія (яка має на увазі пріоритет інтересів більшості) оголошується тоталітарною.

Отже, тема лібералізму нікуди не пішла, вона приховано виходить і на соціально-політичний, і на ціннісний рівень. Але тут потрібне звільнення від зацикленості та догматизму, які властиві багатьом сегментам нинішнього західного суспільства, особливо їхнім керівним групам.

Але тут же корениться і проблема — поверховість будь-якої ідеологічної дискусії, яка незмінно переслідує якісь дуже конкретні прикладні цілі, але не покликана щось зрозуміти про майбутній розвиток країни, при цьому спираючись на минуле та фундаментальне у його цінностях.

Остання перекладена книга Фукуями «Лібералізм і його протиріччя» (2023) присвячена, за словами самого автора, якраз захисту «класичного», «гуманного» лібералізму не як застарілої доктрини, а навпаки, необхідної в новому різноманітному світі, що ускладнюється.

На завершення огляду хотілося б зауважити, що книги Фукуями будуть недаремні не тільки для любителів інтелектуального читання, а й для представників управлінських кіл у різних галузях, сферах та на різних рівнях, і звернути увагу на те, що провідний представник ліберальної думки неупереджено закликає бачити за цифрами людину. У нас це виходить, м'яко кажучи, не завжди. Перекладені

українською мовою книги Фукуяма важливі саме тим, що змушують замислитися про вади схематичної політики, зокрема про спроби звести багатогранну, багатолику реальність суспільства до незмінного шаблону незалежно від того, який саме цей шаблон — ліберальний чи якийсь інше.

Oleksandr Kaplin

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.d.kaplin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>

FRANCIS FUKUYAMA: FROM ‘THE END OF HISTORY’ AND TRIUMPH OF THE WEST TO ‘OUR POSTHUMAN FUTURE’ AND ‘IDENTITY’

The review responds to the publication in Ukrainian of four books by the contemporary American political scientist and observer Francis Fukuyama. These are relatively new works that appeared for the first time in English in 2011, 2015, 2018, and 2022. The aim of the review is to draw attention to the topical issues tackled in these books. The reviewer concludes that the value of the appearance of Fukuyama's books in Ukrainian lies not least in making us think about the flaws of schematic politics and attempts to reduce the multifaceted, heterogeneous social reality to a fixed formula.

Keywords: Francis Fukuyama, ‘End of history,’ ‘post-human future,’ ‘Identity,’ political order, liberalism, ‘non-Westernism.’

Текст надійшов до редакції 16.03.2024.

The text was received by the editors 16.03.2024.

Текст затверджено до друку 26.05.2024.

The text is recommended for printing 26.05.2024.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-14>
УДК 330.8:316.324.7](049.32)

Володимир Куліков

доктор історичних наук, доцент

Український католицький університет

Вул. Іл. Свенціцького, 17, 79011, Львів, Україна

Email: v.kulikov@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8759-0650>

Рецензія на книгу: Link, Stefan J. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 328 pp.

У «Гартуванні глобального фордизму» Штефан Лінк досліджує, як фордизм вплинув на глобалізацію та індустріалізацію в нацистській Німеччині та СРСР у другій чверті ХХ ст. Використовуючи архівні матеріали, автор висвітлює технологічний обмін між країнами, вплив книги Генрі Форда «Моє життя та робота» й те, як ці країни адаптували фордизм для своїх модернізаційних проєктів. Лінк розглядає наслідки фордизму для післявоєнної економічної та індустріальної гегемонії США, наголошуючи на його внеску у становлення глобальної системи на основі індустріального капіталізму та масового виробництва.

Ключові слова: **фордизм, масове виробництво, модернізація, трансфер технологій.**

Як цитувати: Куліков, В. Рецензія на книгу: Link, Stefan J. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 328 pp. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 296–301. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-14>

How to cite: Kulikov, V. Book Review: Link, Stefan J. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 328 pp. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 296–301. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-14> (In Ukrainian)

© Куліков В., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Книжка «Гартування глобального фордизму» є результатом багаторічного вивчення промислових політик і стратегій у нацистській Німеччині та СРСР протягом другої чверті ХХ ст. Це політико-економічне дослідження представляє міжвоєнний період як вирішальний час для формування глобалізації, основаної на масовому індустріальному виробництві. Основним сюжетом книжки є поширення масового виробництва під час Великої депресії та пов'язаний з ним технологічний обмін між різними економічними та політичними режимами. Книжка фокусується на промисловій політиці, ролі держави, організації праці, трансфері знань і технологій, а також системних наслідках цього трансферу в Сполучених Штатах, Німеччині та Радянському Союзі. Для цього автор вивчив матеріали німецьких, італійських, російських, британських та американських архівів, а також залучив значний історіографічний матеріал. Лінк стверджує, що погляд на історію першої половини ХХ ст. через призму становлення масового виробництва сприяє розумінню глобальних політичних та соціальних трансформацій у Північній Америці та Європі.

Визначаючи поняття «фордизм» у вступному розділі, Лінк пропонує три інтерпретаційні підходи: 1) концепція Антоніо Грамші про примусову владу конвеєра, що поширюється на соціальне та політичне життя; 2) «американізація», або поширення американської модерності, за межами Сполучених Штатів; 3) масове виробництво, що ґрунтується на некваліфікованій робочій силі. Американізацію автор розуміє як споживчу економіку, основу на високих зарплатах і масовому виробництві. Далі Лінк досліджує, як нацистська Німеччина та СРСР адаптували фордизм до своїх цілей, а також визначає наслідки цієї адаптації для глобальної політико-економічної системи. Втілення фордизму в обох режимах мало великий вплив на глобальний промисловий ландшафт після Другої світової війни, що свідчить про довготривалий вплив фордівських ідей і методів.

Книга складається з п'яти розділів, кожен з яких розглядає різні грані промислової боротьби між нацистською Німеччиною та СРСР. У першому розділі «Популістські коріння масового виробництва»

автор запрошує читачів відвідати завод Форда у Рівер-Руж, Мічиган. Далі він знайомить читачів із німецькими й радянськими інженерами, які приїжджали в Детройт для вивчення досвіду масового промислового виробництва. Автор показує, як американські інженери передавали технології з Детройту до підприємств нацистської Німеччини й Радянського Союзу.

Другий розділ «Біблія модерної доби від Форда», аналізує вплив книги Генрі Форда «Моє життя та робота». Цей твір, що став бестселером уже в 1920-ті рр., пропонував програму соціальних та економічних реформ, основану на «популізмі Середнього Заходу США». Автор стверджує, що програма знайшла прихильників як серед революційно налаштованих лівих, так і серед постліберальних правих. Спираючись на текст фوردівської книжки, Лінк пояснює принципи філософії Генрі Форда. Форд, відомий своїм антисемітизмом, намагався зберегти власну компанію вільною від впливу фінансистів Волл-стріт, що контрастувало з бізнесовою моделлю «Дженерал моторс». Форд був проти профспілок, бо вважав, що вони надто політизовані і знижують продуктивність робітників. Водночас у боротьбі з конкурентами за робочу силу він турбувався про робітників, застосовуючи власну систему.

У третьому розділі «Автомобільний гігант Радянського Союзу» висвітлено роль фордизму в історії масового виробництва автомобілів у СРСР під час першої п'ятирічки. В умовах припинення прямих західних інвестицій більшовицькі лідери змогли переконати Форда імпортувати технології до СРСР. Запуск конвеєрного виробництва на Горьківському автомобільному заводі (ГАЗ) відбувався із труднощами, але в січні 1932 р. підприємство почало функціонувати.

Четвертий розділ «Фордизм Нацистської Німеччини» описує співробітництво американських виробників автомобілів із німецькими промисловцями. «Форд» та «Дженерал моторс» активно співпрацювали з нацистами, попри публічне невдоволення в США. У 1938 р. Джеймс Муні, представник «Дженерал моторс», та Генрі Форд отримали Орден Заслуг німецького орла, що було символічним визнанням їхнього внеску у зміцнення промислової могутності Німеччини.

У п'ятому розділі «Війна заводів» детально вивчено використання фордизму радянським та нацистським режимами під час Другої світової війни. Обидва ці режими впроваджували автомобільне масове виробництво у 1930-х рр., що допомогло їм у роки Другої світової війни швидко налагодити масове виробництво військового обладнання. І Німеччина, і СРСР уважали успішне налагодження такого виробництва запорукою перемоги над супротивником. Під час Другої світової війни радянські машинобудівні підприємства, як-от Горьківський автомобільний завод, почали позбавлятися залежності від американських моделей і перейшли до самостійного розвитку та інновацій.

У висновках міститься переосмислення фордизму після Другої світової війни в контексті політичної та економічної гегемонії США. Автор особливо цікавиться американським впливом у Західній Німеччині та Радянському Союзі. У повоєнну добу США пропагували «політику продуктивності» — подолання конфліктів з робітниками через зростання добробуту на основі масового виробництва, — що спричинило зміну стратегії управління в компанії «Форд». Автомобільна галузь Західної Німеччини, зокрема компанія «Фольксваген», досягла успіху завдяки застосуванню принципів фордизму: масового виробництва, що дозволяло знижувати вартість продукції та при цьому збільшувати зарплати робітникам. Водночас Радянський Союз не зміг ефективно конкурувати з західним автопромом, проте йому належала значна частина внутрішнього ринку.

Книжка Штефана Лінка ставить під сумнів традиційну дихотомію між капіталістичними та соціалістичними режимами, пропонуючи іншу: ліберальне ХІХ та постліберальне (основане на технологіях масового виробництва) ХХ ст. Перехід символізує зміну орієнтирів суспільства, що відзначається відкиданням лібералізму індивідуалізму та економіки на принципах невтручання (*Laissez-faire*) ХІХ ст. Лінк відкриває нові горизонти в історії фордизму та його глобальному впливі, використовуючи порівняльний аналіз для кращого розуміння того, як різні політичні системи формували свої промисловості. Автор розкриває промислові стратегії цих режимів, ілюструючи

гнучкість фордизму, його здатність адаптуватися та його стійкий вплив на світову економіку. Це підкреслює значущість держави та політичних сил як ключових гравців поряд із бізнесом в економічних процесах ХХ ст. Книжка Лінка є значним внеском у наше розуміння міжвоєнної історії та вирішальної ролі інновацій Форда у формуванні післявоєнного порядку.

У контексті сучасної повномасштабної війни, яку розв'язала Російська Федерація проти України історія взаємин Генрі Форда з нацистськими та радянськими режимами дає важливий урок про корпоративну співучасть у злочинах проти людськості та воєнних злочинах. Форд з його винахідливістю, консервативними поглядами та антисемітизмом викликав симпатії серед нацистських лідерів Німеччини, які цінували його промисловий підхід і бачили в ньому користь для власних цілей. Більшовики також бачили у фордизмі можливість зменшити технологічне відставання від Заходу. Співпраця Форда з нацистськими та більшовицькими режимами допомогла прискорити розвиток автомобільної промисловості Німеччини та СРСР та їх переозброєння перед Другою світовою війною. Якби лідери та громадяни демократичних країн більш послідовно вимагали від Форда припинити підтримку злочинних режимів, ці останні, можливо, не були б такими рішучими у своїх планах зазіхань.

Volodymyr Kulikov

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Ukrainian Catholic University

17 Svetsitsky Str., 79011, Lviv, Ukraine

Email: v.kulikov@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8759-0650>

Book Review: Link, Stefan J. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 328 pp.

In Forging Global Fordism, Stefan J. Link asks how Fordism influenced globalization and industrialization in Nazi Germany and the USSR in the second quarter of the 20th century. Using archival materials, the author sheds light on the technology exchange between these countries, the impact of Henry Ford's book My Life and Work, and the way the two regimes adapted Fordism for their modernizing projects. Link further examines the implications of Fordism for postwar US economic and industrial hegemony, emphasizing its contribution to the establishment of a global system based on industrial capitalism and mass production.

Keywords: Fordism, mass production, modernization, technology transfer.

Текст надійшов до редакції 01.03.2024.

The text was received by the editors 01.03.2024.

Текст затверджено до друку 29.04.2024.

The text is recommended for printing 29.04.2024.

IN MEMORIAM

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-15>
УДК 930-051:929Обертрайс](049.32)

Sergiy Posokhov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

IN MEMORIAM JULIA OBERTREIS (1969–2023)

This memorial text pays tribute to Julia Obertreis (1969–2023), who was a distinguished professor specializing in modern and contemporary Eastern European history at the Friedrich-Alexander University in Erlangen-Nuremberg (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg). The author recounts the significant milestones in her career, her major research contributions, and her notable visits to the V. N. Karazin Kharkiv National University. Additionally, the text reflects on the various collaborative events and initiatives she was involved in.

Keywords: Julia Obertreis, Eastern European Studies, commemoration.

Julia Obertreis (1969–2023), a professor of modern and contemporary Eastern European history at the Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-

Як цитувати: Posokhov, S. In Memoriam Julia Obertreis (1969–2023). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 303–308. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-15>

How to cite: Posokhov, S. In Memoriam Julia Obertreis (1969–2023). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 65, 2024, pp. 303–308. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-15>

© Posokhov S., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Nürnberg, passed away on October 11th, 2023. Her life, though brief, was marked by vibrancy and academic excellence. Our relationship extended beyond professional collaboration to include a deep personal friendship.

Julia's academic journey began in 1988 after she graduated from a school in Ratingen, near Düsseldorf. She pursued her higher education at the Free University of Berlin, where she studied history and Russian studies until 1996. This period included a study at the Saint Petersburg State University from 1993 to 1994. She defended her PhD in 2001 at the Freie Universität Berlin. Following this, she served as an assistant to Professor Bernd Bonwetsch at Ruhr-Universität Bochum from 2002 to 2004, and later as an assistant to Professor Dietmar Neutatz at the Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, where she also held a position as a scientific advisor at the Department of Modern and Eastern European history until 2012.

After completing her habilitation in 2012, Obertreis was appointed the Chair of Modern and Contemporary History with a focus on Eastern European studies at Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg. Her research primarily concentrated on the history of Eastern Europe, particularly the Russian Empire and the Soviet Union, as well as 20th-century Central Asian history. She delved into various aspects such as everyday life and social history, the history of infrastructure and the environment, and the global and cultural history of Eastern Europe, alongside employing oral history methods.

Her work, especially her dissertation, received significant acknowledgments, including the Young Talent Prize from the German Society for Eastern European Studies. Her numerous publications garnered extensive recognition in her field. Obertreis played a pivotal role in academic organizations: she led the Erlangen/Nuremberg branch of the German Society for Eastern European Studies from 2013, chaired the Association of Historians of Eastern Europe between 2015 and 2021, and served as the press secretary of the historical section of the same society from 2018.

A respected member of various scientific advisory boards and editorial boards, including the "Visnyk" (Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History), Obertreis frequently visited Kharkiv University. She contributed through lectures and consultations, enriching

the academic community. In the following sections, I will detail our collaborative efforts and provide specific examples of our work together.

Our connection with Julia Obertreis was initiated thanks to Professor Bernd Bonwetsch. It all started in 2001, when I visited Bochum as the dean of the Department of History and met with Professor Bonwetsch. This meeting led to a fruitful collaboration. Not long after, Professor Bonwetsch visited Kharkiv with his young colleagues, among whom was Julia. Their visit coincided with a conference held in Kharkiv in September 2003 titled “The Everyday Life and Cultural History of Germany and the Soviet Union: 1920s to 1950s.” This conference brought together both Ukrainian and German researchers, and Julia presented an interesting paper. The conference papers were later compiled into a published collection, which included an introductory article by Julia Obertreis (*Epoha. Kul'tury. Lyudi* 2004).

In the 2005–2006 academic year, Julia conducted a lecture series at our department on “Everyday Life History and Oral History,” sharing her vast knowledge and expertise. I encouraged her to expand on her experiences, particularly how German universities were exploring new areas of academic inquiry. This conversation resulted in her insightful article “Everyday History, Oral History, and Cultural History: Teaching Experience in German Universities,” featured in the “Kharkiv Historiographical Collection” (Obertreis 2006).

One fond memory from the spring of 2006 was when Julia joined me and colleagues Lyudmyla Posokhova and Volodymyr Kulikov on an excursion across the Kharkiv region, which included a playful incident at the Kharkiv University Biological Station where we whimsically “woke” a groundhog to beckon an early spring.

In 2018, we started a new research project titled “Practices of the Self-Representation of Multinational Cities in the Industrial and Post-Industrial Era,” funded by the Canadian Institute of Ukrainian Studies. The project, informally named CityFace, sought to metaphorically reflect its focus on urban identity. Considering that historical urbanism was a key focus at the Friedrich-Alexander-Universität's Department of Eastern European History, I invited Julia to serve as an official consultant for CityFace.

She accepted and later provided valuable feedback as a reviewer for the resultant collective monograph “In Search of the City's Face” (Kravchenko & Posokhov 2021).

September 2019 marked the visit of a delegation from the Friedrich-Alexander-Universität, including teachers and students, to Kharkiv. Their stay was part of a broader exploration of Ukraine, and I was delighted to have our city and university featured in their journey. During their visit, I delivered a lecture on “Contemporary Ukrainian Historiography: Heritage, Transformative Factors, and New Prospects”.

When Russia started its full-scale invasion of Ukraine in 2022, Julia became a beacon of support. In those challenging times, she proposed creating a new forum for dialogue to sustain our scholarly exchanges and discussions. Her efforts came to fruition in October 2022 with the inaugural session of the Ukrainian-German colloquium “Historiography in Times of War and Displacement.” This event served as a platform for presenting cutting-edge research from Ukrainian historians, particularly from Kharkiv, and showcased various individual and collaborative projects (Obertreis & Posokhova 2022). The initiative was bolstered by active participation from our German counterparts at Johannes Gutenberg-Universität Mainz and the University of Münster. Within this colloquium, we also presented the project “The City and the War,” led by Yevhen Rachkov and supported by the Canadian Institute of Ukrainian Studies. The colloquium demonstrated a profound solidarity between Ukrainian and German historians and facilitated the identification of future research trajectories and collaborative opportunities.

Julia's joy for life and her vibrant spirit made every encounter with her inspiring and energizing. We continue to miss her deeply and strive to honor her memory and the light she brought into our lives.

Список джерел та літератури / References

Епоха. Kul'tury. Lyudi: istoriya povsednevnosti i kul'turnaya istoriya Germanii i Sovetskogo Soyuza: 1920–1950-e gody. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Хар'ков, 2004. (In Russian)

Эпоха. Культуры. Люди: история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза: 1920–1950-е годы. Материалы международной научной конференции. Харьков, 2004.

Kravchenko, V., Posokhov, S. (red.). U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu. Kharkiv, 2021. (In Ukrainian)

Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Харків. 2021.

Obertreis, Ju. Istoriya povsednevnosti, ustnaya istoriya i kul'turnaya istoriya: opyt prepodavaniya v universitetax Germanii. *Kharkivs'kij istoriografichnij zbirnik [Kharkiv Historiographical Review]*, вип. 8, 2006, s. 160–173. (In Russian)

Обертрайс, Ю. История повседневности, устная история и культурная история: опыт преподавания в университетах Германии. *Харківський історіографічний збірник*, вип. 8, 2006, с. 160–173.

Obertreis, Ju., Posokhova, L. «Istoriopysannia v chasy viny ta vyhnannia»: dajdzhest ukrains'ko-nimets'koho kolokviumu. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 62, 2022, s. 255–261. (In Ukrainian)

Обертрайс, Ю., Посохова, Л. «Історіюписання в часи війни та вигнання»: дайджест українсько-німецького колоквиуму. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 62, 2022, с. 255–261.

Сергій Посохов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

ЗГАДУЮЧИ ЮЛІЮ ОБЕРТРАЙС (1969–2023)

У тексті, який має меморіальний характер, йдеться про Юлію Обертрайс (1969–2023) — професорку нової та новітньої історії Східної Європи Університету Фрідріха-Олександра (м. Ерланген-Нюрнберг). Автор відзначає віхи її біографії та напрями досліджень, а також згадує про її візити до Харківського національного

університету імені В. Н. Каразіна та ті спільні заходи, у яких брала участь Юлія Обертрайс.

Ключові слова: **Юлія Обертрайс, східноєвропейські дослідження, спогади.**

Текст надійшов до редакції 07.03.2024.

The text was received by the editors 07.03.2024.

Текст затверджено до друку 23.04.2024.

The text is recommended for printing 23.04.2024.

**ΧΡΟΝΙΚΑ
ΤΑ ΙΝΦΟΡΜΑΤΑ**

Хроніка подій на історичному факультеті за 2023 рік

1 січня доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. В. Дячков виступив з доповіддю «Геральдичний лев із консульської церкви фортеці Чембало» на Міжнародній науковій конференції «Сакральне VS світське: суспільства стародавнього світу, середніх віків та раннього нового часу», що відбулася в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

12 січня професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова виступила з доповіддю «У пошуках “українського Просвітництва”: реконструкція інтелектуальних мереж у другій половині XVIII — на початку XIX століття» на засіданні українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання». Організатори колоквиуму: проф. Л. Ю. Посохова та завідувачка кафедри сучасної та східноєвропейської історії Університету імені Фрідріха-Олександра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН) проф. Ю. Обертрайс.

26 січня старша викладачка кафедри історії України А. С. Ховтура виступила з доповіддю «Проблема сміття в Харкові до 1917 року» на засіданні українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання».

27 січня кафедра історії стародавнього світу та середніх віків (проф. С. Б. Сорочан, доц. С. Д. Литовченко) виступила організатором XXII Міжнародної учнівської конференції «Різдвяні читання».

30 січня відбулося урочисте засідання Вченої ради університету з нагоди 218-річчя від дня відкриття alma mater. Подякою Міністерства освіти і науки України за професіоналізм, сумлінне виконання службових обов'язків та вагомий внесок у розвиток сфери освіти і науки України було нагороджено завідувача Навчальної лабораторії історичної інформатики, старшого викладача кафедри історії України Є. Ю. Захарченка та старшого викладача кафедри історії Східної Європи, заступника декана з навчальної роботи С. С. Кушнарєва.

31 січня відбувся III (обласний) етап Всеукраїнської олімпіади з історії, у якому брали участь викладачі історичного факультету. Захід відбувався у дистанційному форматі.

2 лютого завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов і доцент цієї ж кафедри Є. С. Рачков виступили з доповіддю «Місто і війна: руйнування, збереження і переосмислення міської культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» на засіданні українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання».

3 лютого доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Титули благодійників у грецьких містах Північного Причорномор'я» на міжнародній конференції «21-ша Швейцарська епіграфічна зустріч», яка відбулася в університеті Берна, Швейцарія.

8 лютого відбувся круглий стіл «Василь Назарович Каразін — уроки генія на тлі війни» з нагоди 250-річчя В. Н. Каразіна. Спільну доповідь представили професор С. І. Посохов та заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька О. І. Вовк.

10 лютого — 250-та річниця від дня народження засновника університету, видатного вченого-енциклопедиста, громадського діяча Василя Назаровича Каразіна (1773–1842). З цієї нагоди відбулася урочиста церемонія покладання квітів до пам'ятника В. Н. Каразіну. Серед учасників заходу були декан історичного факультету С. Д. Литовченко, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко, студент А. Воробйов. З нагоди ювілею засновника університету видано біобібліографічний покажчик «Василь Назарович Каразін» (Кишинів, 2023, укладач — О. І. Вовк, головний редактор — С. І. Посохов).

13 лютого на засіданні ректорату Каразінського університету відбулася презентація книги «Вибрані цитати, максими і афоризми вихованців, викладачів та почесних членів Харківського університету» (Харків, 2023).

Укладачі цієї книги — професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко й випускники історичного факультету — О. І. Вовк, С. О. Синюрка та О. М. Янкул.

15–17 лютого доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Магічні гемми римських часів на території Північного Причорномор'я» на міжнародній конференції «До джерел граверів. Магічні гемми в історії передачі зображення», яка відбулася у Фрібурзькому університеті, Швейцарія.

22 лютого доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська була запрошена для проведення лекції «Евергетизм та благодійництво в стародавній Ольвії (IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.)» на 16-му вебінарі «Понтійські світи: Спарток пропонує» (онлайн), який організував Університет Париж X — Нантер, Франція.

23 лютого на Міжнародній конференції «ЕНДЗЕЛІН. МОВА. ЧАС», присвяченій 150-річчю від дня народження академіка Я. Ендзеліна (м. Рига, Латвія), зі спільною доповіддю «Яніс Ендзелін: життя та діяльність у Харкові (1909–1920)» виступили професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко та директор Університетської медіастудії М. В. Проценко.

24 лютого доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова взяли участь у конференції «Рік по тому: оцінка ситуації в ЄС для українських жінок — вимушених мігрантів», що була організована Центром Міграційної політики й Центром передових досліджень Роберта Шумана European University Institute (EUI) у м. Флоренція, Італія. У межах конференції В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова підготували доповідь: «Для мене це чергове наукове відрядження: жінки-вчені в умовах вимушеної міграції, спричиненої російсько-українською війною».

Того ж дня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев брав участь у круглому столі «Російська агресія проти України: рік війни» (м. Софія, Болгарія). Департамент «Політичні науки».

1 березня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев брав участь у круглому столі «Війна в Україні: виклики та рішення щодо європейської безпеки» (Софійський університет ім. Св. Клімента Охридського).

8–10 березня працювала українсько-польська наукова конференція «Готський шлях: подорож у минуле», організована громадою м. Володимир (колишній Володимир-Волинський). У цьому археологічному форумі взяли участь також співробітники Навчально–дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції. Аспірант В. Щепаченко зробив доповідь «Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у черняхівській культурі: проблема походження». В. Гогунська та В. Руснак виступили з доповіддю «Методика дослідження зруйнованих поховань та досвід реконструкції процесу руйнації».

10 березня у приміщенні Полтавської обласної адміністрації відбулася Наукова регіональна конференція, присвячена 85-річчю з дня народження випускниці Харківського університету, археолога, д. і. н. Алли Олексіївни Моруженко (1937–1991), на якій доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко виступила з доповіддю «Про розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища» (повідь підготовлена спільно з С. А. Задніковим та О. О. Коротєю).

10-11 березня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Дослідження еліти полісів Північного Причорномор'я: історичний та археологічний аспекти» на міжнародній конференції «Гуманітарні науки в Україні: останні тенденції та виклики», яка відбулася в Лозаннському університеті, Швейцарія.

16 березня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська провела лекцію «Культурні мережі: контакти полісів Північного Причорномор'я з македонцями, фракійцями та греками Західного Причорномор'я» в Інституті античного та візантійського світу Фрібурзького університету, Швейцарія.

Того ж дня з ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету та Центру українських студій

та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна стартувала «Школа екскурсоводів». Її слухачами стали студенти другого курсу історичного факультету університету. Перед студентами в ролі лекторів виступали як викладачі кафедри, так і запрошені фахівці, зокрема з інших міст України.

23 березня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Особливості свят на честь богині Партенос у Херсонесі Таврійському» на міжнародній конференції «Археологія у вигнанні: Поточні дослідження в Україні», яка відбулася в Університеті Базеля, Швейцарія.

23–25 березня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков виголосив доповідь «Переосмислення культурної спадщини України під час російсько-української війни: виклики та перспективи» під час 4-ї Щорічної конференції імені Тараса Шевченка, що була організована Індіанським університетом у Блумінгтоні (США).

27 березня доцентка кафедри нової та новітньої історії, стипендіатка Німецького історичного інституту у Варшаві Т. М. Коваленко, доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова взяли участь у відкритті фотовиставки «Репортаж з обложеного міста Чернігова», присвяченій першим дням війни в Чернігові (фотографи В. Бобир та В. Савенок).

7 квітня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков та заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька О. І. Вовк виголосили спільну доповідь «Проект “МІСТО І ВІЙНА”: дослідження та охорона міської культурної спадщини під час російсько-української війни» під час круглого столу «Актуальні питання архівної та музейної справи в умовах воєнного часу».

19 квітня в межах університетського тижня кар'єри на історичному факультеті відбулася онлайн-зустріч з випускником факультету, директором «Харківського ліцею мистецтв № 133 Харківської міської ради» Є. Д. Ашортія. Зустріч, яка відбулася під назвою «Школа: бути чи не бути?», була присвячена

перспективам працевлаштування випускників історичного факультету в закладах середньої освіти.

21 квітня відбулася 76-та Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання». Цьогоріч у роботі «Каразінських читань» узяли участь представники з понад двох десятків наукових і навчальних установ України та закордону. До організації та проведення конференції, окрім історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, традиційно долучилися представники Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

21–22 квітня відбулася ХХІІ міська відкрита конференція-конкурс учнів ліцеїв і гімназій «Каразінський колоквиум», присвячена 30-річчю Харківського університетського ліцею. До складу оргкомітету увійшов доцент С. В. Д'ячков. На пленарному засіданні конференції колоквиуму виступив професор С. І. Посохов. У роботі журі секції «Історія» за темою «Східна війна (1853–1856): уроки та наслідки» взяли участь доценти С. С. Кушнарьов та С. Д. Литовченко.

25 квітня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев брав участь у круглому столі для іноземних дипломатичних представництв в Україні: «Російська ядерна зброя в Білорусі як загроза європейській безпеці» (м. Київ). Інститут зовнішньополітичних досліджень, Інститут світової політики, Центр військово-правових досліджень, Центр політичних студій «Доктрина» за організаційного сприяння Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв.

27 квітня в Музеї археології Каразінського університету відбулося відкриття тимчасової виставки «Від “трипілля” до козацьких часів».

5 травня відбувся науково-практичний семінар XIV Луньовські читання. «Проблеми охорони та збереження музейних пам'яток в період воєнних дій та інших надзвичайних ситуацій: історія та сьогодення».

10 травня викладачка кафедри історії України С. В. Нижнікова взяла участь у щорічному конкурсі «Молодий вчений року». За результатами

конкурсу С. В. Нижнікова була нагороджена сертифікатом у номінації «Науковий проєкт».

12 травня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв виступив із доповіддю «Антисемітизм, співчуття, захоплення єврейською поезією: образи євреїв у творчості Михайла Максимовича» на міжнародній науковій конференції «Балтика та Скандинавія 2023: Співпраця та протиріччя. 14-та щорічна міжнародна конференція з балтійських і скандинавських досліджень», що була організована Університетом Овідія (Констанца, Румунія).

16 травня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська провела лекцію «Свята та ігри у грецьких полісах Північного Причорномор'я» в Інституті античного та візантійського світу Фрібурзького університету, Швейцарія.

Того ж дня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков виголосив доповідь «Переосмислення культурної спадщини та деколонізація пам'яті в Україні під час російсько-української війни» на науковому семінарі Індіанського університету в Блумінгтоні (США).

17 травня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов та професор цієї ж кафедри С. М. Куделко взяли участь у нараді щодо реекспозиції музейної частини Національного меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва» (тепер — Музей військової історії Слобожанщини).

19 травня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев та доцент цієї ж кафедри С. Ю. Страшнюк презентували доповідь «Болгарські історичні студії в Харківському університеті за 175 років: традиції, стан і перспективи» на Міжнародній науковій конференції «Болгарські історичні студії за межами Болгарії: стан і перспективи».

23–25 травня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова виступили з доповіддю на конференції «Прикордонний семінар 2023: міграційні наративи та прикордонні дослідження» (м. Гданськ, Польща), що була організована

Гданським університетом та Центром міжнародних прикордонних досліджень. В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова презентували доповідь «Символічне значення перетину кордону в автобіографічному досвіді українських академічних мігрантів».

24 травня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов та професор цієї ж кафедри С. М. Куделко здійснили візит до Музею Національної академії Національної гвардії України, де обговорили з керівництвом навчального закладу та співробітниками музею актуальні проблеми музеїв ЗВО та перспективи подальшої співпраці.

25 травня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов і старший викладач кафедри історії України С. Ю. Захарченко взяли участь у круглому столі «Місяця пам'яті російсько-української війни в Харкові: документація, меморіалізація, відвідування», організованому Платформою культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво», Харківською міською радою та Державним агентством розвитку туризму України.

27 травня — 2 червня студенти історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, вперше від початку пандемії COVID-19, взяли участь у Програмному Архівознавчому об'їзді, організаторами якого вже протягом багатьох років є професор Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні Артур Горак та професорка кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Л. Ю. Посохова. У межах об'їзду студентки 4-го та 5-го курсів кафедр історіографії, джерелознавства та археології (В. Рядинська та А. Шевелева) та історії України (Ю. Єременко, В. Кабаргіна та Д. Кадацька) мали можливість детальніше познайомитися зі специфікою архівної справи в цілому і, зокрема, напрацюваннями в цій галузі польських архівістів.

30 травня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська прочитала лекцію на тему «Давні писемні джерела про культурне життя у грецьких полісах Причорномор'я» в Інституті античного та візантійського світу Фрібурзького університету, Швейцарія.

1 червня розпочалося однорічне стажування доцентки кафедри історії України С. В. Нижнікової в Технічному університеті Дрездена в межах Maria Reiche Welcome Grant.

10 червня при співучасті кафедри історіографії, джерелознавства та археології відбувся III Міжнародний круглий стіл «Інформатизація архівної справи: архівні інформаційні ресурси у динамічному розвитку цифрового середовища та задоволенні потреб користувачів (до Міжнародного тижня архівів)». Головним організатором заходу став Центральний державний архів науково-технічної документації, м. Харків.

15 червня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев виступив з пленарною доповіддю на науковій конференції Інституту балканістики БАН — «Російсько-українська війна і Балкани».

15–16 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Мультикультуралізм та громадянська ідентичність у грецьких полісах Північного Причорномор'я» на міжнародній конференції «Політичне та економічне самоутворення: міграція та громадянська освіта», яка відбулася в Університеті Пелопоннесу, Коринф, Греція.

16 червня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко виступила з доповіддю: «Діяльність Музею археології Каразінського університету (м. Харків) щодо збереження колекцій в умовах війни» на Міжнародній конференції «Охорона археологічної спадщини України» (м. Кельце, Польща, Національний музей, організатором конференції був Інститут археології Університету Марії Кюрі-Складовської в Любліні).

19–24 червня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова взяли участь у програмі навчальної мобільності «Erasmus+». У ході реалізації програми вони ознайомилися з організацією навчального процесу на історичному факультеті Гданського університету, зокрема методикою проведення занять з курсу історичного туризму.

20 червня в межах спільного засідання студентських наукових гуртків (історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, нової та новітньої історії та гуртка мистецтвознавців) відбулася зустріч зі співробітницею Університету Падуї О. Федюк, дослідницею української трудової міграції та режисеркою документальних фільмів з цієї теми. Зокрема, засідання було присвячене перегляду та обговоренню фільму «Італійський щоденник Ольги», який розповідає історію життя непересічної української жінки в Італії.

3–7 липня професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова взяла участь в роботі 16-го Міжнародного конгресу досліджень XVIII століття в Римі. На конгресі Українське товариство з дослідження XVIII століття було офіційно прийнято до Міжнародної асоціації дослідників XVIII століття. Л. Ю. Посохова виголосила доповідь, присвячену інтелектуальній історії України.

14 липня студентка 4-го курсу А. Шевелева розпочала навчання за програмою Еразмус+ в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Польщі (місто Люблін, Польща). Навчання відбувалося на кафедрі архівістики історичного факультету.

20 липня у приміщенні Валківського краєзнавчого музею відкрилась виставка-презентація, організована Герmano-Слов'янською археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та відділом археології музею. Назва виставки — «Ostrogothia. Поселення давніх германців біля с. Війтенки».

19 серпня професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделка та заступницю директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька О. І. Вовк включено до складу робочої групи з питань реалізації заходів у рамках роботи Національної комісії України у справах ЮНЕСКО.

13 вересня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, професор С. І. Посохов та доцент цієї ж кафедри Є. С. Рачков узяли участь

у відкритій дискусії «Проблеми збереження української культурної спадщини під час воєнного стану» (м. Харків, Україна).

15–17 вересня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова взяли участь у роботі Міжнародного конгресу «Переосмислюючи Україну та Європу: нові виклики для істориків» (м. Вільнюс, Литва), у центрі уваги учасників якого було обговорення нового нарративу історії України та всього регіону Центрально-Східної Європи, налагодження ефективного діалогу між істориками з різних країн.

17–27 серпня спільною експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (керівниця — к. і. н. І. Б. Шрамко) було продовжено вивчення некрополя Скоробір, зокрема досліджено два кургани скіфського часу.

20–22 вересня у форматі онлайн відбувся фінал XX Міжнародного конкурсу творчих робіт учнів, студентів, аспірантів та вчителів «Уроки війни та Голокосту — уроки толерантності». Науково-дослідницька робота студентки I курсу магістратури Ю. Єременко «“Сврейське питання” та український націонал-комунізм (1917–1924 рр.)» (науковий керівник к. і. н., доцент кафедри історії України Р. Г. Любавський) здобула III місце.

20 вересня у Національному меморіальному комплексі «Висота маршала І. С. Конєва» було проведено науково-просвітницький форум «Кордон мужності та героїзму». Від історичного факультету в заході взяв участь доцент кафедри історії України В. С. Майстрєнко.

2 жовтня на засіданні Вченої ради Каразінського університету Грамотою Харківської обласної ради за багаторічну сумлінну й плідну працю, високий професіоналізм, вагомий особистий внесок у розвиток освіти і науки був відзначений професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру українських студій і краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька С. М. Куделко.

5–7 жовтня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков виголосив доповідь «Культурна спадщина України у воєнний час:

постколоніальний вимір» під час Міжнародної українознавчої конференції пам'яті Дмитра Штогриня, що була організована Університетом Іллінойсу в Урбана-Шампейн (США).

6–7 листопада у приміщенні музею Люблін-замок відбулася XXXVIII Люблінська конференція «Археологічні дослідження у східно-центральної Польщі, західній Білорусі та Україні», на якій з доповіддю «Ранньоскіфський металевий посуд з території Лісостепової Скіфії» виступила доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко.

8–22 листопада в рамках міжнародного договору про співробітництво з Тартуським університетом доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко перебувала в м. Тарту (Естонія) для роботи над спільним проєктом «Адаптаційно-демографічні процеси в Україні від мезоліту до сьогодення».

20 листопада грамотою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за сумлінну працю та професіоналізм та з нагоди 219-ї річниці заснування Каразінського університету було нагороджено доцентку кафедри історії України історичного факультету А. С. Ховтуру.

21 листопада в Центральній будівлі (зал «Проф. Марин Дринов») Болгарської академії наук (м. Софія, Болгарія) відбулась презентація книги «Марин Дринов: Писма, телеграми, докладни записки. 1859–1905 г.» (Софія, 2023. 925 с.). Укладачами від української сторони виступили професор С. І. Посохов та доцентка В. Ю. Іващенко, координатором проєкту став професор М. Г. Станчев. На презентації книги були присутні керівники БАН, зокрема академік Васіл Ніколов та інші болгарські науковці, представники Каразінського університету М. Г. Станчев та С. Ю. Страшнюк.

22 листопада доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська була запрошена для проведення лекції «Ольвійська евергесія та титули благодійників за епіграфічними даними» на «Античному Форумі» в Університеті Відня, Австрія.

27 листопада доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології, В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова й доцент цієї ж кафедри

С. С. Рачков взяли участь у заході «Проекти зі збирання інтерв'ю з історії України з 1991 року: онлайн-зустріч спільноти», координатором якого став Спеціалізований інформаційний сервіс для східно-, центрально- та південноєвропейських студій Баварської державної бібліотеки.

28 листопада завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків професор С. Б. Сорочан виступив з доповіддю: «Послуги як складники візантійського ринку IV–IX ст.» у межах наукового заходу «Значення науки в українсько-італійських відносинах» (Болонський університет; Фонд Конрада Аденауера).

1 грудня відбулася 41-ша Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)». Організаторами конференції стали історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Наукове товариство студентів, аспірантів, докторантів та молодих учених історичного факультету, Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, факультет історії та права Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Центр медичного краєзнавства імені професора В. Д. Отамановського, що діє при Харківському національному медичному університеті, Харківське відділення Національної спілки краєзнавців України.

7 грудня випускник аспірантури історичного факультету О. С. Новак захистив дисертацію на тему: «Унормування професійної діяльності пам'яткоохоронців у радянській Україні (1919–1930-ті рр.)», подану на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 — Історія та археологія (науковий керівник — проф. Л. Ю. Посохова).

20 грудня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев і доцент цієї ж кафедри С. Ю. Страшнюк взяли участь у роботі Круглого столу «Посли проф. Іван Шишманов та Олександр Шульгін: початок дипломатичних відносин між Болгарським царством та Українською Народною Республікою», присвяченому 105-й річниці встановлення українсько-

болгарських відносин. Захід організовано Посольством України в Республіці Болгарія і Дипломатичним інститутом Міністерства закордонних справ Болгарії.

Того ж дня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська прочитала лекцію на тему: «Виклики щодо культурної спадщини в ході війни в Україні». Виступ відбувся в межах курсу лекцій професора Зігфріда Вайхляйна «Насильство в Європі» у Фрібурзькому університеті, Швейцарія.

У грудні студентка 4 курсу кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Турчан стала учасницею стипендіальної програми Sur-Place 2023/24 Фонду Конрада Аденауера в Україні.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 65
Серія «ІСТОРИЯ»

Відповідальний за випуск С. І. Посохов
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 27.05.2024 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 14,8. Обл.-вид. арк. 18,5.
Тираж 50 пр. Зам № 23/24.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09